

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei
III.
Magyar és finnugor jelentéstörténet

A NYELVTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ÚJABB EREDMÉNYEI

III.

Magyar és finnugor jelentéstörténet

2002. október 16–17.

**Szerkesztette
Büky László és Forgács Tamás**

**Szegedi Tudományegyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, 2003**

Lektorok
Bakró-Nagy Marianne
Velcsov Mártonné

© Büky László–Forgács Tamás

Technikai szerkesztő
Sinkovics Balázs

ISBN 963 482 651 2

BEVEZETŐ

Kötetünk A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei címmel indult sorozatunk harmadik, 2002. október 16–17-én tartott konferenciájának anyaga. A tudományos ülés témájaként a magyar és finnugor jelentéstörténetet választottuk az első rendezvény mondattörténeti, a második alakotani tárgya után.

E kiadványunk immár önmagában is mutatja, hogy helyes volt az 1998-ban kitűzött célunk, hogy vita- és megjelenési fórumot biztosítsunk a nyelvészeti kutatásokban az utóbbi időben némileg háttérbe szorult történeti nyelvészeti kutatások képviselői számára. A magyar nyelv történeti nyelvtana eddig megjelent kötetei után némileg érthető és természetes, hogy a nagy összefoglalások után a kutatók új kérdések felé is fordulnak, természetesen megőrizve az elődök és előzmények eredményeit. Ezt a folyamatot igyekeztünk és igyekszünk a továbbiakban is segíteni. A magyar nyelvtörténet és a finnugrisztika szerves kapcsolódása folytán rendre lehetőséget biztosítottunk ez utóbbi terület kutatási eredményei bemutatásához is.

A kötetbeli tanulmányok meglehetősen széles kutatási spektrumot ölelnek fel. Fazakas Emese dolgozata például a nyelvtörténeti anyagok feldolgozásának új útjait igyekszik járni: a kognitív grammatikának az igeekötők vizsgálatába való bevonását javasolja, míg T. Somogyi Magda tanulmánya az önálló szói eredetű kötött morféimákat a jelentés- és funkcióváltozások oldaláról írja le.

Több dolgozat vizsgálja a szójelentés kérdéseit. Ezek közül Galgóczi László munkája a szitokszóvá válás útjait a művelődéstörténet és a nyelvi tabuk kérdéskörének bevonásával vizsgálja, Horváth László dolgozata pedig a magyar szókészletben régóta meglévő elemeknek a 20. században felbukkant új jelentéseit járja alaposan körül. Horváth Katalin tanulmánya azt igyekszik bizonyítani számos adat bevonásával, hogy *hamu* szavunk eredeti jelentése 'por, föld' lehetett, míg Révay Valéria a Szalkai-kódelexben fennmaradt glosszák néhány kifejezésének jelentését vizsgálja. Forgács Tamás tanulmánya a szólásainkban fellelhető unikális elemek (pl. *duga*) nyelvészeti státuszát járja körül, majd bemutatja ezek lehetséges keletkezési módjait és történeti változásait.

Gréczi-Zsoldos Enikő 17. századi Nógrád vármegyei iratok anyagából mutat be néhány jelentéstörténeti és palóc nyelvjárástörténeti szempontból is értékes adatot, többek között a *derék* melléknév jogi szaknyelvi használatát. Mizser Lajos rövid dolgozata egy ugyanebből a századból fennmaradt leltár anyagából kiválasztott három szó részletes és alapos szótörténeti elemzése. B. Gergely Piroska az erdélyi fejedelemség 16–17. században használt közéleti nyelvét vizsgálja az Erdélyi magyar szótörténeti tár anyagán, érdekes és szemléletes művelődéstörténeti és nyelvi elemzésekkel.

Juhász Dezső tanulmánya a történeti jelentésföldrajz segítségével azt az igeceportot vizsgálja, amellyel az emlőszállatok kicsinyeinek világrahozatalát nevezik meg, míg Terbe Erika a Romániai magyar nyelvjárások atlaszának huszonhárom térképlapját vizsgálva a másodlagos emberi tulajdonságok szóföldrajzi realizációját elemzi.

Haader Lea dolgozata mondattani folyamatok következtében létrejött szójelentés-változásokat elemez a kötőszók és a módosítószók körében, míg Gerstner Károly tanulmánya idegen nyelveknek a magyar szókészletre gyakorolt hatását mutatja be, különös tekintettel a tükörszók és a jelentésátvételek kérdéskörére. Nicoara Anita tanulmánya a Példák könyvében fellelhető kettős kifejezéseket elemzi: bemutatja azok

szemantikai típusait, kitérve az elnevezésükkel kapcsolatos terminológiai kérdésekre és a szinonimitás szempontjaira is.

T. Szabó Csilla a *remek* szó és származékai vizsgálata kapcsán a konkrét–absztrakt jelentésváltozás lefolyási módját vizsgálja az Erdélyi magyar szótörténeti tár anyagán, míg Ittész Nóra a magyar értelmező szótárakban fellelhető lexikográfiai koncepciók eltéréseit elemzi néhány szó mintáján, ennek kapcsán kitér a készülő akadémiai Nagyszótár jelentőségére is. Ez utóbbi munkálat „boszorkánykonyhájába” enged betekintést Kiss Margit, Ónódi Csilla és Szirmai Diána közös tanulmánya, amely a szócikkfajták típusainak tárgyalásán túl elénk tárja a Nagyszótár lexikográfiai elveit és feldolgozási módszereit.

Bencze Lóránt és Csébfalvi Károly közös tanulmánya a számítógépes tömörítőprogramoknak a nyelvhasználatban való felhasználást ismerteti, és annak következményeit elemzi, s bár alapjaiban cáfolhatatlannak tartja a magyar–finnugor rokonság tényét, felhívja a figyelmet arra, hogy az új tudományelméleti eredmények nem hagyhatók figyelmen kívül a nyelvtörténeti kutatásokban.

Finnugor témájú előadás három hangzott el a konferencián. Közülük Sipos Mária egy vogul–osztják szóegyezőssel illusztrálva szemlélteti az obi–ugor etimológiáknak a jelentések kikövetkeztetését gyakran nehezítő vonásait, különösképpen azt, hogy a nyelvek rokonságából adódó egyezéseket az areális kapcsolatokra visszavezethető másodlagos jelenségektől nem könnyű elkülöníteni. Sipőcz Katalin a testrésznevek grammatikálizálódásával foglalkozott előadásában, Székely Gábor pedig A szójelentés mint fogalmi tér című dolgozatában egy készülő vogul etimológiai szótár bizonyos szerkesztési szempontjait mutatta be. Sajnos azonban ezt a két utóbbi előadást a szerzők nem tudták írásban a rendelkezésünkre bocsátani, így a közlésükről le kellett mondanunk.

A magyar nyelvtörténet kéziratokat Velcsov Mártonné, a finnugor tárgyút Bakró-Nagy Marianne lektorálta, önzetlen segítségüket ezúton is köszönjük. Ugyancsak köszönetet mondunk a kiadáshoz nyújtott anyagi segítségükért a Szegedért Alapítványnak és az SzTE Bölcsészettudományi Karának.

A következő konferenciát 2004 őszére tervezzük.

Szegeden, 2003 októberében

Büky László–Forgács Tamás

GENETIKA – SZÁMÍTÁSTECHNIKA –
TUDÁSSZOCIOLÓGIA
AZ UGOR–TÖRÖK HÁBORÚ ÚJ SZAKASZA AVAGY VÉGE?

BENCZE LÓRÁNT–CSÉBFALVI KÁROLY

Az ugor-török háború nem a XIX. században kezdődött, és úgy tűnik, ma sem ért véget. Ugyan mikor és miként értette meg egymást – a finnugor erdőlakó – Fanyűvő és – az ótörök nomád sztyeppenargaló – Fehérlófia, hiszen fogalomkészletük alig hasonlított egymásra? Nem lehet, hogy éppen „gondolkozókájuk” volt azonos szerkezetű? A megfejtést historikus vagy genetikai alapon nehéz volna megtalálnunk.

Ma már egyre fejlettebb technikák használatával, illetőleg segítségével történhet a szövegek generálása, kódolása, továbbítása, hibajavítása, tárolása, feldolgozása, fordítása, kiadványozása stb. Miközben szövegeket – egy-egy praktikus célból ilyen technológiai eljárásokkal kezelünk, aközben tudományosan értékes „melléktermékek” is keletkeznek. Kézenfekvő, hogy e technológiákat célszerű „oldalról megcsapolnunk”, és nyelvészeti kutatások céljára felhasználnunk. Erre jó példa három olasz kutató (matematikus) munkája, melynek során különböző nyelveken írt szövegek tömörítéséhez használt eljárások összehasonlítását maguknak a nyelveknek az összehasonlításához is segítségül hívták. Számítógépes tömörítő programok alapján vizsgálták a nyelvfelismerés, a szerzőfelismerés és a nyelvosztályozás kérdését (Benedetto et al. 2002). A tömörítő programok a szöveget úgy alakítják át, hogy a lehető legrövidebb formában legyen tárolható. A visszatérő jelsorokat (szekvenciákat) kevesebb byte-tal tárolják, mint a ritkábbakat. A tömörítéssel meg lehet mérni és grafikusán is ábrázolni a jelsorok entrópiáját. A relatív entrópia alapján különböző szövegek egymástól való távolsága, nyelvi „rokonsága” is mérhető. Ha különböző nyelvek közelségét, illetőleg egymástól való távolságát akarjuk lemérni, szükséges megfelelő számú nyelven elég hosszú, azonosan kódolt szöveg. Az említett kutatók ezért választották a UNICODE szabvány kódolást, szövegnek Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatát, amely több mint 50 eurázsiai nyelvre van lefordítva. Ennek alapján a nyelvek filogeneziséhez hasonló „rokonítási” fát kaptak, amelyben világosan elkülönülnek a román, kelta, germán, finnugor, altáji, szláv és balti nyelvek csoportjai. Ami a feltűnő számunkra ebben, hogy a mai török és az üzbég áll közvetlenül egymás mellett a legalsó szinten mint altáji csoport. A következő szinten csatlakozik hozzájuk a magyar. Ezzel szemben az észti és a finn először a skandináv nyelvekhez, majd pedig a germán nyelvcsoporthoz csatolódik. A magyar, török és üzbég a baszk és a szláv nyelvek becsatlakozása előtt éri el a román, kelta, germán és finnugor együttest. Vagyis a magyar nyelv mai állapotában a mai török és üzbég nyelvhez áll közel, és meglehetősen messze áll a finnugor nyelvektől. Az olasz

matematikusokat és a számítógép tömörítő programját nem lehet elintézni a szokásos „hóbortos magyar nacionalisták”, „déliabós törökösök”, „szittyázók” stb. megbélyegzéssel. Ezért született ez a tanulmány.

A félreértések elkerülése végett már kezdő mondatainkban kijelentjük, hogy alapjában véve cáfolhatatlannak tartjuk a magyar–finnugor rokonság tényét, de nem a hozzáfűzött elméleteket, és nem tartjuk elfogadhatónak a sumér–magyar rokonításokat. Mégis, már a III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) felhívtuk a figyelmet a tudományelméleti hiányokra a magyar nyelvtudományban, különös tekintettel a XX. századi magyar nyelvtörténet művelésében. Felsoroltunk néhány alapelvet, amelyet nyelvtörténészeink következetesen megszegtek (a bizonyosság fokának eltolása, a lehetséges és valószínű mozzanatok csatolása biztos tényekhez stb. (Bencze 1993). Jellemző példája a csúsztatásnak, amikor a sumér–magyar rokonság elméletét úgy próbálják cáfolni, hogy a sumérok a Kr. e. 4. évezred elején jelentek meg, valamikor a Kr. e. 2–1. évezredben pedig kihalt a nyelvük, az uráli nyelvek viszont a 4. évezredben kettéváltak szamojéd és finnugor ágra, tehát a sumérnak ahhoz, hogy a magyar nyelv őse lehessen, korábban kellett volna megjelennie, vagy pedig a finnugoroknak később. Igen ám, csak hogy ez az érvelés nem említi, hogy a sumér nyelv megjelenésének ideje írásos maradványok alapján nagy biztonsággal határozható meg, ezzel szemben az uráli nyelvek kettéhasadása és további osztódása csak glottokronológiai feltételezéssel (összefoglalóan Pusztay 1977: 47). A két időhatárt nem lett volna szabad minden megkötés nélkül azonosan kezelni a tudományos bizonyosság különbsége miatt, hiszen a két kronológiai rend bizonyossági foka egyáltalán nem azonos! Emiatt, bár az állítás feltehetően igaz, az érvelés mindenképpen hamis. Vagyis míg a sumér–magyar elméletek a nyelvtudományi alapelveket szegik meg vagy hanyagolják el, a finnugor elméletek viszont tudományelméleti alapelveket. Nem csoda, hogy nehéz elterjeszteni a sumér–magyar rokonság tévhitének cáfolását és a finnugor rokonság tényének bizonyítékait, ha mindkét oldalon vannak hamis érvek.

Újabb kísérletek is történtek már, hogy pótolják a tudományelméleti alapfogalmak hiányát, de elsősorban az elméleti nyelvészet területén (l. Kertész 2001). Nem látható még, hogy eredményei közvetlenül mikor fognak megmutatkozni általában a magyar nyelvtudományi kutatásban és tudományos írásokban. Az igazsághoz tartozik, hogy korábban is megjelentek célzások arra, hogy „a kor szelleme és színvonala szerint születtek különböző elméletek” (Pusztay 1977: 10), de ezt – amint az idézetből is kitűnik – mindig a múltra vagy a nem finnugor és általuk megdöntendő elméletekre értették, alkalmazták, saját magukra vagy a hozzájuk hasonló elméleteket vallókra sohasem. „Erős vallási” (Pusztay 1977: 10) hatást feltételeztek, de elhárították a XIX. századi és még inkább a XX. századi politikai hatás lehetőségét, amely hatás – különösen az utóbbi a történelemben korábban ismeretlen nemzeti és a nemzetközi szocialista propaganda következtében – összehasonlíthatatlanul könnyörtelenebb és megkerülhetlenebb volt, mint valaha bármely vallási hatás. Nemcsak a „nemzeti hiúságnak voltak bajnokai” (Pusztay 1977: 96), hanem az idegen hatalom kiszolgálásának is, például a sztálinizmusnak, illetve a nemzetközi szocializmusnak is. Ezt személyes vagy általános vádaskodás nélkül is el kellene ismerni, pontosabban szólva figyelembe venni a korban, pontosabban évben–évtizedben kialakított elméletek bizonyosságát illetően. Pusztán a Magyar Népköztársaság politikai–fizikai elszigetelése (aknazár, szögesdrót) a XX. század második felében elkerülhetetlenül provinciális jelenségekkel tüzdelt meg a magyar nyelvtudományt. Vajon megjelentek-e már a dél-afrikai vagy kanadai nyelv-

szek művei a magyar nyelvészek, nyelvtörténészek idézettségi listáján? Pedig volnának felhasználhatók és idézendők! Noam Chomsky elmélete elég korán megjelent, mert Chomsky tüntetett a vietnami háború ellen, tehát megfelelt a Szovjetunió politikájának, míg M. A. K. Halliday hasonlóan nagy jelentőségű iskolája még máig is alig hat, mert Halliday nem kötelezte el magát a „mi oldalunkon”. A bezártság még az 1980-as években is érződik (vö. az újabb nyelvészeti irányzatok, strukturalizmus, generatív grammatika stb. olyan megbélyegzésével, mint „disszonáns hangvétel” (Temesi 1980: 23), annak ellenére, hogy például 1981-től hivatalosan, politikai okból senki nem korlátozott bennünket abban, mit tanítunk a hallgatóknak az egyetemen. A politikai korlátozás akkor már jórészt személytől eredt, nem a rendszertől. Jellemző példa még, hogy az 1945-ös „felszabadulás” nem éppen nyelvtudományi korszakhatár, mégis eszerint kellett kezelni még az 1980-as években is (vö. Temesi i. m. címével). Ha viszont nyelvtudományi korszakhatár – és lehetséges, hogy az –, akkor viszont nyilvánvaló, hogy a társadalmi-politikai berendezkedés befolyásolta a nyelvtudományt, nemcsak a korábbi „nemzeti hiúság” (id. Pusztay 1977: 103). Ugyan miért volt szükség a „török rokonság” olyan elhallgattatási kísérletére még az 1980-as években is, hogy a Magvető Kiadó sorozat szerkesztőjét telefonon halálosan megfenyegezzék, mert ki akarta adni a Tarihi Üngürüsz, és miért kellett Prágában élő magyar turkológussal lefordíttatni a kéziratot?! Ennyire bizonytalan lábakon állna a finnugor rokonság, hogy aljas hatalmi szóval kellett megvédeni a „török rokonság” fenyegetésétől? Szó sincs róla. De ennyire politikai-társadalmi kérdés minden tudományos elmélet!

Amikor tehát a XIX. századi magyar kutatók egy része nem fogadta el Sajnovics és Gyarmathi magyar–lapp, illetve finnugor rokonításait, az el nem fogadók későbbi és mai kinevetése is (Pusztay 1977: 18) tudománytalanná válik a XX. század végi tudományelmélet fényében (vö. Kuhn 1962/1970; Kuhn 1984; Bencze 1996: 27–9, 395). Bár ma már a finnugor nyelvek közti „affinitas” (Gyarmathi 1799) önmagában cáfolhatatlan, egyetlen finnugor rokonságot valló nyelvész sem állítja „idioma Ungarorum et Laponum idem esse” (Sajnovics 1770). Az „affinitas” sem jelentett akkoriban rokon-ságot, mivel a genetikai azonosság, a tipológiai hasonlóság és az areális hatás megkülönböztetése későbbi (vö. Vladár 2001), és ma sincs általánosan elterjedve. Ráadásul nem mindig állapítható meg, hogy a vizsgált nyelvi jelenség hasonlósága tipológiai, genetikai vagy areális eredetű, és az azonosítás vagy hasonlítás önmagában nem biztos, hogy helytelen (vö. a japán, koreai, sumér és magyar rokonítási kísérletekkel), leg-följebb nem genetikai eredetű az azonosság vagy hasonlóság, hanem tipológiai, mint például az agglutináció vagy a hangrend. Maguk a finnugor nyelvészek ma már tudatosan használják a tipológiát a genetikai vizsgálatban (Hajdú 1976: 18–9). A „genetika-ilag” rokon nyelvek között természetes a tipológiai egyezés is a vizsgált korszakban. A tipológiai hasonlóság következhet a genetikai hasonlóságból, a közös eredetből, de a genetikai hasonlóság, a közös eredet nem feltétlenül következik a tipológiai hasonlóságból. Ha a nyelvben elindulnak bizonyos irányú változások, feltételezhető az is, hogy a nyelv konzisztens, tehát bizonyos irányban kristályosodhat tovább a változás. Eszerint elvben előfordulhatna, hogy két, egymástól távol álló, mai tudásunk szerint rokon-ságban egyáltalán nem lévő nyelv változásai során ugyanolyan nyelvi alakhoz jutnak el. Talán ilyen például a „szép egy ló” szerkezet a mai magyarban és a mai törökben, hiszen ezek közös előzményét sehol sem találjuk, illetve új fejleményeknek tűnnek mindkét nyelvben (vö. Bereczki 1984).

A feudális családfa az arisztotelészi kategóriatan, illetve az Arbor Porphyrianus mintájára készült, a nyelvek leszármazási családfája pedig a feudális családfa vagy mindkettő mintájára. A feudális családfa azért hamis, mert időben visszafelé menve nem csökkennek az őseink, és nem egy ősünk van a végén valamikori messzeségben, hanem két szülőnk, négy nagyszülőnk, és így tovább, azaz minél inkább visszamegyünk időben, annál több ősünk van. Éppen a nyelvrokonság, a tipológia és az areális hatások megkülönböztetése nyomán nem kellene-e törölni a nyelvrokonításban a feudális mintát, vagy legalább is nagyon módosítani rajta?!

Ma már az is köztudomású a nyelvészetben, hogy a nyelvek történetük során típust is válhatnak, tehát hasonlóvá válhatnak eredetükben teljesen különböző nyelvek is (vö. a magyar hangrend és magánhangzó-illeszkedés megjelenésével). A nem indoeurópai eredetű magyar nyelv ma európai nyelvnek tekintendő, mert olyan nyelvi megoldások vannak benne, amelyek az európai kultúrával függenek össze (Haiman 1985).

Az olyan mondat, mint „Az uráli népek elődei sok ezer évvel ezelőtt még közös nyelven, az ún. uráli alapnyelven beszéltek” (Hajdú 1976: 6), veszélyes keverése a bizonyosság fokának, mert egyrészt meglehetősen bizonyos tény, hogy volt uráli alapnyelv, másrészt viszont kevésbé biztos, hogy az uráli népek elődei beszélték ezt az alapnyelvet, hiszen ugyancsak köztudomású, hogy népek, népcsoportok nyelvet is válhatnak. A régészeti leletek is (Hajdú 1976: 10–2), miután „nem beszélnek”, meglehetősen bizonytalan, illetve leletfajtként különbözően többé vagy kevésbé biztos érvek. Nem lett volna szabad őket minden (bizonyossági fokbeli) különbségtétel nélkül alkalmazni.

A fentiek alapján nem tekintjük tévesnek a szinkrón nyelvi összehasonlításokat vagy a szinkrón nyelvvizsgálat befolyását az összehasonlítóakra magukra, de természetesen továbbra sem következtetünk ebből a genetikai hasonlóságra, hanem magát a nyelvtudományt is, illetve az elméleteket társadalmi, emberi tényezőnek tekintjük, nem pedig valamiféle légüres térben leledző, kultúrától, társadalomtól független, abszolút lénynek. A tudomány művelése ugyanis egy a szociokulturális jelenségek között. Ezért fontosak és nagy jelentőségűek olyan elhanyagolt megállapítások, mint például az, hogy Budenz „túlontúl is akarta igazolni a magyar nyelv finnugor voltát, hibái részint ebből is fakadhattak. Megállapításainak egy része az utána előkerült, összegyűjtött nyelvi anyagok s azok alapján felállított szabályszerűségek ismeretében felülbírálásra szorult” (Pusztay 1977: 107). Hasonlóképpen egyre inkább felülvizsgálatra szorulnak Vámbéry magyar–török rokonságfeltevésében egyes tételei, amelyek bizony később igaznak bizonyultak, és még bizonyulhatnak is a gondosabb vizsgálat és a gondosabb különbségtétel miatt (vö. Bencze 1996: 257–8, 267–8; Sinkovics 2002). Ismét csak hozzá kell azonban fűznünk, hogy nem pusztán a felsoroltak miatt, hanem a tudománytörténet újabb felfogása miatt is (Kuhn 1962/1970; Kuhn 1984; Sinkovics 2002: 92–3, 97).

A nyelvek fent említett összehasonlítása számítástechnikai alapon és az összehasonlítás eredménye szintén szociokulturális jelenség. Nyilván nem jelenhetett meg ez a fajta tömörítésen alapuló összehasonlítás csak a számítástechnika fejlődésének egy bizonyos szakaszában. Az összehasonlítás eredményét befolyásolta, hogy milyen szöveget vizsgáltak meg (vagyis az ENSZ emberi jogokról szóló nyilatkozatát), milyen jellegű tömörítési technikát eresztek a szövegekre, és milyent nem. Az eljárás addig még egyszerűnek látszik, míg a szövegeket leíró jelek szekvenciáinak statisztikai elemzését végezzük, bár e terület sem problémamentes. Az igazi nehézségek akkor jelent-

keznek, amikor a formális jelsor-analízisnél mélyebb szinten kívánjuk a nyelveket vizsgálni. A nyelveket illetően is legalább addig kellene eljutnunk, ameddig a népzene-kutatóink dallamrokonság kutatásaikban már oly korán eljutottak, a lejegyzési szintnél mélyebben már az első hazai számítógépek használatával (l. Csébfalvi vezetésével Havass 1964 és 1998).

Előrebocsátván minden nyelv egyediségének tiszteletét, tekintsük csak a magyart a felbukkanó akadályok illusztrálására. Leíró jelsorozatok szintjén a magyar elég jól elemezhető, ezért gondolatban végezzük el a következő kísérletet. Elemezzük a számítógépben tárolt levelezésünket vagy az egyéb, magyar szövegeket annak megállapítására, hogy a magukat anyanyelvűnek vallók vajon azonos vagy legalábbis „rokon” nyelven írnak-e. „Ön meg fog lepődni” – mondaná a reklám, oly sok nehézséggel fogunk találkozni. A jelkövetkezésnél mélyebb, de mégis csak formális, elemző módszerek alkalmazásával ugyanis kiderülhet, hogy édes testvérünk „más nyelvet” beszél, mint mi. Ennek oka többféle lehet. Ilyen például, hogy az igeekötők, toldalékok, ragok használata – ugyan rendkívül szigorú szabályokon belül, de – szinte végtelen stíluslehetőséget kínál közlendőink megformázására.

Más problémákkal idegen nyelvre fordításnál szembesülünk. A németek azon csodálkoznak, hogy az *Er hat sich wieder hingesetzt* öt szó magyarul egy szóban annyit tesz, hogy *Visszaült*. Mi viszont más nyelvek „tömörítéseire” bámulunk, és így tovább. Ahhoz, hogy az informatika eszköztárát nyelvészeti kutatásban az eddigieknél még jobban tudjuk kihasználni, az eredetileg más célokat szolgáló módszerekhez alkalmas és tisztességes csatlakozókat kell nagy műgonddal felszerelnünk.

Következtetések és feladatok

Alaposan át kell fésülni eddigi nyelvtörténeti megállapításainkat, és ki kell javítani őket mindenütt, ahol a tudományelméleti alapelvekkel ellenkeznek, különösképpen állításaink bizonyossági fokát illetően.

Ne bélyegezzük „szellemi alvilágnak” a mai török vagy sumér rokonságot hirdetőket, főként ne tegye ezt a Magyar Tudományos Akadémia tagja, emlékezve arra, mennyi zöltség jelent meg az Akadémia támogatásával, akadémiai kiadványban és az Akadémia égisze alatt a XX. század második felében, köztük a marizmus és Sztálin nyelvtudományi munkásságának magasztalása, mellettük Saussure mint „visszafejlődés”, Gombocz mint „demoralizáló”, hogy pusztán néhány nyelvészeti példát említsünk, de jókora akadémiai trágyahalom akad a történettudományban és más tudományágakban is. De még itt is vigyázni kell a szerzők megítélésével, hiszen azért jelenhettek meg valóban tudományos munkák, mert vagy megfutották a kötelező buta politikai köröket, vagy megfutotta más szerző helyettük. Ne csodálkozzunk, ha a finnugor rokonság ténye sokak tudatában összekötődött az idegen elnyomással és az általa ránk erőltetett butaságokkal. Ha Vámbéry „csalafinta” volt, ha a régi magyarázatok „tarkabarka szörnyűségek”, akkor ugyan milyen minősítést érdemel a marista, sztálinista Akadémia és akadémikus? Jobb, ha nem folytatjuk ezt, hanem követjük Vörösmarty felszólítását: „...tiszteletet a gúny helyett!”.

Ha valamit nem tudunk megoldani, nem kell megijedni, és nem kell félni, hogy megdönti a finnugor rokonság tényét. Ezért ne vegyük többé igénybe igazságunk megtámogatására a politikai, gazdasági hatalmat! Ne hallgassuk el azokat a tényeket, amelyek cáfolni látszanak – hangsúlyozom, látszanak – a finnugor rokonságot, mint például

néhány testrészelnevezésünk török eredete, vagy a Klemm Antal – finnugor nyelvész! – által felfedezett törökös magyar nyelvi szerkezetek.

A bizonytalanságunkat, netán bűnösségünket kompenzáló megbélyegzés és lenézés helyett biztosítsunk alkalmat arra, hogy megmagyarázzuk analógiákkal a tudományos tényeket, biztosabb vagy kevésbé biztos vagy valószínű vagy lehetséges feltételezéseket. Például ahogyan az emberek között két testvér gyakran egyáltalán nem hasonlít egymásra, míg sokszor idegenek úgy hasonlítanak egymásra, mint két tojás, úgy a nyelveknél is van genetikai és tipológiai hasonlóság, illetve olyan változások a nyelvek történetében, amelyek ilyenek. El kell ismerni, hogy az „idegen” sokkal inkább hasonlít rám, mint a „testvérem”. Attól még a testvérem testvérem marad, és „génvizsgálattal” igazolható, hogy testvérem, míg a másik nem testvérem, csak „hasonlóságom”.

A társadalom, a politika, a gazdaság, a kultúra igenis mindenkit befolyásol, benünket is, nemcsak „ellenfeleinket”. Az ókori görögök óta élnek kultúránkban az előítéletes sztereotípiák. Ne mondjuk hát „barbárnak” őseinket csak azért, mert még nem írtak latin betűkkel, mivelhogy még a latin betűk sem léteztek, különösen akkor ne, ha a finnugor nyelvész úgy ír, mintha nem ismerné az ókori görög, latin vagy XX. századi szemiotikai elméleteket. Amit az „ellenfél” nem mondott, azt ne tulajdonítsuk neki, mint ahogy a média szokta tenni. Ha „a halszagú rokonságot” nem a törökösök találták ki, miért varrjuk a nyakukba?! Ha mégis ők találták volna ki, akkor sem érdemes hajigálni megbélyegzéseket, mert könnyen visszacsapódhat ránk, mint minden gyalázkodás (lásd fentebb a 2. pontot).

Végül mindezekkel szemben és mindezekből következően lássuk be, hogy az ugor–török háború vagy akár a sumér–magyar rokonítás nem nyelvtudományi kérdések – azok többé-kevésbé el vannak rendezve –, hanem szociokulturális problémák, tehát ne próbáljuk nyelvtudományi vonalon elrendezni őket. Nemcsak a hatalomnak alárendelve válhatunk hiteltelenné, hanem azzal is, ha folyton bizonygatni akarjuk azt, például a finnugor rokonság tényét, amit tudományosan már nem kellene. A mai európai, észak-amerikai társadalmakban és kultúrákban, a médiakultúrában természettudományos területen is annyi a babona, amennyi még a középkorban sem volt. Mégsem nevezhetjük az emberek tömegeit „szellemi alvilágnak” vagy „hóbortos nacionalistának”, „buta csillagjósoknak”. Nem súlyosabb a helyzet a nyelvészetben, mint általában. Nem is szólva a „placebo” effektusról, amely e téren is működik. Miért baj, ha valaki megtanulja a – netán újabban konstruált, de ősinek hitt – rovásírást, ha egyszer ráér, és kedve van hozzá?! Ez is, de még a sumér nyelv amatőr tanulmányozása is nemes elfoglaltság a százmillió emberéletet követelő sztálinizmushoz képest.

IRODALOM

- Benedetto, Dario–Caglioti, Emanuele–Loreto, Vittorio 2002: Language Trees and Zipping. *Physical Review Letters* **88/4**, 048702-1–4.
- Bencze Lóránt 1993: „Hungarians Have a Lot of Cultivated Lands” (Ibn Rusta). On the Relationship of Hungarian, Old Turkish and Slavic Languages, in Békési Imre et al. szerk.: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon* **1–3**. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott elő-

- adások. Szeged, 1991. augusztus 12–16. **III**, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft., Budapest–Szeged, 1993. 1231–5.
- Bencze Lóránt 1996: *Mikor, miért, kinek, hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban* (A Hét Szabad Művészet Könyvtára), Budapest, Corvinus.
- Bereczki Gábor 1984: Die Beziehungen zwischen den finnougri-schen und türkischen Sprachen im Wolga–Kama-Gebiet, *Nyelvtudományi Közlemények* **86**, 307–14.
- Gyarmathi Sámuel 1799: AFFINITAS LINGVAE HVNGARICAE CVM LINGVIS FENNICAE ORIGINIS GRAMMATICAE DEMONSTRATA NECNON VOCABULARIA DIALECTORVM TATARICARVM ET SLAVICARVM CVM HVNGARICA COMPARATA. AVCTORE SAMVELE GYARMATHI MEDICINAE DOCTORE ET SOCIETATIS SCIENTIARVM GOTTINGENSIS SOCIALI CORRESPONDENTE NEC NON SOCIETATIS NATVRAE CVRIOSORVM JENENSIS SOCIO. TYP. JOANN. CHRISTIAN. DIETRICH: GOTTINGAE.
- Haiman, John 1985: *Natural Syntax. Iconicity and Erosion* (Cambridge Studies in Linguistics 44.), Cambridge etc., Cambridge University Press.
- Hajdú Péter 1976³: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Havass Miklós 1964: A Simulation of Musical Composition. Synthetically Composed Folk Musik. *Comp. Linguistics* **3**, 107–127.
- Havass Miklós 1998: Zene-e a zene? in *Kovács és kenyer. Csébfalvi Károly köszöntése* (A Hét Szabad Művészet Könyvtára), Budapest–Zsámbék, Corvinus.
- Kertész András 2001: *Nyelvészet és tudományelmélet*, Budapest, Akadémiai. = *Nyelvtudományi Értekezések* **150**.
- Kuhn, Thomas S. 1962/1970: *The Structure of Scientific Revolutions* (International Encyclopedia of Unified Science **2.**), Chicago, The University of Chicago Press.
- Kuhn, Thomas S. 1984: *A tudományos forradalmak szerkezete*, ford. Bíró Dániel, Budapest, Gondolat.
- Pusztay János 1977: *Az „ugor–török háború” után*, Budapest, Magvető.
- Sajnovics János 1770: *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*, Koppenhága.
- Sinkovics Balázs 2002: Vámbéry és a magyar–török rokonság, *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. **112**, 89–98.
- Temesi Mihály 1980: *A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta*, Budapest, Gondolat.
- C. Vladár Zsuzsa 2001: Affinitas: szerkezeti hasonlóság vagy genetikai rokonság? *Magyar Nyelv* **97**, 184–91.

ÚJ UTAK A NYELVTÖRTÉNETI ANYAGOK FELDOLGOZÁSÁBAN

FAZAKAS EMESE

Több éve arra keresem a választ, milyen körülmények között használták a XV–XVIII. században az igekötőket, miért éppen azokhoz az igékhez kapcsolódtak az igekötők, amelyekhez kapcsolódtak, illetve időben miért cserélték fel egyes igék igekötőit, miközben jelentésük változatlan maradt. Ezen kérdések megválaszolására kognitív szempontokat használok, mert meggyőződésem szerint ezen szempontok bevezetése választ adhat az általam feltett kérdésekre.

1. A kognitív grammatika alaptételei

A kognitív nyelvészek a nyelvet a kommunikáció felől közelítik meg, de fontosabbnak tartják hangsúlyozni, hogy a nyelv elsősorban az embernek a világról alkotott felfogását tükrözi, s ez nagymértékben meghatározza viselkedésünket is. A nyelv szoros egységet alkot a kognitív folyamatokkal, és ezek a folyamatok a nyelvben is tükröződnek (Szilágyi 1996: 7). Éppen ezért a nyelv megértésének a kulcsa a megismerés folyamainak megismerésében rejlik. Günter Radden (1991: 1–3) a következőképpen magyarázza a kognitív nyelvészet létjogosultságát: „Az emberi gondolkodás különbözik a logikus gondolkodástól, az emberi érzékelés különbözik a fizikai valóságtól, és az emberi nyelv különbözik a formális leírástól. [...] Az utóbbi tizenöt év kognitív nyelvészeti kutatásai mutatják, hogy a természetes nyelv nem annyira önkényes, mint ahogy Saussure óta a legtöbb nyelvész tartja. A nyelv struktúrájának átfogó területeiről derült ki, hogy megismerési jelrendszerünkön alapszik és ésszerűen magyarázható. A kognitív nyelvészek nyelvszemlélete sokkal közelebb áll a naiv beszélők népi szemléletmódjához. [...] számukra a nyelv nem önálló életet élő tetszőleges szimbólumok elvont rendszere, hanem nagyon is értelemmel telített része életüknek, kultúrájuknak, tapasztalataiknak és érzelmeiknek.” Nyilvánvaló, hogy a kognitív nyelvészet elsősorban a jelentésre összpontosít, a nyelvi elemek jelentéshordozó jellegére. De ez távolról sem azt jelenti, hogy a szemantikai kutatás kerül előtérbe.

A kortárs nyelvészeti elméletekkel ellentétben, a kognitív modell kimondja, hogy a nyelv **nem zárt rendszer és nem írható le a megismerési folyamatokra való lényeges utalások** mellőzéseivel. A grammatikai struktúrát természeténél fogva **szimbolikusnak** tartja, így megengedi a fogalom szimbolikussá tételét és strukturálódását, ezzel is tagadva a nyelvtan és a szemantika különválasztásának a szükségességét. A szókészlet, a morfológia és a szintaxis szimbolikus struktúrák kontinuumát alkotják, amelyek ugyan bizonyos paraméterek függvényében különbözhetnek, de csak önkényesen választhatók szét különálló komponensekre (Langacker 1987: 3). Jackendoff (1985/1993, idézi Szende 1996: 132) a jelentés és a grammatikai szerkezet különválasztásának fölösle-

gességét azzal is magyarázza, hogy a grammatikai rendszer nem lenne elsajátítható, ha nem lenne meg ez a szoros kapcsolat.

A kognitív grammatika, amely a nyelvészetben eddig alkalmazott dichotómiákat sem ismeri el, nemcsak a szókészlet, a morfológia és a szintaxis különválasztását tartja értelmetlennek, hanem a szemantika és a pragmatika megkülönböztetését is. Mivel a jelentéshez olyan információk is szorosan hozzátartoznak, amelyek nem nyelvi természetűek, „a nyelvészeti szemantika egyetlen elfogadható felfogása az, amely elkerüli az ilyen hamis dichotómiákat, és következésképpen enciklopédikus természetű” (Langacker 1987: 154). Langacker szerint (1987: 56–96) a nyelvben a szimbolikus egységek dominálnak, és a grammatikai kategóriák is mint szimbolikus egységek jelennek meg. A nyelvi szimbólum azonban „nem egyszerű leképezése, »tükr(özés)e« az »objektív« külvilágnak, hanem ott van mögötte a kognitív struktúrák által létrehozott kategorizáció, amely szerint a dolgokat egy-egy fogalom köré soroljuk. A fogalom nem elszigetelt alegysége a gondolkodásnak, hanem legtöbbször csak az adott struktúra (vagy idealizált kognitív modell – ICM) egészében értelmezhető” (Szilágyi 1996: 7). Például az állapotot általában zárt térként értelmezzük. Ezért is mondjuk, hogy vki *szerelembe* esett vagy *kigyógyul a naivságból*. A kognitív nyelvészet éppen ezért több **ikonicitást** fedezett fel a nyelvben, mint ahogy addig feltételezték. „Az ikonikus kapcsolat esetében a valóságról való felfogásunk tükröződik a nyelvi struktúrában. Így az ikonicitás kitűnő érv az önkényesség dogmája ellen, továbbá bizonyítéka a motivációnak a természetes nyelvben. Az ikonicitást főleg a hangszimbolikával és a hangutánzó szavakkal hozzák kapcsolatba. Ennek ellenére elszigetelt szavak nagyon ritkán hangikonikusak. Sokkal valószínűbb, hogy a kompozicionális nyelvi struktúrák tükröznek ikonikus elveket” (Radden 1991: 5–6). Radden kijelentései egy másik kognitív elv felé mutatnak, amely szerint **a nyelvtani elemek jelentéshordozóak**. A nyelvtani elemekben a kognitív iskola jelentést és indokoltságot talál.

Mielőtt azonban a nyelvtani elemek jelentésségére rátérnénk, a kognitív nyelvészet egy másik kulcsfogalmával, a **kategorizációval** kell foglalkoznunk. A kategóriák nem teljesen objektívek és nem találhatók meg „előregyártottan” a világban, hanem csak a világgal való kölcsönhatásunk által léteznek, azáltal, ahogy felfogjuk és tükrözzük őket, illetve ahogy hatunk rájuk (Lakoff 1987: 50). A világ kategóriái nem felelnek meg az eszmei és nyelvi kategóriáknak, mert akkor minden nyelv kategóriái egyformák lennének. A kategóriák nem lehetnek jelen a világban az emberek nélkül, ezeket az emberek alkotják a megismerési folyamatok révén. Amennyiben tanult kategóriákkal rendelkezünk, ezek meghatározzák azt a módot, ahogyan látjuk a világot. Azaz a világot ezeken keresztül kezdjük látni, és ritkán tudunk más látásmódot felfedezni. Ezért furcsa számunkra idegen nyelv tanulásakor, ha az adott nyelv más viszonyokkal fejezi ki magát. Vö. az ang. *born to middle-class parents* (szó szerint: ’középosztálybeli szülőkhez született’) a magyar *szülőkől született* mondattal. A klasszikus leíró nyelvtan is ugyanilyen helyzetet teremt. Megtanultuk, hogy a nyelvtan azon szabályok összessége, amelyek világossá teszik számunkra, hogyan alkossunk új szavakat képzők segítségével, vagy hogyan kössük össze a szavakat egymással jelek és ragok segítségével. Ezeket a szabályokat nem lehet leírni anélkül, hogy meghatároznánk azokat a részeket, amelyeket össze kell kötnünk. A leíró nyelvtanban a szavakat és nyelvi elemeket a nyelvi megnyilvánulás folyamán betöltött szerepük szerint osztályozzuk. Ez a funkció alapuló kategorizáció nem tartja fontosnak a nyelvi elemek jelentését. A meghatározások egy része ugyan a jelentésen alapszik, de ezeket nem tartják jellemzőeknek egy

nyelvtani leírásban. A kognitív nyelvtan kategóriáit a kognitív struktúrák határozzák meg. Így a lexikon elválaszthatatlan a grammatikától: a szókészlet és a nyelvtan egy szimbolikus elemeket tartalmazó kontinuumot alkot. „A szókészlethez hasonlóan a nyelvtan is a fogalmi tartalom felépítésére és szimbolizálására hivatott, s ez képi jelleget kölcsönöz neki. Amikor valamely szerkezetet vagy nyelvtani morfémat használunk, egy sajátos képet választunk ki a kigondolt helyzet kommunikatív céllal történő megszerkesztése céljából” (Langacker 1986: 13). Tehát a kognitív grammatika felismerte, hogy a nyelv rendszerszerűségét nem csupán formálisan lehet magyarázni, és hogy a mondatban nem független a jelentéstől, különösen a jelentés metaforikus részétől.

A kognitív grammatikában a *metafora* nem a költői képzelet terméke vagy retorikai díszítőelem, hanem a megismeréshez, a gondolkodáshoz és ezen keresztül a cselekvéshez kapcsolódó elem. Lakoff és Johnson bebizonyította, hogy fogalmi rendszerünk metaforikus. „A fogalmak, amelyek gondolkodásunkat vezérlik, nemcsak az értelemhez tartoznak. Mindennapi cselekedeteinket is vezérlik, a legköznapibb részletekig menően. Fogalmaink rendszerezik azt, amit érzékelünk, azt, hogy miként boldogulunk a világban, és miként viszonyulunk más emberekhez. Tehát fogalmi rendszerünk központi szerepet játszik a mindennapi realitások meghatározásában. Ha igazunk van abban, hogy fogalmi rendszerünk jórészt metaforikus, akkor a mód, ahogyan gondolkodunk, ahogyan megismerünk valamit, és amit mindennap cselekszünk, igenis összefügg a metaforával” (Lakoff–Johnson 1980: 3).

Ez az elmélet a metaforát nemcsak nyelvi jelenségnek tartja, hanem a gondolkodás fontos részeként tárgyalja. A metafora elsősorban a gondolkodás meg a cselekvés része, és csak másodsorban tartozik a nyelvhez. Az új metaforák nemcsak „igazi, a világban létező” hasonlóságokon alapulnak, hanem a tudatunkban már meglévő konvencionális metaforákon is. Ez azt jelenti, hogy nem valamely dolog jellemzőit használjuk egy másik dolog leírásakor, hanem a második dolog úgy él a tudatunkban, mint aminek a természete az előzőével egyezik. A metaforák lehetővé teszik számunkra, hogy egy tapasztalati területet egy másik segítségével értsünk meg, éppen ezért a megértés tárgyát nem elszigetelt fogalmak, hanem egész tapasztalási területek képezik (Lakoff–Johnson 1980: 117). Éppen ezért válthatja fel olyan könnyen egymást az *alá* és a *le* igeikötő, vagy akár az *el* és a *le*. (Pl. DebrK. 3: ez a ki velagnak bínét *el mossah* – ma: *lemossa*; MünchK. 72: Mikor nap *elnyugot uolna* – ma: *lenyugodott volna*.) Az *el* és a *le* ugyanazt az értékjelentést hordozza számunkra: eltávolodást, és ezen keresztül negativitást fejez ki. Szem előtt kell tartanunk, hogy a metaforikus fogalmak rendszerűen kapcsolódnak a már meglévő metaforikus kifejezésekhez. Ez a rendszerszerűség tesz minket képessé arra, hogy egy fogalom valamely aspektusát egy másik fogalom keresztül értsünk meg. A leírt jelenség szükségszerűen magában foglalja azt a tényt is, hogy minden metafora részben strukturált, azaz a tapasztalt dolognak csak néhány vetületét domborítja ki. Máskülönb a két fogalom egy és ugyanaz lenne. Lakoffék háromfajta metaforát különböztetnek meg (Lakoff–Johnson 1980: 14–97). Abban az esetben, ha egy fogalmat egy másik fogalom segítségével metaforikusan rendszerezünk, *strukturális metaforákról* beszélünk.

Íránymetaforákról akkor van szó, amikor valamely fogalomhoz térbeli irányított-ságot (például le–fel, be–ki, elől–hátról stb.) rendelünk. A térbeli irányok meglehetősen szilárd alapot szolgáltatnak arra, hogy irányt jelző kifejezéseken keresztül értsük meg fogalmainkat.

A környezetünket alkotó tárgyakról és anyagokról szerzett tapasztalataink további alapot szolgáltatnak az események, cselekedetek és érzések megértéséhez. Tapasztalatainkat tárgyak és anyagok segítségével értjük meg, s ez lehetővé teszi számunkra, hogy töredékeket válasszunk ki tapasztalatainkból, és ezeket diszkrét entitásokként vagy anyagokként kezeljük. Mihelyt tapasztalatainkról mint entitásokról vagy anyagokról beszélhetünk, hivatkozni is tudunk rájuk, osztályozni, csoportosítani, mérni tudjuk őket, azaz ezáltal gondolkodunk róluk. Éppen úgy, ahogy az ember térbeli tájékozódásának tapasztalata életre kelti az iránymetáforákat, a tárgyakról (különösen a testünkről) alkotott tapasztalatunk alapot szolgáltat az **ontológiai metaforák** nagyon gazdag skálájának létrejöttéhez. Így az eseményekről, cselekedetekről, érzelmekről és gondolatokról mint entitásokról vagy anyagokról tudunk beszélni. Pl. az emlékekről mint forrásról, folyóvízről beszélünk, ha azt mondjuk: *felbukkannak az emlékek*. Vagy szintén folyadékként fogjuk fel az időt, ha a régi *betelik esztendeje* kifejezést használjuk.

A felosztás ellenére a metaforák között szoros kapcsolat áll fenn, és szerves egészet alkotnak. A metaforikus kapcsolatok jelentős szerepet játszanak valamely fogalomnak egyetlen metaforikus felépítésében megjelenő utalások összeecsatolásában, illetve valamely fogalom két vagy több metaforikus struktúrájának összefogásában. Ekkor jönnek létre a **kereszt-metaforikus kapcsolatok**. „Valamely fogalom különböző metaforikus felépítései különböző célokat szolgálnak azáltal, hogy a fogalom különböző aspektusait világítják meg. Ahol a célok átfedik egymást, a metaforák is átfedik egymást, s ennél fogva a kettő koherenciájáról beszélhetünk. A megengedett vegyes metaforák ebbe az átfedésbe tartoznak. Általában a teljes következetesség ritka; míg az összefüggés jellemző” (Lakoff–Johnson 1980: 96). Ez az összetartó „erő” formálja és szervezi **világmodellé** a köznapi nyelv metaforáit. A nyelvbeli világmodell tulajdonképpen az általunk tapasztalt, látott, érzékelt külső világ képe. Nem arról van szó, hogy ilyennek látjuk a világot, hanem hogy ez a nyelvben megnyilvánuló világmodell mutatja, hogyan viszonyulunk a világhoz.

2. A kognitív grammatika és az igekötők vizsgálata

A leíró nyelvtannak látszólag semmi kapcsolata nincs ezekkel a metaforákkal. De csak látszólag. Mert a nyelv által végtelen számú dologról és helyzetről kell beszélnünk véges számú grammatikai eszközzel és készlettel. A dolgok száma nagy és a közöttük kialakuló relációk is nagyon változatosak. Közülük azonban csak néhánynak van tulajdonképpeni megfelelője a nyelvben. Mivel azonban a többről is beszélnünk kell, a nyelv különböző stratégiákat alkalmaz, hogy ezek kifejezésére is képes legyen. Legtipikusabb a konkrét helyzeteknek az elvontra történő alkalmazása. Itt fonódik össze a szintaktika és a szemantika. A leíró szintaktikának nem tárgya a viszonyok jelentés-tana, a klasszikus szemantika pedig nem foglalkozik ezekkel a viszonyokkal. Így az olyan kérdésekkel, hogy mit is jelent a *fel*, *le* igekötő vagy a *-ba/-be* rag, illetve az ezzel jelölt mondattani viszony, milyen helyzetben használjuk vagy éppen melyek azok a feltételek, amelyek lehetővé teszik használatukat, a szemantika és a mondattan csak most kezdett el foglalkozni. Éppen ezért például a vonzatok esetén eddig a vonzat-struktúrákról sem beszéltek.

Az igekötők kapcsolhatóságának lehetőségeiről Ladányi (1994–1995), a vonzatókéről Komlósi (1992) jelentetett meg részletes tanulmányokat, amelyekben kitértek a szemantikai szelekcióra, de hogy ez a szelekció minek alapján történik, arra nem adtak választ. Ezen írásokat beleértve, az eddigi megközelítések önmagukban nem alkalma-

sak arra, hogy akár az igekötők, akár a vonzatok kérdését, vagy általában a mondattani viszonyokat szemantikailag is értelmezzük. Az a szemlélet, amely szerint az igekötőt vagy a vonzatot az egyes igékhez, esetleg más szófajú szóhoz mint régenshez rendeljük hozzá, és minden igének külön-külön megvan az igekötője és vonzata, szinte lehetlenné teszi, hogy valamiféle szabályszerűséget fedezhessünk fel ezek használatában. Ha pedig az ige lenne az, amelyik meghatározza a hozzá kapcsolódó igekötőt vagy a vonzatot, nem csatlakozhatna egy igéhez több (főleg ellentétes szemantikájú) igekötő, mint ahogy például az *olvas* esetében beszélhetünk *beolvas*, *kiolvas*, *felolvas*, *leolvas*, *átolvas*, *összeolvas*, *elolvas* igekötős igéről. Ha a kérdést a nyelvi világ felől közelítjük meg, kimutathatjuk, hogy sem az igekötők, sem a vonzatok nem véletlenszerűen társulnak az igékkel, hanem a nyelvi észlelés szabályain múlik, hogy melyik igekötőt társítjuk az adott igéhez, illetve vonzatot az igekötős igéhez. Szilágyi (1996) két nagy csoportra osztja ezeket a szabályokat. Beszél a nyelvi világ elemi egységeinek nyelvi észlelését előíró szabályokról, amelynek következtében megnevezzük azokat a dolgokat és jelenségeket, amelyekről beszélni akarunk, valamint a nyelvi világelemek között fennálló, működő viszonyok nyelvi észlelését előíró szabályokról. Ha egy dolog egy bizonyos viszonyban áll egy másik dologgal, a viszonyok észlelésére vonatkozó szabályok lehetővé teszik számunkra, hogy azt a kapcsolatot ne egyedi esetként fogjuk fel, hanem egy valamilyen nagyobb csoportba tartozó viszonyként, amely lehet térbeli, tárgyi, szubsztancia–akcidencia, szubjektum–objektum vagy birtokviszony. Az, hogy melyik viszonyt használjuk egy adott szituációban, attól függ, hogy milyenek észleljük a relációt.

Az igekötők és a vonzatok esetében természetesen a második csoportba sorolt viszonyok a fontosak, mivel mindkét kategória két, nyelvi világbeli dolog között fennálló kapcsolat leképezésére szolgál. Így az, hogy egy mondatban milyen igekötő vagy vonzat járul az igéhez, nem az igétől függ, hanem attól, milyen a viszony nyelvi észlelésének szabálya. Tehát sem az igekötő, sem a vonzat nem grammatikai, hanem elsődlegesen észlelési probléma. A viszony állandó, és ha ezt ismerjük (például a FENN vagy a LENN viszonyt), akkor előre tudjuk, hogy bármivel fogjuk is a mondatban kifejezni (igével, melléknévvvel vagy mással), annak olyan vonzata lesz, amely a nyelvi észlelésünk szempontjából megfelel az adott viszonynak. Így nem kell a beszélőnek minden egyes igéhez külön-külön hozzátanulni az igekötőt vagy a vonzatot, hanem ismerve az adott relációt, tudni fogja, hogy az odaillő nyelvi elemet a nyelvi észlelésnek megfelelően milyen vonzatstruktúrába építi be (Szilágyi 1996: 65–77). Például a BENN viszony esetében az irányhármasságnak megfelelően a magyar beszélőknek a *-ba/-be*, *-ban/-ben* vagy *-ból/-ből* ragok közül kell választaniuk, illetve a *be* igekötőt vagy a *belé*, *benn*, *belől* határozószót kell használniuk. És ez nemcsak a konkrét helyviszonyra érvényes, hanem az elvontabb *eszébe jut*, *belopja magát vkinek a szívébe* esetében is használható. A *leszáll a földre*, *lemegy a tengerpartra*, *lesétál a folyóra*, *lelép a lépcsőről*, *lerohan a hegyről* példákban a vonzat a RAJTA viszonyt villantja fel. Ehhez kapcsolódik az igekötőhasználatból eredő LENN reláció. A *felszáll a földről*, *felmegy a hegyre*, *felszalad a lépcsőn*, *fellép a létrára* ugyanolyan RAJTA viszonyt jelöl, ellenben ebben az esetben a FENN reláció mutatja a mozgás irányát. Ezen kívül az **értékjelentés** alapján a *le* és a *fel* a negatív, illetve a pozitív pólushoz tartozik, valamint a passzív és az aktív kategóriába sorolható. „Értékjelentésen a szójelentésnek azt az összetevőjét értjük, amelyben kifejeződik a beszélőközösségnek a jel tárgyához (kissé leegy-

szerűsítve pozitív vagy negatív) értékelő viszonyulása [...] Az értékjelentések alapján a nyelvben sajátos kapcsolathálózat alakul ki, mégpedig a *szolidáris értékek vonzásának elve* szerint. Ez azt jelenti, hogy a pozitív jelentésű szavak asszociációszerűen más pozitív jelentésűekkel kapcsolódnak össze, és ugyanígy a negatív jelentésűek más negatív jelentésűekkel. [...] A nyelvi világmodell szerveződése szempontjából fontos tudni, hogy a szolidáris értékek vonzása alapján létrejövő rendszer expanzív jellegű, vagyis határozott tendencia mutatkozik benne arra, hogy a két tömb értékjelentés-oppozícióját minden olyan esetre kiterjessze, ahol két szó komplementárisan találkozik” (Szilágyi 1996: 11–3, kiemelés tőlem – F.E.). Lakoff és Johnson (1980: 132) ezt *én szervezte világnak* (*Me-first orientation*) nevezik, és azért kapcsolódik a FENT-hez a pozitív, a LENT-hez a negatív, mert „az emberek általában függőleges helyzetben cselekszenek, előre néznek és mozognak, idejüket nagyrészt cselekvések végrehajtásával töltik, és önmagukat alapvetően jónak tartják. Ez adja a tapasztalati alapot ahhoz, hogy önmagunkat inkább FENTnek, mint LENTnek, inkább ELŐLnek, mint HÁTULnak, inkább AKTÍVnak, mint PASSZÍVnak, inkább JÓnak, mint ROSSZnak gondoljuk”. Ennek alapján könnyen érthetővé válik, miért kapcsolódik a *le*, illetve a *fel* igekötő az alábbi igékhez: *lefekszik*, *lebetegszik*, *lealacsonyodik*, *lerongyolódik*, *felkel*, *feljavít*, *feltornázza magát* stb.

Régi nyelvi adatokkal dolgozva azonban nem csak arra kell keresnünk a választ, hogy milyen észlelési feltételek határozták meg az egyes igekötőknek a használatát, hanem arra is, hogy például a régi *beesküszik*, *beszentel*-t miért váltotta fel később a *felesküszik*, illetve a *felszentel*. Amikor két dolog közötti viszonyt fejezünk ki, fontos, hogy melyiket választjuk viszonyítási alapul, illetve milyen a mi viszonyunk az adott dolgokhoz. A *beesküszik* és a *beszentel* esetében a valahova, valamilyen közösségbe való bekerülés mozzanata kerül előtérbe, a *felesküszik* és a *felszentel* esetében ez nem szűnik meg, de sokkal fontosabbá válik a csoport, a közösség értékelése, vagyis az a tény, hogy ma ezeket a közösségeket kiváltságosaknak, felsőbbrendűeknek, más csoportokkal összehasonlítva pozitívabbnak érezzük. Mivel a konkrét és a metaforikus kifejezések ugyanazonokon az észlelési feltételeken alapulnak, könnyen magyarázhatóvá válik, milyen esetben miért éppen az adott viszonyt jelölünk valamit. Ugyanígy a kognitív grammatika segítségével a változás mértéke is választ kaphatunk.

3. A diakrónia és a kognitív nyelvészet

A kognitív grammatikusok szerint a tudományos tevékenység alapvető feladata nem a magyarázás, hanem a megértés. A megértésnek viszont nem egyféle leírás kell alapulnia, hiszen az egy szempontra korlátozódó leírás nem vezethet a valóság megértéséhez (Bańczerowski 1999: 78). A történeti és a leíró szempontok egyszerre való érvényesítése a minél jobb megértést hivatott szolgálni. Azonban még így sem sikerül mindig megnyugtató választ adni például a változások mértéke. „Ha az absztrakt sík más területét nézzük – írja Hadrovics (1992: 57) –, szintén megszűnik a tárgyi valóság szemlélete, a körvonalak teljesen elmosódnak, a térvizonyok kifejezésére alakult helyhatározók elvesztik konkrét jelentésüket, és sokszor egészen ellentétes jelentésű ragok vagy viszonyszók ugyanannak a tartalomnak a kifejezésére szolgálhatnak. [...] Ugyanez a jelenség tapasztalható az igekötők használatában. Egy ilyen mondatban: »Az orvosságot *megvettem*, dobozából *kivettem*, egy korty vízzel *bevettem*«, az igekötők jelentése világosan elkülönül egymástól, de mihelyt átlépünk az elvont síkra, ezek a jelentéskülönbségek megszűnnek: »A bűnös a bűnét *megvallotta*, *kivallotta*, *bevallotta*«”.

Hadrovics (1992: 360) az igeekötők jelentésváltozásait vizsgálva a továbbiakban arra a következtetésre jut, hogy „az elvont síkon az igeekötők nagyon szabadon csatlakozhatnak egy-egy igehez, és teljesen a nyelvfejlődés végtlen játékatól függ, hogy milyen használatban rögződnek meg”. Ha azonban a kognitív nyelvészet felől közelítünk a kérdéshez, világossá válik, hogy mindez nem a nyelvfejlődés végtlen játéka az eredménye, hanem a beszélőknek a dolgokhoz való viszonyában vagy nézőpontjában történt módosulás határozza meg a nyelvbeli változást. Ugyanúgy, ahogy egy helyzetről a szinkroniában többféleképpen is beszélhetünk (pl. *A könyv a váza mögött van* és *A váza a könyv előtt van*), s ez ugyanannak a helyzetnek két külön látásmódját villantja fel, a diakroniában bekövetkező változások nagy része is a nézőpont megváltozásának, a látásmódban bekövetkező változásoknak köszönhető. A XVI. században használt *benyeli az ételt* kifejezésünkben az igeekötő az ételnek egy belső térbe való kerülését hangsúlyozza, a mai *lenyeli az ételt* szerkezetben viszont a lefele tartó mozgás dombozódik ki.

A változás okait a nyelvtörténeti szakirodalom belső és külső okokra választja szét (vö. csak Benkő 1988), a kognitív grammatika szemlélete szerint nincs szükségünk erre a megkülönböztetésre, hiszen a viszonyok változása a beszélőknek a világ dolgaihoz való viszonyának változásában keresendő, s ezeknek a viszonyoknak a változása tükröződik a változó nyelvben, míg a körülöttünk létező világ alapjában nem változik. Éppen azért nem a nyelven kívüli vagy nyelvbeli okokat kell vizsgálnunk, hanem azoknak a kognitív folyamatoknak a leképezését kell összehasonlítani, amelyek a módosulásokat előidézik.

4. Összegzés

Benkő Loránd (1980: 15) már a kognitív irányzat megjelenése előtt felhívta a figyelmünket arra, hogy a nyelv történetiségének a vizsgálatában a nyelvészet különböző ágait nem lehet elkülöníteni egymástól, hiszen „a morfológiát és a szintaxist sokszor elválaszthatatlan szálak fűzik a fonológiához, a lexikológiához és a szemantikához, melyeknek bizonyos vonatkozásai a nyelvtanba erősen belejátszanak”. Mivel a nyelv elválaszthatatlan a nyelvet beszélőktől, és a nyelvi világmodell nem tanulmányozható a beszélők kognitív folyamatainak a megismerése nélkül, nemcsak a nyelvtan különböző területeinek az egyidejű vizsgálata lehet fontos, hanem azoknak az észlelési folyamatoknak a tanulmányozása is, amelyek segítségével a beszélők felépítik maguknak a nyelvi világot. Ahogyan a modern nyelvészeti irányzatok a XX. század második felében sok tekintetben megtermékenyítőleg hatottak a történeti nyelvtani felfogás továbbfejlődésére, a kognitív nyelvészet is megoldást kínálhat a változások megértéséhez feltéve, ha szem előtt tartjuk: ez sem „isteni igazságú grammatika” (Chomsky 1965), ez sem adhat mindenre választ.

IRODALOM

- Bańczerowski Janusz 1999: A kognitív nyelvészet alapelvei, *Magyar Nyelvőr* **123**, 78–87.
- Benkő Loránd 1980: Történeti nyelvtanításunk helyzete és feladatai, in Imre S. – Szathmári I. – Szűts L. szerk.: *A magyar nyelv grammatikája*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* **104**, 15–28.
- Benkő Loránd 1988: *A történeti nyelvtudomány alapjai*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Chomsky, L. Noam 1965: *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, Cambridge MA, MIT Press.
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Jackendoff, Ray 1985/1993: *Semantics and Cognition*, Cambridge, Massachusetts – London.
- Komlósi András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 299–527.
- Ladányi Mária 1994–1995: Az igekötők kapcsolhatóságának feltételeiről, *Nyelvtudományi Közlemények* **94**, 45–85.
- Lakoff, George 1987: *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about Mind*, Chicago, University of Chicago Press.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980: *Metaphors We Live By*, Chicago – London, The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1986: An Introduction to Cognitive Grammar, *Cognitive Science* **10**, 1–40.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar I. Theoretical Prerequisites*, Stanford, California, Stanford University Press.
- Radden, Günter 1991: The Cognitive Approach to Natural Language, in Korponay Béla – Pelyvás Péter szerk.: *Gleanings in Modern Linguistics*, Debrecen, KLTE, 1–49.
- Szende Tamás 1996: *A jelentés alapvonalai. A jelentés a nyelvi kommunikációban*, Budapest, Custos.
- Szilágyi N. Sándor 1996: *Hogyan teremtsünk világot?* Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.

UNIKÁLIS KOMPONENSEK FRAZEOLÓGIAI EGYSÉGEKBEN

FORGÁCS TAMÁS

1. Bevezetés
2. Az unikalitás fogalma a nyelvtudományban
3. Az unikális elemeket tartalmazó frazeológiai elemekről
4. A korpuszvizsgálat és eredményei
- 4.1. A genetikus osztályozás tanulságai
- 4.2. A struktúrtypológiai osztályozás tanulságai
5. Összegzés

1. A nemzetközi frazeológiai kutatásokban az elmúlt években egyre jobban ki-
rajzolódik az az álláspont, hogy a frazeológiai egységek, az ún. frazeologizmusok na-
gyon változatos, sokszínű nyelvi formációk, amelyek korántsem mind írhatók le pusztán
a „metaforikusság”, ill. „idiomatikusság” fogalmaival. Fleischer (1989: 117) pél-
dával azt állítja, hogy a frazeologizálódás esetében két különböző folyamat megy végbe:

a/ egy elsődlegesen **szemantikai** folyamat (frazeologizálódás egy kifejezés át-
vitt értelmű használatának kialakulásával, pl. *megmossa a fejét vkinek vki, lapátra tesz
vkit vki* stb.)¹;

b/ egy **szintaktikai-lexikai** folyamat, melynek során egy autonóm lexikális egy-
ség szintaktikai felhasználhatósága annyira leszűkül, hogy extrém esetekben már csak
egy bizonyos másik lexikális egységgel együtt fordul elő, azaz unikalizálódik: önállóan
már nem képez lexikális egységet, csupán ebben a bizonyos szintaktikai konstrukció-
ban állhat (pl. *dugába dől* ’<terv, vállalkozás> meghiúsul’; *vargabetűt csinál* ’kerülőt
tesz’; *kutyaszorítóba kerül* ’bajba, kényelmetlen helyzetbe kerül’, *kőbölcsőben rin-
gatták* ’buta, ostoba’). Ezzel a szintaktikai folyamat voltaképpen lexikalizálódott. En-
nek során a szemantikai demotiválódás nem törvényszerű, másodlagosan azonban ez is
megtörténhet.

¹ Fleischer ugyan kissé leegyszerűsíti a kérdést, mert a jelentéstani folyamatok mellett (ezekben a
szintaktikai és a szemantikai valencia, azaz a tematikus szerepek megváltozása játssza a fő szerepet, vö.
Forgács 1998: 7–41 is), morfoszintaktikai folyamatok is közreműködhetnek a frazeologizálódásban, pl. a
birtokviszony felbomlása (pl. *szemét veti vkire/vmire* → *szemet vet vkire/vmire* – vö. Hadrovics 1995: 36 kk.)
vagy egyes bővítmények morfoflexiók rögzülése a korábbi alternatív vonzatokkal szemben (pl. *férjnek/-hez
ad vkit* → *férjhez ad vkit*, vö. Hadrovics 1995: 42). Harmadsorban pedig meg kell még itt említenünk az ún.
alogizmusokat is, amelyek esetében ezekre az átértékelődési folyamatokra sincs szükség, mert eleve valami-
féle lehetlenséget állítanak, esetükben tehát nem is lehetséges a szó szerinti interpretáció, hiszen az egy
aszemantikus mondatot eredményezne. Ezáltal az ilyen kifejezéseknek nem is lehet konkrét jelentésük, csak
idiómaként értelmezhetők, pl. *bolhából elefántot csinál*; *a fülén ül*; *nyaka közé kapja a lábát*; *a gatyájába
szalad a szíve* stb.

Dolgozatomban részben ezeknek a frazeológiai kötött elemeknek az elméleti státuszát igyekszem jobban körüljárni, másrészt kísérletet teszek részben genetikus, (keletkezéstörténeti), részben struktúrtypológiai (alak szerkezeti) osztályozásukra.

2. Az unikalitás jelensége természetesen nem csak a lexémákra jellemző. A világ nyelveiben gyakran megfigyelhető jelenség, hogy egyes morfémák csak egy bizonyos másik morfémával együtt fordulnak elő. Ezeket a nemzetközi szakirodalomban **unikális** (ritkábban: blokkolt) **morfémának** nevezik (vö. pl. Abraham 1988: 504 vagy Bußmann 1990: 819). A németből példaként szokás idézni olyan elemeket, mint a *Himbeere* 'málna', illetve a *Brombeere* 'földi szeder' *Him-*, ill. *Brom-* előtagja vagy a *Sint-* komponenst a *Sintflut* 'özönvíz' szóból, de előfordulhatnak valamely morféma-kapcsolat más részén is, pl. *-flat* az *Unflat* 'mocsok, pizok' szóban.

A magyar szakirodalomban is felbukkan a kérdés, mi legyen ezeknek a „csak bizonyos frazeológiai egységekben előforduló, ma már egyedi” szóalakoknak (pl. *fabatkát* sem ér) a morfológiai státusza. „Vajon a *batka* szegmentum morfémának tekintendő-e, hiszen ez az egyetlen előfordulása, s a szóalak, amelyben megjelenik kötött használatú. A szakirodalom nem foglal ebben egységesen állást. Létezik olyan nézet, mely szerint egyedi kötött morfémáknak kell tekinteni az ilyen szóalakokat, egy másik szerint ezek a formák már szegmentálhatatlanok” (Laczkó 2000: 39; vö. még Antal 1962: 198).²

Bußmann szerint ahhoz, hogy unikális morfémaként tartsunk számon egy elemet, a következő feltételeknek kell teljesülniük: a/ a vele „szimbiózisban” előforduló morféma egyértelműen elemezhető legyen; b/ az unikális elemnek megkülönböztető (disztinktív) szerepe legyen (vö. *Himbeere* vs. *Blaubeere* 'áfonya', *Erdbeere* 'eper', *Stachelbeere* 'köszméte' stb.; egyúttal viszont c/ ne képezzen sorozatot (ezzel különbözik más szótövektől).

Ha ezt a szempontrendszert érvényesítjük, akkor még kevésbé egyértelmű, hogy a *fabatka* -*batka* vagy például a *szebb sze-* eleme valóban unikális morfémák-e. Utóbbi esetben inkább igenlő választ kell adnunk (vö. pl. *ragyogó-bb*, *édes-ebb*), ám a *fabatka* esetében csak az a/ kritérium teljesül maradéktalanul, a b/ már nem. Történetileg is vizsgálva azonban a kérdést, megállapíthatjuk, hogy korábban ez a feltétel is érvényesült. O. Nagy szólásgyűjteményében ugyanis a *fabatkával* nagyjából szinonim kifejezésként *fagaras* (nem adok érte egy *fagarast* sem 'semmire sem értékelem'), *fakova*, *fapeták*, *fapoltura* (nem ér (egy) *fakovát/fapetákat/fapolturát* sem 'semmit sem ér'); sőt a *fapénz* is szerepel (jó annak a *fapénz* is 'olyan gyámoltalan, ostoba, hogy bármilyen csekélységgel ki lehet elégíteni'). Ennek fényében tehát joggal tarthatjuk a -*batka* elemet unikális morfémának is. Mivel azonban ezek a kifejezések ma nem élnek, szinkrón szempontból voltaképpen hiányzik a disztinktív jelleg, ezért valóban komolyan kell mérlegelnünk, nem jobb-e az egész elemet egységként, azaz **unikális lexémaként** elemezni. Annál is inkább, mert bár a szakirodalomban inkább csak unikális morfémákról esik szó – a frazeológiai egységekben felbukkanó egyedi szóalakokat a velük foglalkozó külföldi szakirodalom ugyanis inkább csak *frazeológiai kötött komponensnek* vagy *formatívumnak* (phraseologisch gebundene(s) Komponente/

² A Magyar grammatika végül is más helyütt az egyedi kötött morfémák közé sorolja be az olyan elemeket, mint a -*batka*, de itt is megemlíti, hogy probléma velük kapcsolatban az, hogy „teljesen kötött használatúak, egyáltalán nem társulnak más szóelemekkel, így felmerülhet a szegmentálhatatlanság problémája” (uo. 48, vö. még 311).

Formatív) nevezi –, véleményem szerint kétségtelen, hogy beszélhetünk unikális lexémákról is. Hiszen például a *cigányútra megy* kifejezésből világosan kielemezhető *cigányút* lexéma mindkét eleme önállóan használt morféma, az összetétel azonban éppúgy unikális elem a maga nyelvi szintjén, mint a *sze-* a kötött morfémák között. Úgy gondolom tehát, hogy vannak olyan unikális morfémák, amelyek egyben kötött morfémák is: azaz csak egy bizonyos másik morfémával (tővel, képzővel, jellel, raggal) fordulnak elő (pl. m. *sze-*, ném. *Him-*), vannak viszont olyanok is, amelyek bizonyos fokig szabad morfémának tekinthetők, azaz bekerülhet(né)nek lexémaként a szótárba (pl. m. *duga*, *kapó*, *cigányút*, ném. *Stegreif* stb.).

Alaposabban szemügyre véve azonban a dolgot, látnunk kell azt is, hogy önálló-ságuk gyakran csak látszólagos, hiszen végeredményben például a *cigányút* lexéma disztribúciója is meglehetősen kötött: szokásosan csak a *-ra* szuffixummal és a *megy* igével fordulhat elő, sőt az egész szókapcsolatnak mint frazeológiai egységnek is meglehetősen szűk a disztribúciója, hiszen a szemantikai valenciája is erősen rögzített: alanyi vonzatként csak valamilyen étel(darab), falat állhat a kifejezés mellett. Mindazonáltal mégis úgy gondolom, lehet érvelni amellett, hogy ezt a típust **unikális lexémának** nevezzük.³

Ha terminológiailag nem is teszi meg ezt a lépést, nagyjából mégis ebben a szellemenben jár el O. Nagy Gábor is, aki szólásgyűjteményének Bevezetőjében a következőket jegyzi meg: „[...] azokat a vezérszavakat, amelyek csupán állandósult szókapcsolatokban – szólásokban és közmondásokban – élnek, és amelyek egyébként, tehát úgynevezett szabad szókapcsolatokban nem használatosak, szögletes zárójelbe tettük. Például: [**alvóka**], [**fakova**, *fakoha*], [**cigányút**]. Ugyanígy közöljük a csupán egyetlen vagy néhány kifejezésben főnevesült igéket és azokat az összetételeket is, amelyek mint különírt szókapcsolatok közkeletűek ugyan a nyelvben, de mint alkalmilag főnévvé vált szavak csupán szólásokban vagy közmondásokban fordulnak elő. Ilyen például ez: [**aztmondják**] ebben a tájnyelvi közmondásban: Aztmondják, hogy nincsen sorban a háza” (O. Nagy 1976: 25).

Véleményem szerint a nyelvek unikális elemei között nem az unikális morfémák, hanem ezek a csupán frazeológiai egységekben előforduló „egyedi kötött lexémák” vannak túlnyomó többségben. Ugyanakkor azonban az unikális lexéma elnevezés sem teljesen problémamentes. Dobrovolszkij és Piirainen (1994: 449) is felvetik ugyanis azt a problémát, hogy ha a nyelvi leírás során komolyan kezeljük azt a kritériumot, hogy a szó hangalak és jelentés együttese, akkor a frazeológiailag kötött komponensek nem tekinthetők szónak, vagy legalábbis első ránézésre nem azok, mert többnyire nincs önálló jelentésük. Emellett nem rendelkeznek a szavakra jellemző önállósággal és autonómiával sem, hiszen disztribúciójuk legalábbis erősen korlátozott (pl. *farba*: *ki-jön/előjön/előáll a farbával*; *háztűznéző*: *háztűznézőbe megy*, *háztűznézőben jár*), gyakran pedig teljesen unikális (*duga*: *dugába dől*; *kapó*: *kapóra jön* stb.).

Ennek ellenére – mint Burger pszicholingvisztikai vizsgálatai is igazolják (1973: 26–31) – a nyelvhasználók igenis szóként értékelik az ilyen frazeológiailag kötött elemeket. Még ha egyes esetekben anyanyelvi beszélők nem is ismerik egy-egy ilyen elem

³ A szótári gyakorlat mindazonáltal meglehetősen következetlen ebben a vonatkozásban. Az ÉrtSz.-ban például a *duga* és a *fabatka* alapalakban áll szótári címszóként, a *cigányút* azonban nem: ott a *cigány-útra* a lemma.

jelentését, egyértelműen szónak tekintik őket: kihalt, régies, archaikus elemnek, de szónak. Sőt: bizonyos esetekben az ilyen elemeket olyan önálló jelentéssel is felruházzák, amely eredetük, etimológiájuk szerint nem is illeti meg őket, azaz számos esetben remotivációs, népetimológiás átértékelődés megy végbe az esetükben – gondoljunk a *feketeleves* 'kávé' jelentésére, sőt az eköré szerveződött történelmi legendákra.⁴ Többnyire ráadásul valóban egyértelműen motivált elemekről van szó. A motiváltság fakadhat például:

- a kifejezés alaki összetettségéből: összetett vagy képzett szó (*fejbólintó* János, *koldusbotra* jut, ill. *fontolóra* vesz, *kérdőre* von stb.);
- a kifejezés alapszavának más morféimakkal való összekapcsolhatóságából (*cigánykereket* hány/vet – *cigánykerekezik*; *ebrúdon* vet ki – *kiebrudal* stb.);
- kölcsönzött kifejezések esetén az átadó nyelvekben megtalálható jelentésből (pl. *ad acta* tesz, *tabula rasát* csinál stb.);
- etimológiai-művelődéstörténeti ismeretekből (*se té, se tova*; *elme*het a *sóhivatalba*; *nincs/kevés a sütnivalója* stb.)

3. A nyelvészeti leírás számára azonban nemcsak a frazeológiai kötött (unikális) lexémák maguk jelentenek problémát, hanem az ezekkel alkotott frazeológiai egységek is, hiszen ezeket több szempontból is „tökéletlen” frazémának kell tekintenünk. Mint fentebb is jeleztem, a frazeológiai egységek túlnyomó többsége egy a kifejezéssel azonosan hangzó szabad szó szerkezetből értékelődik át az idiomatizálódási folyamat során, miközben megváltozik az egyes összetevők szemantikai és/vagy szintaktikai valenciája (azaz tematikus szerepe és/vagy formai vonzata), a példákat lásd ott.⁵ Az unikális lexémát tartalmazó kifejezéseknek azonban **nem lehet szabad szó szerkezet megfelelőjük**, hiszen legalább egy elemüknek per definitionem nincs szabad lexéma megfelelésük (vö. Dobrovolszkij–Piirainen 1994: 450).

Van még egy momentum, amely az unikális elemeket tartalmazó idomákat a nyelvészeti vizsgálat tekintetében különösen érdekessé teszi: a nyelv szokás ambivalens módon viszonyul hozzájuk. Egyik oldalról gyakran azt állítják, hogy eltűnőben vannak a nyelvből, hiszen van egy olyan tendencia, amely az érthetlenné vált, archaikus összetevőket érthetőkre, motiváltakra cseréli. Ez a felfogás az ilyen frazeológiai egységeket egyértelműen az elavult szavakat tartalmazókra szűkíti (Amosova 1963 egyenesen *nekrotizmusokról* beszél). Ugyanakkor azonban egyértelműen kijelenthetjük, hogy vannak ezek között a kifejezések között olyanok, amelyek egyáltalában nincsenek eltűnőben vagy kiszorulóban, sőt a bennük levő archaikus kifejezés sem törvényszerűen cserélődik ki motiváltabbal, újszerűbbel. Ráadásul az sem igaz, hogy ezek a kifejezések mind régies formák, nyelvi relikviák volnának. A szlengben használatos **kőből-**

⁴ A németben ilyen változáson ment át például a *mundtot* a *jmdn. mundtot machen* 'elhallgattat' kifejezésben. Eredetileg a jogi szaknyelvben fordult elő az ó- és középfelnémet *munt* szó, amely '(védő, oltalmazó) hatalmat' jelentett, ezáltal a kifejezés eredeti jelentése az volt, hogy 'megfoszt valakit ettől a védő hatalomtól, gyámság alá helyez'. Később népetimológiával a *Mund* 'száj' szóhoz kapcsolták a kifejezést, innen ered a jelentésváltozás.

⁵ Hasonló a helyzet az alogizmusok esetében is, ahol ugyan az azonos hangzást képviselő szabad szó szerkezet a köznapi beszédben valójában nem vagy csak kivételesen fordulhat elő, képileg mégis jól felidézhető, elképzelhető (*kiönti a szívét valakinek*, *nagy kő esik le a szívről*, *fejjelel meg a falnak*, *bolhából elefántot csinál* stb.).

csőben ringatták, röhögőgörcsöt kap vmitől, nem a hathúszassal jött vagy akár a *tenkjú veri a macskát* (az ang. *Thank you very much* köszönésforma humoros elferdítéseként) kifejezések erősen megkérdőjelezzik azt a felfogást, hogy itt valamiféle kövületekről, nekrotizmusokról volna szó.

Mi hát az igazság?

- i. Szavak-e a frazeológiai egységekben előforduló unikális összetevők vagy sem?
- ii. Jelentésánál üres elemek-e ezek, és ennél fogva átláthatatlanok vagy sem?
- iii. Idiomatikusak-e, és ennél fogva a többi „normális” idióma közé tartoznak-e, vagy valamiféle külön csoportot alkotnak a frazeológián belül?
- iv. Elavultak-e és visszaszorulóban van-e a használatuk, vagy eleven elemei nyelvünknek?
- v. Van-e olyan tendencia, miszerint az unikális komponenseket „normális” szavak váltják fel, vagy éppenséggel az a tendencia érvényesül, amely az anomáliákat hagyományozza?

Ha ezekre a kérdésekre keressük a választ, rá fogunk jönni, hogy a viták részben abból fakadnak, hogy a korpusz, azaz az unikális elemeket tartalmazó kifejezések halmaza nagyon heterogén. Az előbbi kérdéssor szinte minden eleme tekintetében lehetséges olyan példákat találni, amelyek az ellentétes álláspontokat alátámasztják. Lássunk néhány példát!

- *egy jottányit sem* ’semmit sem, egy kicsit sem’ (teljesen átláthatatlan, opak) – *kegyelemkenyérre szorul, kegyelemkenyéren él vki* (teljesen átlátszó, motivált)
- *móresre tanít vkít vki* ’megfegyelmezi, ráncba szedi’ (a frazémának csak egy olvasata van) – *háztűznézőbe megy vhová* ’eredetileg a házassulandó férfi, ma gyakran egy tervezett kapcsolatban érdekelt személy első látogatása a partnernek kiszemelt személlynél, cégnél’ (okkasionálisan más értelmezés is lehetséges, pl. ha valaki egy égő házat mint szenzációt akar megcsupaszítani, akkor humorosan így is használhatja a kifejezést)
- *bagóhíten él vkivel* ’nincs megesküdvé, házasságon kívül él vele’ (teljesen elavult) – *(egy) fabatkát sem ér* ’értéktelen’ (teljesen eleven)
- *tudja a dürgést/dörgést vki* ’tudja a módját vminek, jártas vmiben’⁶ (az unikális összetevő kicserélődik egy „modernebb”, motiváltabb kifejezéssel) –

⁶ A szólás eredeti formájában a *dürgés* főnév szerepel, ez a fajdkakasnak a párzási időszakban hallott hangját utánzó *dürrög, dürrög* igéből származik. A kifejezés eredetileg vadászati műszó volt: a vadászok számára volt fontos, hogy tudják, ismerjék a dürgést, hiszen ebben az időszakban a szerelmes madarak elővigyázatlanabbak voltak, mint máskor, tehát könnyebb volt őket elejteni. Mivel azonban a nyelvhasználók szélesebb köre számára a vadászati műszó idegenül cseng, megpróbálják „értelmesebbé tenni”, ezért cserélik ki legtöbbször a motiválatlan *dürgés* szót a *dörgéssel*. Noha nyelvművelő szempontból ez a csere helyteleníthető, saját sajtónyelvi vizsgálataim szerint szinte összes mai adatunkban csak ez fordul elő.

kapóra jön vkinek vmi 'nagyon előnyös, hasznára van vkinek vmi'⁷ (az unikális komponens nem cserélhető ki)

Az ellentmondó példákat látván rezignáltan azt is mondhatnánk, hogy nem lehet egységesen leírni a frazeológiai egységek unikális elemeit. A különböző koncepciók valójában csak egy konkrét korpuszvizsgálat tükrében mérhetők össze egymással.

4. Ezért elkészítettem két korpuszt, amelyek ilyen unikális komponensekkel rendelkező frazeológiai egységeket tartalmaztak. Az egyik korpusz bizonyos fokig történetinek nevezhető, ugyanis O. Nagy szólásgyűjteményének azokat az elemeit tartalmazza, amelyeket a szerző maga is jelölt azzal, hogy a vezérszót szögletes zárójelben adta meg (l. fentebb). A másik korpusz ezzel szemben teljesen eleven kifejezésekből áll: az általam szerkesztett, s nemrégiben befejezett szólásgyűjtemény megfelelő anyagát tartalmazza.⁸ Ennek a két korpusznak a felhasználásával próbáltam meg a magyar nyelvben előforduló unikális lexémákat osztályozni.⁹

A nemzetközi szakirodalomban több osztályozási kísérlet is napvilágot látott, főként Dobrovolszkij (1988) járta körül alaposan ezt a kérdést. Ő egy hármas osztályozásra tesz javaslatot: a/ genetikus; b/ etimológiai és c/ szerkezet szerinti klasszifikációra.

Ezek közül a második csoport elnevezése némiképp megtévesztő, ott ugyanis a szerző csak annyiban foglalkozik az illető kifejezés etimológiájával, hogy két csoportra osztja az unikális kifejezéseket: idegen nyelvekből átvett és anyanyelvi elemekre (61–4), valójában azonban inkább a kifejezés kultúrtörténeti eredetével foglalkozik, s megállapítja, hogy a kifejezések zömében a nemzeti kultúrából származó, anyanyelvi elemek dominálnak.¹⁰

⁷ A szólás egy népi labdajátékban gyökerezik. A *kapó* elem a labda elkapására vonatkozik, ami természetesen örömet okoz.

⁸ Mindkettőben előfordulnak unikális elemek közmondásokban is, de ezeket csak kisebb mértékben használtam fel a vizsgálathoz, mert elsősorban a szólások összevetésére törekedtem. O. Nagy gyűjteménye összesen mintegy huszonnégyezer szólást és közmondást tartalmaz, de ebből oldalanként átlagosan csak egy-két olyan adat van, amely nem kapott 'tájnyelvi' illetve 'régies' stílusminősítést. Anyagában összesen 297 olyan szólás fordult elő, amelyben unikális komponens található. Saját gyűjtésemben ugyanez 90 szólás esetében igaz, de saját gyűjtésem csak mintegy 7500 állandósult kifejezést tartalmaz. Igaz, ezek szinte kivétel nélkül autentikus szövegekből dokumentálható, valóban élő formák, azaz a szótár mintegy négyszer annyi eleven szólást tartalmaz, mint O. Nagy gyűjteménye.

⁹ Minden ilyen korpusz összeállítása természetesen bizonyos fokig szubjektív. O. Nagy például – mint említettem – szögletes zárójelben adja meg az általa unikálisnak tekintett vezérszavakat, de például a *Kurvabarátság, marhaszaporaság hamar oda van* közmondás vezérszavának tekintett *kurvabarátság* főnevet nem teszi zárójelbe, holott nyilvánvalóan elég egyedi összetétel. A kifejezés variánsának tekinthető *Kutyabarátság, marhaszaporaság hamar oda van* [*kutyabarátság*] vezérszavát ugyanakkor zárójelben közli, azaz unikálisnak tekinti. Eljárásmódja tehát nyilvánvalóan következetlen, az egyszerűség kedvéért azonban csak az általa zárójelben közölt kifejezéseket vettem fel a korpuszba.

¹⁰ Csak kisebb mértékben fordulnak elő a bibliából vagy a görög-római mitológiából származó idegen nyelvekből átvett egységek, mint pl. *den Rubikon überschreiten* 'átlépi a Rubikont' vagy *den Augiasstall ausmisten* 'kitakarítja Augiász istállóját', ráadásul ezek is többnyire felváltódnak – nyilván a klasszikus műveltség visszaszorulásával összefüggésben – más elemekkel (pl. *den Stall ausmisten*). Az „etimológiai osztályozás” – nyelvészeti munkában talán megtévesztőnek számító – terminuson túl is vitázni azonban Dobrovolszkijjal abban, hogy a *Rubikon* elemet biztosan unikálisnak tarthatjuk-e, mert történelmi vagy földrajzi szakszövegekben egyébként is előfordulhat – ezt végeredményben Dobrovolszkij maga is elismeri (63). További problémát jelent, hogy számos unikális elem etimológiai eredete – épp egyedi előfordulásuk miatt – szinte kideríthetetlen. Mindezt figyelembe véve eltekintettem ettől a szempontú osztályozástól, mert úgy gondolom, hogy ez a szempont nyelvészeti vonatkozásban nem annyira releváns.

4.1. Az első vizsgálati szempont, a **genetikus osztályozás** – bár típusai némileg keverednek az etimológiai szempontokkal – már sokkal inkább fontos, ugyanis az al-osztályok arra adnak választ, hogyan válhat unikálissá egy-egy ilyen frazeológiai komponens. Dobrovolszkij osztályozása azonban némileg vitatható, keverednek benne a szempontok: pl. az eredet kérdése (idegen nyelvi elemek vs. anyanyelvi képződmények) felbukkan az etimológiai osztályozásban is meg a genetikus osztályozásban is. Ugyanígy találhatók sajátos képzésű, „beszédes” nevek mindkét osztályozási típusban. Ezért némiképp átalakítottam a rendszerezését, s most itt ezt közlöm. Lássuk hát az egyes osztályokat!

A/ Unikális lehet egy elem azért, mert egy nyelvi elem elveszti motiváltságát, archaikussá válik. Ez többféleképpen mehet végbe:

a/ Lexikális eredetű archaizmusok:

- i./ Ide tartoznak az **archaizmusok**, melyek esetében a kifejezés elavulásának nyelvi okai vannak, pl. *zokon vesz, szőrén-szálán elvész, se té, se tova, górcső alá vesz, dugába dől, duskát iszik* stb. Megfigyeléseim szerint ezekben az esetekben viszonylag gyakori az a jelenség, hogy a fogalom maga eleven, de egy szinonima kiszorítja az illető unikális elemet, vö. pl. *rossz néven vesz, nyomtalanul elvész, nagyító alá vesz, áldomást iszik, kiebrudal*. Ez azonban nem mindig történik meg, mert például a *dugába dől*-t csak egészében lehet helyettesíteni (*füstbe megy, befuccsol*), magát a *dugába* komponenst nem tudjuk kicserélni.
- ii./ A **historizmusok** esetében a fogalom maga avul el vagy megy ki a divatból, esetleg eleve kevésbé ismert, pl. *ebrúdon vet ki* (→ *kiebrudal*). Az *ebrúd* régen az a póznaféle volt, amelyet faluhelyen az udvarra nyíló konyhaajtó előtt keresztbe tartottak azért, hogy a konyhából kikergetett kutyát, amikor az át akart ugrani rajta, durva tréfaként a pózna hirtelen fölrántásával az udvarra vessék. Ugyanígy a *kenyértörésre viszi a dolgot* szólás is: A kenyér a közös háztartásban élésnek, átvitt értelemben a békés együttélésnek a jelképe volt: összeveszés esetén kettétörték egy kenyeret, mely a végleges elszakadást szimbolizálta.
- iii./ Okozhatja az unikalitást az is, hogy az illető fogalom eleve **szaknyelvi vagy tájnyelvi kifejezés**, emiatt csak szűk körben volt ismert. Erre mai példáink közül megemlíthetjük például a *hátra van még a feketeleves* alakot, amelyben a *feketeleves* köztudottan a régi magyar konyha szaknyelvéből, egy bizonyos mártás nevéként került a köznyelvbe (később – remotiválva – gyakran ’fekete kávé’-ként értelmezték, és Török Bálintnak vagy Thököly Imrének a török által való elfogásához kapcsolták – vö. O. Nagy 1979: 335–7 és Csefkó 1934: 73 kk.).

Ugyanígy a *megadja a kegyelemdöfést* vkinek/vminek kifejezés is. A *kegyelemdöfés*-t eredetileg a harcban, párviadalban legyőzöttnek adta ellenfele, hogy a haláltusa kínjaitól megszabadítsa. Ugyancsak *kegyelemdöfés*-nek nevezték azt a halálos szúrást, amellyel a hóhér szabadította meg a keréketört embereket – a szívükbe vagy tarkójukba irányzott tördöféssel – további szenvedéseiktől.

Egyik ismert magyarázata szerint (vö. O. Nagy 1979: 482–3) ilyen a **varga-betűt csinál** (R. *vargabetűt ír/kanyarít* is) szólás is, hiszen egyes szólásfejtők úgy gondolják, hogy ennek képi háttérét az adja, hogy a varga, amikor a csizmának való bőrt szabta, késével görbe betűkhöz hasonló alakokat rajzolt a bőrre.¹¹

O. Nagy (1967) kissé régies adatai közül ilyennek minősíthetjük még például a *hozzáláttak a fordítófával* 'nekiestek és ütlegetni kezdték' adatot. A *fordítófa* egy bizonyos csizmadiaszerszám volt. Ugyanígy: *Megszokta, mint farmatring a fingot* 'fel sem vesz vmit, ami pedig másnak nagyon kellemetlen' (*farmatring* = kitömött, hurok alakú szíj, amely a ló farka alatt keresztülhúzva megakadályozza, hogy a nyereg vagy a szerszám előre csússzon), ill. *fodorkorpára megy a dolog* 'gyorsan, fennakadás nélkül halad' (*fodorkorpa* = nagy szemű korpa).

b/ Grammatikai és fonetikai archaizmusok:

Az archaizmussá válás másik forrása lehet az is, hogy az illető kifejezés már divatjamúlt grammatikai vagy fonológiai szabályoknak engedelmessé jött létre. Erre a típusra nem nagyon találni magyar példát, de talán ide tartozik a **telibe talál** szólásunk unikális eleme, s esetleg felfoghatók ilyennek a *nagy esre-hitre* 'csak sok kérésre, rábeszélésre', vagy a *se té, se tova* alakulatok félkövér szedéssel jelzett elemei is. Utóbbiak esetében azonban némileg problémát jelent, hogy ezek már így lexikalizálódtak elemek, tehát az előző csoportba is sorolhatók. A németből viszont egyértelműen ilyen példa a *was da kreucht und fleucht* 'minden élőlény (a szárazföldön és a levegőben)' kifejezés (*krieucht und fliegt* helyett).

B/ Unikális lehet egy elem azért is, mert idegen, sőt idegen jellegét, s ezáltal motiválatlanságát többé-kevésbé később is megőrző kifejezés válik egy állandósult kifejezés részévé. Mai példaanyagunkban viszonylag ritka ez a típus, de mindenképp ide tartozik a latin eredetre visszamenő *móresre tanít vkit*,¹² az *ad acta tesz/helyez vmit* vagy a *tabula rasát csinál vki*.¹³ Régibb nyelvünkben azonban további – már kihalt – kifejezésekkel is találkozhatunk, például:

R. *rájött/rajta van a bóna (óra), feljött a bóna hórája* 'a/ úgy viselkedik, kül. úgy ujjong, mintha elment volna az esze; b/ mérgeskedik veszekedik';

R. *kiadja a válét vkinek* 'búcsúzóul lehordja v. megveri';

¹¹ Egy másik magyarázat szerint viszont csupán a vargákat csúfoló szólásról van szó, amely így azok közé az (etno)sztereotíp kifejezéseink közé tartozik, mint a már elavult *zsidóvecsernye* 'nagy láрма, zaj', a *tótágast áll* vagy a *cigányútra megy* kifejezések főnévi elemei (l. később).

¹² A latin *mores* szó 'erkölcsök' jelentésű, de a magyar szólásra hathatott az ugyanezt a szerkezetet és jelentést tükröző német *jemanden Mores lehren* kifejezés is.

¹³ Természetesen számos idegen eredetű állandósult kifejezésünk van, de azok többnyire egészükben idegenek, viszont nem kapcsolódnak össze magyar szavakkal kifejezéssé. Így mondjuk a *comme il faut* vagy a *von Haus aus* kifejezések nem egy kifejezés unikális komponensének minősülnek, hanem idegen eredetű frazémának.

R. A *szegény nescio* csak rossz diáknak jó 'a legtöbb esetben nem mentség az, hogy nem tud vmít az ember'.

Mai nyelvünkben jóval kisebb az esélye, hogy idegen eredetű elem egy szólás unikális elemévé váljék, ám azért nem is lehetetlen, gondoljunk csak a már idézett humoros szleng kifejezésre: *tenkjú veri a macskát*.

C/ Végül, de nem utolsósorban unikális lehet egy elem azért, mert **egyedi, ad-hoc képzésmódja van**. Ezek az okkasionális képzések lehetnek:

- a/ alkalmi szófajváltással létrehozott elemek (*Fillent* regimentjébe való /ige → fn/; *úgy áll rajta a ruha, mint a ja* /mszó → fn/);
- b/ képzett szavak (*búskát ad* 'elutasít, kikosaraz vkit', *jó alvókája van*, *fontolóra vesz*, *fejbőlintó János*);
- c/ túlnyomó többségükben azonban „beszédes” alkalmi összetételekről van szó: *struccpolitikát folytat*; *későn érkezett a bajuszfaszolásra* 'olyan férfi, akinek nem nő a bajusza'; *cigányútra megy*; *cigányüllőn kalapál* 'hazudik'; *borbéski uraság(tól származik)* 'részezes'; *csak úgy ukkmukkfukk*; *felköti/felhúzza a nyúlcipőt*; *röhögőgörcsöt kap*; *hadilábon áll* vmivel; *sündisznóállásba vonul/húzódik* stb.

Dobrovolszkij külön csoportként szerepelteti a tulajdonnévi elemeket, vö. ném. *Hinz und Kunz* 'mindenki' (*Hinz* (< Heinrich) és *Kunz* = német tulajdonnevek). Ezen az alapon ide sorolható példák a magyarból: *Most légy okos, Domokos*; *Pityi-Palkó* 'mindenki'. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a *Domokos* személynévként nem unikális (mint ahogy valójában a német példa elemei sem). Ezért véleményem szerint inkább a játsszi módon megalkotott fiktív, néha csúfolódó tulajdonnevek tartoznak ide. Ezek lehetnek egyeleműek, mint például *Bátorban lakik* 'hencegően bátor'; *Futakon van a tej* 'kifut'; *Fillent* regimentjébe való 'hazudós természetű', *Gajdeszba küld* 'megöl, kivégez', de gyakoriak az összetettek is, például *Jajharasztján van* 'rossz állapotban, dögvővason van'; *Nyakfalvára megyek*, *pofonszállást kérek* 'nyakon vágom, pofon ütöm'; *Pendelyvárán szarkapitány volt* 'sosem volt katona'.¹⁴

A tulajdonnévi elemeket tartalmazó frazeológiai egységek között számos olyan alkalmi összetételt is találni, amelyek valamiféle helyi vonatkozású anekdotából erednek, s nem mindig ismerjük a mögöttük meghúzódó személyt. O. Nagy anyagában ilyennek minősül a *jól kihúzza a Zsuki-hajnalt* 'jó sokáig alszik', ennek van *Bánfi-hajnalt* változata is.

Néha nem tudni, valóban tulajdonnevekről van-e szó, esetleg csak valamilyen köznévről a játsszi „tulajdonnevesítéséről”, vö. pl. *ő se jobb a Deákné vásznánál*, *kap(nak) rajta, mint Cibak a kulacson* (ezekkel kapcsolatban l. O. Nagy 1979: 112 és Forgács 1996: 255–60 magyarázatait). Szerintem azonban ezek bizonyos fókig összevonhatók az előző csoporttal, hiszen ezekben is domináns az ad-hoc jelleg, akár alkalmi képzésről, összetételről, akár szófajváltásról van szó.

¹⁴ Jóllehet nem tulajdonnévi formát tartalmaz, a szólásmagyarázók szerint eredetét tekintve ide tarthat az *Azt a kaporszakállú Úristenit!* kifejezés jelzői eleme, amely állítólag a nagyszakállú Kapor Péter tiszteletesre céloz.

4.2. A **kifejezések morfológiai alkatát** illetően mindkét korpuszban elvégeztem egy vizsgálatot arra nézve, milyen arányban találhatók az unikális elemek közt tőszók, képzett, ill. összetett szók, esetleg szófajváltással létrejött elemek. A vizsgálat eredményeit az alábbiakban közlöm:

Az O. Nagy Gábor szólásgyűjteményében előforduló unikális komponensek típusok szerinti megoszlása		
	Előfordulások száma	Százalékos megoszlás
1. Tőszó	45	15%
2. Képzett szó	21	7%
3. Összetett szó	205	69%
Alárendelő összetétel	182	61%
Mellérendelő összetétel	15	5%
Szervetlen összetétel	8	3%
4. Alkalmi szófajváltással (főként főnevesüléssel) létrejött szó	18	6%
5. Bizonytalan eredetű	8	3%
Összesen	297	100%

A saját szólásgyűjteményemben előforduló unikális komponensek típusok szerinti megoszlása		
	Előfordulások száma	Százalékos megoszlás
1. Tőszó	10	11%
2. Képzett szó	5 ¹⁵	6%
3. Összetett szó	72	80%
Alárendelő összetétel	63	70%
Mellérendelő összetétel	7	8%
Szervetlen összetétel	2	2%
4. Alkalmi szófajváltással (főként főnevesüléssel) létrejött szó	3	4%
5. Bizonytalan eredetű	–	–
Összesen	90	100%

A táblázatok elemzéséből rögtön kitűnik, hogy mindkét gyűjteményben messze a legnagyobb részt az összetétellel létrejött unikális alakulatok teszik ki, arányuk a mai anyagban még meghaladja a korábbit. Mivel ezek többségükben teljesen (pl. *kegyelem-*

¹⁵ Ezek státusza vitatható, mert valójában mindegyik forma egyben főnevesülésnek is számít: *veszendőbe megy, kérdőre von* stb., l. később is.

kenyéren él), de legalábbis részben (pl. *dögrováson van*) motiváltak, megállapíthatjuk, hogy minden ellenkező véleménnyel szemben (l. fentebb) az unikalitás létrejöttében nem feltétlenül a szó motiválatlanná válásának van szerepe. Az csak a tőszavak esetében játszik szerepet, ott elsősorban az idegen eredet vagy az elavultság okán (*móresre tanít, jottányit sem*, ill. *birokra kel, füttyet hány* stb.).

Természetesen az, hogy az összetételek vannak többségben az unikális elemek között, nem jelenti még, hogy minden összetett szó motiváltságát tökéletesen meg is értjük. Ennek több oka is lehet:

- a/ Az egyik esetben csak az összetétel egyik eleme valóban motivált számunkra, de ennek alapján azért nagyjából érthető a kifejezés, sőt történeti adatok fényében a másik elem motivációja is többnyire kideríthető, pl. *nyeli az éhkopot, fabatkát sem ér*.
- b/ Az összetételek között is előfordulhatnak elavult, historizmussá vált elemek, melyeket ugyan többé-kevésbé értünk, de a pontos motiváció inkább csak a művelődéstörténet fényében deríthető ki, pl. *kutyaszorítóba kerül, kevés a sütnivalója, ebrúdon vet ki vkit* stb. – l. előbb, ill. O. Nagy 1979 megfelelő szócikkeit.
- c/ Az előző típussal rokon alakulatok azok az összetételek, amelyek alapjául valamilyen sztereotípiát szolgál. Ezek zömükben etnosztereotíp kifejezések, s csak annak fényében érthetők meg, hogy tudjuk: az egyes népek előszeretettel gúnyolódnak a körülöttük élőkön vagy egyes szakmák képviselőin. Vagyis a *tótágast áll* kifejezésbeli *tót ágas* nem más, mint egy fordított, azaz ágai-val lefelé álló ágas (amely ennél fogva haszontalan dolog, hiszen nem alkalmas legfőbb funkciójára, az edények szárítására) – vö. még pl. *tótul nevet 'sír', tótul szól 'edényféle' eltörik* stb. Ugyanígy *megy cigányútra* a falat, ha a nyelöcső helyett véletlenül a légcsőbe jut, s sztereotíp módon utal a papi adószedők mohóságára a *telhetetlen papzsák* szólás is.

Érdekes még a két korpusz vizsgálata kapcsán, hogy míg O. Nagy anyagában a képzések között különböző képzőkkel létrejött alakok is előfordulnak, a vezető szerepet pedig az *-i* képzővel valódi vagy mesterséges, tréfás helynevekből alkotott derivátumok alkotják (pl. *kényes/rátarti, mint a kompódi/kompolti menyasszony* 'nagyon kényes, rátarti, büszke <nő>'; *lobbot vetett, mint a mákfai laska* 'túlfűtött kemencében elégett sütemény'; *kútvári borral él* 'nem szokott bort inni, csak vizet iszik'), addig a mai anyagban csak alkalmilag főnevesült *-ó/-ő* képzős igenévi formákat találunk (*fontolóra vesz, könyörgőre fogja; vallatóra fog*). Ennek magyarázata azonban feltehetően az, hogy saját gyűjtésében csak köznyelvi adatok találhatók, nincsenek benne olyan, gyakran anekdotákon alapuló, csupán bizonyos vidékeken ismert formák, mint az O. Nagytól idézettek.

Mivel Dobrovolszkij–Piirainen (1994) is elvégezték az általuk vizsgált anyag struktúrtipológiai osztályozását, összehasonlítottam az általam nyert adatokat az övékével is. Az eredmények a németben is hasonlóak:

1. Tőszó	46	25%
2. Képzett szó	23	12%
3. Összetett szó	112	61%
4. Szóalakanomália	3	2%
Összesen	184	100%

A táblázatból látható, hogy anyagukban valamivel nagyobb a tőszók százalékos aránya, mint a magyarban, ám ez abból is fakadhat, hogy sem a magam, sem O. Nagy gyűjtése nem kezeli unikális kifejezésként a *pellengér*, a *vadászmező* vagy a *békepipa* típusú elemeket, amelyeket – szerintem helytelenül – a német anyagban benne hagytak a szerzők. Az azonban egyértelműen kijelenthető, hogy a német korpuszban is a több morfémből álló, tehát a képzett, főként azonban az összetett szavak állnak első helyen. Annak, hogy számszerűen a szóalkotással létrehozott elemek dominálnak az unikális komponensek között, feltehetően az a magyarázata, hogy ezek – a többnyire motiválatlan unikális tőszókkal szemben – transzparenszek. Úgy tűnik tehát, hogy az átláthatóságnak nagy szerepe van az illető állandósult szókapcsolatnak a mentális lexikonban való megtartása és nyelvi alkalmazása szempontjából.

Hasonlóan a magyarhoz, a német korpuszban is fokozatokat lehet kimutatni összetételek transzparenciájának vonatkozásában. A legnagyobb számban azonban az olyan elemek fordultak elő, amelyek esetében a transzparencia egyértelműnek mondható (a *szabadlábba helyez* típus a magyarban is gyakoribb volt a *feketeleves* típusnál, amely historizmusná vált). Ez is abba az irányba mutat, hogy ahhoz, hogy az unikális elemeket tartalmazó idiómák esetében a kifejezés jelen legyen az átlagos nyelvhasználó mentális lexikonában, az átláthatóságnak van a legnagyobb szerepe.¹⁶

5. Összegzés

Az unikális elemeket tartalmazó frazeológiai kapcsolatok még alapos további vizsgálatokat igényelnek. Annyi azonban ebben a dolgozatban is bemutatható volt, hogy számos ilyen elemet tartalmazó szókapcsolat igenis eleven része és fontos eleme nyelvünknek, mint ahogy más nyelveknek is.

Megállapítható egyúttal az is, hogy az unikális elemeket tartalmazó frazeológiai egységek nagyon heterogén csoportot alkotnak, ezért is merülhetnek fel velük kapcsolatban gyakran egymásnak ellentmondó vélemények a szakirodalomban (transzparens-e vagy sem, kihalóban lévő elemei-e a nyelveknek vagy sem stb.). Azt gondolom, nem járunk messze az igazságtól, ha azt mondjuk, hogy ez a csoport alapvetően két forrásból táplálkozik.

Az egyik forrás az a **történeti folyamat**, amelynek során egyes – eredetileg nem unikális – de elavulóban lévő vagy már elavult fogalmak vagy kifejezések képezik a frazeológiai egység egy elemét (ezek egyszerű vagy összetett szavak egyaránt lehetnek). Ebben az esetben a motiváció esetleg a transzparencia elvesztése vezet ahhoz, hogy az illető lexéma unikális elemévé válik a nyelvünknek. Ilyenkor valószínűsíthető,

¹⁶ Ami a szófajai előfordulási arányokat illeti, hasonlóan a némethez, a magyarban is a főnevek dominálnak, melléknevek leginkább az -i képzős helynevek között gyakoriak. A németben 80% a főnév, melléknév alig található (vö. Rajchstejn 1980: 89). A legritkébbak mindkét nyelv korpuszaiban az igék (ném. *gehüpft*, *kreucht* stb. – l. előbb is; a magyarban néhány igekötős ige sorolható ide: *meg se kottyán vkinek*, *rá se hederít*, *nekidurálja magát vminek* stb.).

hogy bár önálló használatban a szó visszaszorul, esetleg ki is hal, az illető elemet tartalmazó frazéma viszont eléggé gyakori, s mint tudjuk, a használati gyakoriság növelheti a nyelvi elemeknek a változással szembeni ellenállását.¹⁷

Az unikális elemek másik forrása egy inkább **szinkrón folyamat**: önállóan nem élő, többnyire játszi, alkalmi összetételek, képzések esetleg szófajt váltott elemek válnak frazeológiai egységek részeivé, ezáltal unikális lexémává.

A történeti folyamat révén keletkezett unikális lexémák sorsa a pusztulás. Ez végbemehet úgy, hogy a ma még unikális elemet tartalmazó frazeológiai egység gyakorisága is csökken, és az egész kifejezés kiveszik a nyelvből (pl. *farkaskaszára jut vmi* 'eltékozolják, elprédálják'), de megtörténhet az is, hogy az unikális elemet egy motiváltabbal cserélik ki a nyelvhasználók (*tudja a dürgést* → *tudja a dörgést*; *duskát iszik* → *áldomást iszik* stb.); esetleg a kifejezés megmarad, de népetimológias ártértékelődésen esik át (*feketeleves* 'mártás' → 'fekete kávé'). Ezzel szemben az ad-hoc képzések száma elvileg egy „végtelen történet”, ezek bármikor létrejöhettek, s ha kellően nagy gyakoriságot érnek el a nyelvhasználatban, akkor unikális lexémaként elemeivé válhatnak az illető nyelvnek (pl. *kőbölcsőben ringattak vkit*). Nyilván e két folyamat ellentétes volta okozza azt, hogy a korpuszvizsgálatok eredményeiként a frazeológiai egységekben mindig sokkal több alkalmi összetételt és képzést találtunk, mint unikális tőszót.

Végül hozzá kell még mindehhez azt is tenni, hogy annak kérdése, mit minősítünk unikális elemnek, némileg a nyelvi kompetenciától és a nyelvi műveltségtől is függ. Ezért lehet, hogy egyesek számára például a *pellengérre állít* főnévi eleme is unikális elemnek számít, míg én nem sorolnám ezek közé. Maguknak a frazeológiai egységeknek az osztályozásában is szokás a prágai iskola centrum–periféria modelljére hivatkozni, s azt mondani, hogy az állandósult szókapcsolatok között vannak erősebben a centrumhoz tartozó, kifejezetten idiomatikus elemek, de vannak gyengébben idiomatizált vagy esetleg nem is idiomatikus, de összeforrottságuk folytán ide sorolt kifejezések is. Úgy gondolom, hogy az unikális lexémák esetében is ez a megkülönböztetés volna a helyes: vannak tehát köztük teljesen motiválatlan, opak elemek (pl. *duga*), kevésbé átláthatatlan, de nem egészen transzparens elemek (pl. *kutyaszorító*), végül nem kis számban egyértelműen transzparens, ad-hoc képzések is (pl. *struccpolitika*).

E szóalakok unikális volta részben nyelv-, részben művelődéstörténeti változásoknak a következménye, de sok olyan is van köztük, melyeket a nyelvhasználók kreativitása és nyelvünk hajlékony és produktív szóalkotási mechanizmusai hoztak létre. Mivel ez utóbbiak vannak köztük többségben, úgy tűnik, hogy az ilyen kifejezéseknek a mentális lexikonban való megtartása szempontjából a transzparenciának van a legfőbb szerepe. A nem transzparens egyelemű unikális lexémák megmaradásában pedig a jelek szerint a kifejezés ismertségének, gyakoriságának van valódi relevanciája.

¹⁷ Ezt a feltevést ellenőrizendő a Magyar Hírlap 1994–2001 című CD-n lévő keresőprogrammal megvizsgáltam, milyen számban fordulnak elő egyelemű unikális lexémák a használatban. A kép viszonylag változatos volt, de a hipotézis helyes voltát látszik igazolni, hogy néhány egyelemű unikális lexémát tartalmazó frazéma valóban igen gyakran mondható. Így például a *fittyet hány* 305, a *kapóra jön* 205, a *jöttányt sem* 114 előfordulással szerepelt a korpuszban (a *dugába dől* azonban csak 28, az *előjön a farbával* 13 esetben). Természetesen azért a motivált összetételek között is találni gyakoriakat, így az *oroszlánrész* 252, a *kegyelemdőfés* 67 esetben szerepelt, sokuk viszont viszonylag ritka, így a *kegyelemkenyér* csak 5, de a *nyúl-cipő* is csak 8 alkalommal fordult elő.

IRODALOM

- Abraham, Werner szerk. 1988: *Terminologie zur neueren Linguistik*, 2., teljesen átdolgozott és bővített kiadás. Germanistische Arbeitshefte. Ergänzungsreihe. Tübingen, Niemeyer.
- Amosova, Natalja N. 1963: *Osnovy anglijskoj frazeologii*, Leningrád, Nauka.
- Antal László 1962: A megnyilatkozások tagolása morfémák szerint, *Magyar Nyelvőr* **86**, 189–202.
- Burger, Harald 1973: *Idiomatik des Deutschen*, Tübingen. Niemeyer.
- Bußmann, Hadumod szerk. 1990: *Lexikon der Sprachwissenschaft*. 2., teljesen átdolgozott kiadás, Stuttgart, Alfred Kröner Verlag.
- Csefkó Gyula 1934: Hátra van még a feketeteleves, *Szegedi Füzetek* **1**, 73kk.
- Dobrovolszkij, Dmitrij–Piirainen, Elisabeth 1994: Sprachliche Unikalia im Deutschen: Zum Phänomen phraseologisch gebundener Formative, *Folia Linguistica* **28**, Berlin, Mouton de Gruyter, 449–73.
- Dobrovolszkij, Dmitrij 1988: *Phraseologie als Objekt der Universalienlinguistik*, Leipzig, VEB Verlag Enzyklopädie.
- Dobrovolszkij, Dmitrij 1989: Formal gebundene phraseologische Konstituenten: Klassifikationsgrundlagen und typologische Analyse, in Fleischer, Wolfgang–Große, Rudolf–Lerchner, Gotthard szerk.: *Beiträge zur Erforschung der deutschen Sprache* **9**. Leipzig, VEB Bibliographisches Institut.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára* **1–7**, Budapest, Akadémiai.
- Fleischer, Wolfgang 1989: Deutsche Phraseologismen mit unikaler Komponente – Struktur und Funktion, in Gréciano, Gertrud szerk. *EUROPHRAS '88. Phraseologie Contastive. Actes du Colloque International Klingenthal – Strasbourg 12–16 mai 1988*. Strasbourg, Université des Sciences Humaines.
- Forgács Tamás 1996: Kap rajta..., *Néprajz és Nyelvtudomány* **37**, 255–60.
- Forgács Tamás 1998: Frazeológiai egységek és valencia, in Büky László–Maleczki Márta szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* **3**, Szeged, 7–39.
- Forgács Tamás 1999: Zur syntaktischen und semantischen Valenz ungarischer Phraseologismen, *Finnisch-ugrische Mitteilungen*. **21/22**, 49–71.
- Forgács Tamás 2002: Grammatikalisierung und Lexikalisierung in phraseologischen Einheiten, in *EUROPHRAS 2000*. – Beiträge der 9. Internationalen Konferenz der Europäischen Gesellschaft für Phraseologie in Aske (Schweden). Előkészületben.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*, Budapest, Akadémiai.
- Laczkó Krisztina 2000: Az alaktan tárgya és alapkategóriái, in Keszler Borbála szerk.: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 37–52.
- Lengyel Klára 1995: Átmeneti kategóriák a nyelv különböző szintjein, *Magyar Nyelvőr* **119**, 310–333.
- O. Nagy Gábor 1967: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.
- O. Nagy Gábor 1979: *Mi fán terem?* Budapest, Gondolat.

-
- Piirainen, Elisabeth 1991: Phraseologismen im Westmünsterländischen. Einige Charakteristika der Westmünsterländischen Phraseologie (im Vergleich zum Hochdeutschen), *Niederdeutsches Wort* **31**, 33–76.
- Rajchstejn a. D. 1980: *Sopostavitel'nij analiz nemeckoj i russkoj frazeologii*, Moszkva.

A SZITOKSZÓVÁ VÁLÁS ÚTJA

GALGÓCZI LÁSZLÓ

A magyar szakirodalomban szokásos *szitokszó* terminus technikust a köznap *szitok* választékos szinonimájaként értelmezem, s azokat a durva szavakat nevezem így, amelyek különböző okok miatt alkalmasak arra, hogy indulatos beszédhelyzetben érelelmkifejező szerepet töltsenek be.

A szitokszók mivoltának tisztázásakor az első kérdés, amire választ keresünk: Miért durva szavak ezek, mi teszi őket durvává?

Benkő (1980) az ÉrtSz. által „durva” stílusminősítéssel ellátott szavakat vizsgálva megállapítja: „[...] ezek a szók a/ tartalmilag (fogalomjelölő szerepüknel fogva) durvák, ill. b/ sértő, bántó hangulatúak, c/ durvaságuk korlátozódhat a szónak bizonyos jelentésére vagy jelentésárnyalatára (-árnyalataira), d/ gyakran alkotnak szókapcsolatot (frazeologizmust). Ezek a sajátságok előfordulhatnak együttesen (pl. bizonyos káromkodásokban), vagy külön-külön is (pl. egyes testrészek, főleg nemi szervek) megjelölésében, önmagukban gyakran semleges szóknak átvitt értelmű, főleg személyekre vonatkoztatott használatában: *te ökör*, jelzős szerkezetekben vagy összetételekben: *kurva szél*, *seggfej* stb. A felsorolt négy mozzanatot célszerű kiegészíteni még egy ötödikkel, jelesen a beszédhelyzetnek, a szituációnak mint igen jelentékeny befolyásoló tényezőnek a figyelembevételével. Gyakran ugyanis éppen ez hozza létre vagy erősíti föl a durvaságot (pl. a közönséges vagy argó nyelvhasználatban a nemi érintkezésre utaló, egyébként közömbös, semleges szók esetében). Vagyis bizonyos helyzetekben és szókapcsolatokban durva szókká válhatnak az önmagukban durvának legkevésbé minősülő szók is. [...] *Olyan szókat tekintünk durva szóknak, amelyek a jó ízlést, erkölcsi, esztétikai érzékünket sértő tartalmuknál vagy hangulatuknál fogva nem fordulnak elő az igényes, a választékos nyelvhasználatban; nyilvános beszédben, közösséghez szólásban nem használhatók.* [Az én kiemelésem – G. L.] További jellemzőjük, hogy jelentésüknel fogva obszcén vagy trágár asszociációkat keltenek, illetőleg kelthetnek. [...] egy másik, tovább segítő szempont a durva szók minősítésének tisztázásában a szóban forgó szavak funkcionális vizsgálata. Funkciójukat tekintve a durva szóknak három nagyobb típusát lehet megkülönböztetni: a/ fogalomjelölő, b/ indulatkifejező, c/ töltelészó. Az első csoportba főleg testrészeket, biológiai funkciókat megjelölő szavak sorolhatók. [...] Fogalmai tartalmuknál fogva durva szók vagy helyesebben a bizonyos fogalmakat durván jelölő szók lehetnek egyúttal erőteljes indulatok kifejezői is, és igen gyakran fordulnak elő káromkodásos formában” (Benkő 1980: 6–9). A szerző a káromkodások jellemzése után megállapítja: „A durvaság már nem annyira a szónak mint lexikai elemnek jellemző jegye; sokkal inkább a felhasználásban (kommunikációban) mutatkozó expresszivitás, a mindenkor adott helyzet határozza meg a szó durvasági fokát, trágár vagy obszcén jellegét” (Benkő 1980: 11).

A durva szók káromkodásos, szitkozódásszerű használatát a régebbi korokban büntették: 1583/XVII. sz. eleje: „...vegeztuk, hogy valamellik az masikat szidalommal

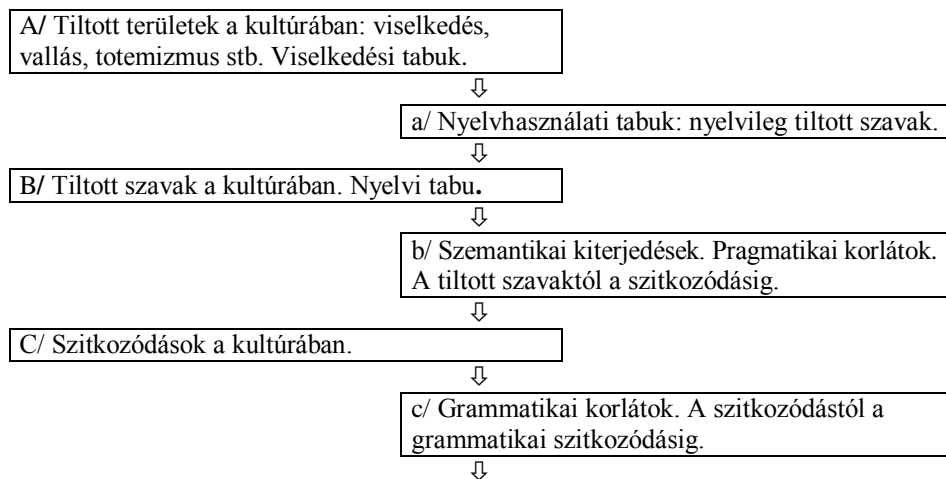
es tiszteletlen szoual illeti a' meniszer czelekezi annyzor *buntessek* minden engedelem nélkül egy forintal" (Kv. MészCLev.: SzT. I, 309); 1648: „Benkeo Balint ... illien tiszteletle(n) szokat diffamatiot az B. haza(na)k beczitel(en)seghere mondot, hogi eo kglme mind haza nepesteol hamis volna ... Megh kevaniuk Tiztunk szerent, hogi ez hallatlan diffamatioert: *az Inctus(na)k nyelve ki vonattassék, es annak utanna feje vettessek*" (Kv. TJK. VIII/4. 322: SzT. II, 370), 1775: „a quaerulans Szemely ... boszwságbol egyszer kurvának mondotta ... ha többször ezen bestelenítő Szót tselekszi, *a Városbol ki tsapattassék* itiltetett" (H. Ks. 114. Vegyes ir.: SzT. I, 1049). (További adatokat a káromkodás büntetésére l. Makoldy Sándor: Ethn. XXXVII, 122–31, 164–32.). Persze, a káromkodások, szitkozódások büntetéseinek olvastán nem szabad elfelejteni, hogy nem a durva jelentésű szó használata volt a büntett, hanem az azzal kifejezett állítás (Mészöly 1944: 87–99). Szankcionálásuk oka a tabu megsértése volt: zavart okoztak a közösség életében, közösségi tilalmat szegtek meg. A tabu alá tartozó dolgokról így ír Summer (1978: 496): „Primitív tabu alá helyeznek minden olyan cselekményt, ami megsérti a szellemeket, és ezért bajt zúdíthat a csoportra. Aki tabut szeg meg, vétket és büntetést követ el, s ezáltal kiváltja a felsőbb hatalom haragját. Ezért társai rettegve és iszonyodva tekintenek rá. Nem tehetnek egyebet, ki kell taszítaniuk, s ez csak kiközösítés vagy halál formáját öltheti. El akarják magukat határolni tőle.”

Bizonyos szidalmak is a tabu megsértésével vannak kapcsolatban: „A dél-ausztráliai törzsek tiltják, hogy egy férfinak nemi kapcsolata legyen az anyjával, nőtestvéreivel, első és másodfokú unokanővéreivel. E vallási törvényt szigorúan betartják, megszegőit halállal sújtják. Veszekedés során a leggyalázóbb jelző, ha az ellenfelet egy olyan szóval illetik, ami azt fejezi ki, hogy nemi viszonya van másodfokú unokanővérenél közelebbi nőrokonával” (Summer 1978: 717).

A szitokszó a beszédben mindig mondat formában jelenik meg: tagolatlan vagy tagolt, szerkesztetlen vagy szerkesztett mondat: 1734: „Aztis vallyá, hogy ezen Nyomorussagai előtt cir. 3 esztendőkkel fenyegette megh Égetőné a Fatenst, hogy a Tyukjai a kertben jártanak ezen. szókkal: Varj *Kutya Picsajabul esett*, mert megh siratod ezt [...]” (Schram: Magyarországi boszorkányperek I. Budapest, Akadémiai, 1983, 245), XX. század: „– Hej, *a Krisztus pofozza fel a bűdös németjít, kibánt énvelem: törje ki a hoppáré, egye meg a fűreg, hüljön rá a bűr*. Küldött nekem bútor: *az isten istene ne legyik, nyakvas ájjon belé, a rossz verje meg*. De micsoda. bútor, *fusson ki a szeme, törjön el a bokája, száraggyon le a kezesára!* Bábunak való bútor, *rogyassza rá az isten az eget, akassza keresztül benne a karót, boríccsa gyászba a fekete fenével!* az én tizenhat forintomért *gebeggyen meg*, szívemből kívánom, *törjen ki a nyaka, fusson ki a szeme*. Az én drága tizenhat forintomért *fiaddzik bele a kutya a lelkibe, az isten lüjje fübe, s a fene essik hasra vele* az én tizenhat forintomért” (Móricz Zsigmond: A bécsi bútor. Elbeszélések 1900–1914, Szépirodalmi, 1964, 11), „Na de hallod-e? Búzás sógor ott hagyta az asszonyt! Ott a! *Fene* ... sose köllött neki ... Csak a pénze ... tudod ... Aszongya Faragó ágyé, akivel most él, hogy amazon csak festék a címör, majteres kalánnyal lehetne rula kaparni. De tudod, mutatósan jár, *fene bele*, csupa selyöm alul, fölül. Mögvakította a sógort. Na, oszt mögesküdték? *Fenét*, – csak úgy a hódvilágnál” (Kiss Lajos: A szegény emberek élete. Gondolat, 1955, 477), „[a cigány] Nem szólt, csak ment kifele. A beteg meg utánaszólt: – Drága doktor! Bizakodhatok hozzá, hogy megmaradok a családom közt? Visszafordul nagy mérgesen [a cigány]: – Bizakodhatol, *b...m az anyádot*. Rohad a béled” (Karcsei népmesék II. Budapest, Akadémiai, 802).

A szitokszókkal alkotott mondatokat *szitkozódás*nak nevezhetjük az ÉrtSz. (VI. 307) *szitkozódik* szócikke alapján: „[Haragjában, indulatában] durva, szidalmazó kifejezéseket használ; szitkokat szór vmire; káromkodik, átkozódik”. Az idézett meghatározás alapján látható, hogy a szitkozódás fogalmába beletartozik az átkozódás, a káromkodás és a szidalom. Az egyes típusok elkülönítése csak a használati értékük alapján lenne lehetséges, de a következtetések levonása igen nehéz, mert az értelmező szótárakban megadott jelentések egymásra utalnak, s a típusok rokon értelműségét hangsúlyozzák: „*szitok* [...] (*vál, irod*) Haragból, indulatból fakadó, durva, mocskoló, gyalázkodó, szidalmazó kifejezés, káromkodás, szitkozódás, átkozódás” (ÉrtSz. VI. 307), „*káromkodás* [...] A *káromkodik* igével kifejezett cselekvés; szitkozódás. [...] || a. Felindultságot, dühöt, bosszúságot kifejező durva, átkozódó, trágár v. a vallásos érzületet sértő kifejezés; szitok, szitkozódás (a); átkozódás (a).” (ÉrtSz. III, 765), „*szitkozódás* [...] (kissé *vál*): A *szitkozódik* igével kifejezett cselekvés; káromkodás, átkozódás” (ÉrtSz. VI. 306), „*szitkozódik* [...] (*vál*) [Haragjában, indulatában] durva, szidalmazó kifejezéseket használ, szitkokat szór valamire, káromkodik, átkozódik” (ÉrtSz. VI. 307); „*átkozódik* [...] Gyak. v. hosszasan átkokat mond, szór vkire, vmire v. magára; hosszasan átkoz, szidalmaz vkit, vmit. || a. [Dühében, elkeseredésében] hosszasan hevesen szitkozódik, káromkodik.” (ÉrtSz. I, 317), „*szidalom* [...] Indulatos, durva, goromba szavak, kifejezések, amelyekkel vkit, vmit szid(almaz)nak, becsmérő, gyalázó, káromló szavak; szidás, szitkozódás, szitok” (ÉrtSz. VI. 267). A meghatározások alapján a káromkodás, szitkozódás, átkozódás és a szidalom mai nyelvünkben rokon értelmű kifejezések, alapvető jellegzetességük az indulat kifejezése; közöttük csak árnyalatnyi az eltérés: az átkozódás az indulatnak átkokban való kitörése, a káromkodás trágár vagy a vallásos érzületet sértő kifejezés, a szidalom pedig becsmérő, gyalázó szó.

A szitokszóvá válás és a tabu közötti összefüggés modelljét Andersson (1983) adta közre. E modell lényege így összegezhető:

D/ Lehetséges (grammatikai) szitkozódások a kultúrában.

d/ Szociolingvisztikai korlátozások. A grammatikai szitkozódástól az aktuális szitkozódásig.

E/ Tényleges szitkozódás a kultúrában.

A tabu a magyar szitokszók, elsősorban a betegségnevekből alakult szitokszók, kialakulásában is szerepet játszott. Havers (1946: 90) figyelmeztet rá – Zelenin nyomán: „[...] bei den Völkern Eurasiens das Verbot ist, den richtigen Namen verschiedener Krankheiten auszusprechen, besonders nicht zur Zeit von Epidemien. Man ist davon überzeugt, dass der übertreter dieses Verbots von der betreffenden Krankheit, die natürlich als ein lebhaftes, dämonisches Wesen vorgestellt wird, befallen, ergriffen, angegriffen wird.” A tabu szerepét mutatják nyelvünkben az általánosító betegségelnevezések: *betegség*, *baj*, *rossz*; a kölcsönzések: *nyavalya*, *kór*, *frász*; a körülírások *szent Antal tüze*, *rosseb*; a fogalmat jelölő szó helyett névmások alkalmazása. Havers (1946) munkája alapján vizsgálva a magyar anyagot Hegedűs (1952: 101–3) példákat hozva a nyelvi tabu említett eseteire, rámutatva arra, hogy betegségneveink közül nagyon sok a nyelvi tabu alapján alakulhatott ki.

A modellben vázolt folyamat nagyban elősegítette egyes betegségneveink szitokszóvá válását: az ellatinosodott s nem a hagyományos terminológia alapján visszamagyarosított orvosi nyelvből kikopva eredeti jelentésük elhomályosult, a betegségnév a köznap használatból eltűnt, s szitokformulában való használata következtében lett belőle szitokszó. Ez a folyamat magyarázza, hogy a *görcs*, a *guta* és a *tályog* kivételével ’betegség’ jelentésük vagy elavult, vagy esetleg a népnyelvben, többször csak egy-két nyelvjárásban van a szócsoporthoz tartozó tagjainak ’valamilyen betegség’ jelentése.

Szitokszóvá vált betegségneveink ’*valamilyen betegség*’ → ’*elhomályosult jelentéssel szitokszó*’ jelentésváltozásban külső és belső okokkal számolhatunk. Az első a társadalmi, gondolkodásbeli viszonyokkal magyarázható: ide sorolható az említett betegségnevek *betegségnév* → *átokformula része* → *szitokszó elhomályosult jelentéssel* változás a néphit változásával járt együtt. Ezt erősítette a jelentésváltozás belső oka: a magyar orvosi szaknyelv létrejötte, a természettudományos nyelvújítás hatása, ez elősegítette a szócsoporthoz tartozó tagjainak a köznyelvből történt kiavulását, az eredeti jelentés eltűnését. A betegségnévből alakult szitokszók indulatjelző szerepben ma is élnek, s mintájukra nyelvünk későbbi korszakaiban bekerült betegségnevek – elsősorban idegen eredetű elnevezések – szinte megjelenésükkel egy időben szitokszóvá válhatnak, pl. a *frász*.

S ezzel van összefüggésben szinonimitásuk is: bár a tüneti megnevezések lehetőséget teremtettek egy-egy jelentésegységen belül a rokon értelművé válásra, a teljes szinonimitás a különböző jelentésű szavak között – azonos funkcióban: érzelmekifejezőként – a jelentéselhomályosulás következménye, azaz az eredeti motiváció eltűnt.

Újabb kérdést vet föl a szitokszóvá válás ideje. Az elhomályosult jelentésű, szitokszói használatra mutató példák a XVII. század harmadik harmadából adatolhatók, de döntő többségükben XVIII. századiak, s nem is nagyon tehető korábbra a jelentésel-

homályosulás, annak ellenére, hogy e szavak mint durva szók az írott nyelvben nem voltak lehetségesek.

S még egy ok, ami a szitokszóvá válás időpontját – legalábbis a vizsgált szócsoporthoz – a XIX. század első felére teszi: a magyar boszorkányperek feldolgozott jegyzőkönyvei 1529–1768 között keletkeztek, s ezekben még a betegségnevet átokként, rossz kívánságként fordul elő, melynek hatásában az átkot mondó hisz. Így a szitokszóvá válás időpontja nem lehet a betegségnevek esetében ennél korábbi, hisz az átokmondás addig büntetendő cselekmény volt.

Az eredetileg – különböző okok miatt – szankcionált szitkozódások: átkok, káromkodások, szidalmak – megváltozott szerepben ma is élnek a mindennapi nyelvben: indulatkifejező elemekké lettek, sőt nagy részük e szerepét is elvesztve pusztán töltelékszóként használatos (elsősorban a trágár kifejezések). „A nép [...] – írta Szendrei (1928: 373) századunk első felében – érzelmeit közvetlenül fejezi ki, ezért van olyan sok indulatszó, szitokszó, káromkodás a beszédjében, ez a káromkodás, átkozódás azonban leginkább csak arra való, hogy felgyült indulatját levezesse vele.” Ezt az indulatlevezetést szolgálják legtöbb esetben ma is a szitkok, átkok, káromkodások: „[...] az anyu meg *csúnyán beszél*. – Ez már igaz. Éles nyelvem van, nem tagadom. *Ha megharagítanak, elkanyarítom én rendesen...* De hát az csak nem rossz, ha az ember kimondja, ami a szívét nyomja. Én az őszinteséget szeretem” (Szunyogh Szabolcs: Hétköznapi történet. Népszava 108. évf. 4. sz.; 1980. január 6., 6).

Szitokszók indulatos beszédhelyzetben való használata nem pusztán magyar sajátosság – még akkor sem, ha a közhiedelem szerint nyelvünk szinte a leggazdagabb az európai nyelvek közül a szitokszókban –, hanem általános emberi vonás.

A harag, a felháborodás, a düh hatására az ember nem vesz tudomást a taburól – mert ez kívülről rákényszerített dolog –, s indulatos beszédhelyzetben szitkozódásban tör ki. A szituációban pedig rögzül: a szitkozódó mondat formulává lesz, s ezt a társadalmi gyakorlat hagyományozza: „Tanyán nőző parasztgyerekek reggeltől napestig apjuk közelében élve, láthatják, megfigyelhetik apjuk természetét, szokásait, miképp tölti be a családfő szerepét, hogyan viselkedik különféle helyzetekben [...], s ami nem utolsósorban: miként bánik állataival. A parasztgyerek tehát eltanulható viselkedést, szokásokat lát, s el is tanulja ezeket. Öröklí, mondhatnánk, ahogy a paraszti létforma, mely a szokásmódokat kialakítja, öröklődik. A tanyasi parasztgyerek számára nem szokatlan, ha apja, mert tehetetlen, Istent emlegetve káromkodik, üti-veri engedetlen lovát [...]” (Mocsár Gábor: ...eleitől fogva. Magvető, é. n. 144).

Népünk káromkodó, szitkozódó hajlamáról tréfásan(?) írta Arany János: „A kanász kalibája felé terelé már | A rőfögő tábor, cifrán *adtázva*, hol egyik, | Hol másik karimás orrút, főleg pedig, ősi | Furcsa szokása szerint, az urát *tisztelve szitokkal*. | Jámbor földművelők, honi kátyúkban felakadván, | Marhabaráti doronggal üték a bűnös lovat, ökröt, | *Emlegették Istent, Krisztust, a szenteket* olykor: | Híva segédekül-é, vagy egyébért, hallgat az írás” (Az elveszett alkotmány. Arany János összes költeményei. Magyar Helikon, 1966. 1296 – Az én kiemeléseim: G. L.).

XX. századi példáink arról győznek meg, hogy a szitkozódás tipikus helyzete a tehetetlenségből fakadó düh: „A Szárcsa köhögött, sovány bordái ropogtak, meleg, beteg párája torzonborzzá tette a fejét. Olyan volt a Szárcsa, mint egy hektikás öreg paraszt, akinek elvadult már a fehér szempillája is. Sopánkodott, sirt Sára asszony, s reszkette, majdnem lopva simogatta a Szárcsát. Kiske János, a szegény, pedig rán-

gatta az istrángot, bele-belefűjt fagyos két markába. *Szidta* az asszonyt, az Istent, a világot, a Remete-erdőt” (Ady Endre: A Szárca és a Feri. Összes novellái. Szépirodalmi é. n. 608), „Kosza azonban makacsul, dühösen hallgat, beszéljen az asszony. – Négy órákor, amikor te elmentél, nyomban rosszul lett, s nem bírta mostanáig megszűlni. Kosza most már megszólalt, de *káromkodva* és *átkozódva*: – Hát én mit csináljak, hát tehetek én arról, hogy ilyen hitvány?” (Ady Endre: Az asszony meghal. i. m. 904); „Amikor evvel készen van, nekifog és újra kezelés alá veszi az ökröket. *Káromkodik*, ordít rájuk, *szidja* a keserves gazdájukat és az eltört ostornyéldarabbal egyengeti, üti, vágja, szúrja, döföli őket” (Veres Péter: Bérese. Gyepsor. Athenaeum, é. n. 91).

Bár nem feladatunk a szitkozódások mai szerepének vizsgálata, a kérdést mégsem kerülhetem meg, mert társalgási nyelvünk társadalmi mértékben egyre durvul. Mind a fiatalok, mind a felnőttek beszédében – a tanultságtól függetlenül – terjed a goromba stílus, a durva szavak használata, a trágár beszéd. Benkő (1980: 12–4) felemelve szavát e nyelvi durvaság ellen, vizsgálja a jelenség okát, s rámutat következményeire is. Mások aktívan fel is lépnek a trágár beszéd ellen. Nem könnyű a dolog, mert – s itt hadd idézzem hosszabban Summer (1978: 287–8) régi, de ma is érvényes szavait: „Tolvajnyelv meg a káromkodás a nyelv divatja. A káromkodás a legkülönbébb szintű lehet: az egyszerű indulatszavaktól a legvaskosabb trágárságig terjedhet. A káromkodás gyakran korholás, könyörgés, kinyilatkoztatás, kiátkozás stb. ősi vallási formulái. Az átok vagy áldás a vonzás vagy taszítás vágyát fejezi ki. Ahol elvész az értelmük, merő indulatszavakká sekélyesednek, amelyek egyedüli értéke a nyomtaték. Használatuk a nemzeteken, osztályokon, csoportokon és családokon belüli divattal változik, és szabályozza az egyének szokásait. A születéstől és neveltetéstől függ az, hogy valaki ájtatosan beszél-e, iskolázott (pedáns) szóhasználatat él [...] vagy túlzó jelzőkkel és ostoba káromkodásokkal, istenkáromló kitételekkel, átkozódásokkal tűzdeli tele mondatait, vagy szentnek tekintett dolgokat sértő fordulatokat használ. [...] Meglehet, létezik a káromkodásnak valamiféle lélektana, mégis úgy tűnik, a kifejezés célszerűsége indokolja használatukat. [...] Olyan kifejezésekre van szükség, amelyek felkeltik a figyelmet, és bevésődnek az emlékezetbe. A durva káromkodás meglepetésként az ellenfelet, vagy pedig ösztönös reagálás egy olyan szituációra, amely a beszélő jólétét fenyegeti. Érzelmi szelep, amely megkönnyebbülést biztosít, ha semmilyen más megkönnyebbülési lehetőségre nincs mód. Ez utóbbi a káromkodás legfőbb gyakorlati oka. De a káromkodás még ebben az esetben is káros szokás, hiszen ugyanannak a szubjektív hatásnak az elérésére egyre erősebb kifejezések szükségesek. A régi kifejezések erejüket veszítik. [...] A hatásra való törekvés csakis egyre szélsőségesebb fordulatokkal elégíthető ki” (i. m.).

Ha a szitokszó elszakad az őt motiváló szituációtól, akkor *töltelékszó* válik, s ez ma különösen az obszcén asszociációkat keltő szavak esetében már megtörtént. A *szitokszó* → *töltelékszó* változás vizsgálata nem volt feladatom, s nem is lehetett, mert ez legalább annyira – ha nem inkább – társadalmi okokkal magyarázható, mint nyelviakkal.

IRODALOM

- Andersson, Lars Gunnar 1983: *Perspectives on swearing*, Kézirat, Szeged, SZTE JGYTFK Magyar Nyelvi Tanszék.
- Benkő László 1980: Durva szók a köznyelvben és a szépirodalomban, in Rácz Endre és Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 5–13.
- Havers, Wilhelm 1946: *Neurere Literatur zum Sprachtabu*, Wien, Akademie der Wissenschaft.
- Hegedüs Lajos 1942: Adalékok a nyelvi tabu és a névmágia kérdéséhez, *Magyar Nyelvőr* **80**, 101–13.
- Mészöly Gedeon 1944: Adalékok a káromkodásnak és büntetésének történetéhez, *Nép és Nyelv* **4**, 87–99.
- Szendrey Ákos 1928: A társadalmi érintkezés formái, *Ethnographia* **48**, 372–85.
- Summer, William Graham 1978: *Népszokások*, Ford. Félix Pál, Budapest, Gondolat.

A JELENTÉSVÁLTOZÁSOK SZEREPE AZ ERDÉLYI FEJEDelemség KÖZÉLETI NYELVÉBEN

B. GERGELY PIROSKA

1. Az erdélyi fejedelemség több mint másfél évszázados fennállása alatt (1544–1690) nemcsak a viszonylagosan önálló magyar államiság fenntartója volt, hanem a magyar nyelv történetében is kiemelkedő szerep jutott neki a XVI–XVII. században. Elsősorban azért, mert nyelvünk ekkor és itt vált első ízben állami nyelvvé, amelyet már nemcsak a közélet alsóbb szintjein, a helybeli közigazgatásban, hanem a legmagasabb állami szinteken: az országos ügyek intézésében, az erdélyi országgyűléseken, az itteni határozatokból szerkesztett törvénykönyvekben hivatalos nyelvként használtak. Mindez hathatósan hozzájárult, hogy ekkor és itt kifejlődjék a magyar nyelvnek egy magasabb szintű közéleti (hivatali, törvénykezési, sőt politikai) változata, mely szó- és kifejezőképességének jelentékeny részét az élő nyelvből merítette. Bizonyos elemeivel, amelyekről főleg érzéketlenségük, képszerűségük alapján feltételezni lehetett, hogy a mindennapi nyelvből emelkedtek át a közélet nyelvébe, korábban már foglalkoztam (B. Gergely 2001, 2002). Ezúttal épp ellenkező oldalról kívánom elemezni őket. Azt a jelentésváltozási, -módosulási folyamatot törekszem nyomon követni, amelyen át és ahogyan fogalmi és logikai szintjük is változott: elvontabb, s így általánosabb lett nyelvhasználati szintváltásukkal párhuzamosan. Az ehhez a vizsgálathoz felhasznált nyelvtörténeti adatanyag legfőbb forrása az Erdélyi magyar szótörténeti tár, belőle főleg a közéleti nyelvhasználat különböző szintjeit képviselő városi tanácsai és törvénykezési jegyzőkönyvek, illetve az erdélyi fejedelemség törvénykönyvei¹ a XVII. század derekáról.

2. Az a jelentésmező, amelyből a legtöbb ilyen szót és kifejezést ki lehet mutatni, a testrészneveké. Ezeknek ismeretes a sokféle metaforikus és metonimikus jelentésben való gazdagságuk. Tekintsük át azokat a szituációs kontextuális feltételeket, amelyekben bizonyos jelentésjegyek előtérbe helyeződve e jelentéskör szavai aktuális jelentéseiket kifejlesztették, és a közélet számára szükséges elvontabb fogalmakat vagy viszonyokat lefedték.

A legtöbbször és a legtöbbször szituációs és nyelvi kontextusban a testrésznevek közül a *kéz* mint az emberi tevékenység eszköze szerepel általában olyan állandósult szókapcsolatokban, amelyek emberek közt végbemenő tevékenységekre vonatkoznak.

A *kéz* – metonímiás kiegészüléssel a kézfogásra utalva – mint a megbékélés/megegyezés nyilvánítása szerepelt a *kezét beveszi/beadja* szókapcsolatokban „1568: *Mikor eottwes gergel es otwes orban kozot az vrain bekeseget zerzettek volna, Az bekessegnek mogyat ky akaruan Jelentený, mindeniknek kezeket be ueuek, ha meg*

¹ Approbatae et Compilatae constitutiones Regni Transilvaniae et partium Hungariae. 1653, 1669. Rövidítése: AC, CC.

Az idézett adatok többnyire a jelentéstanilag elemzett lexéma SzT.-beli szócikkében található, az esetleges más szócikkre viszont utalok. A SzT. lokalizációs és forrásrövidítéseire nézve l. SzT. V.

alnak a zerzesben, es az kötelben, melyet kozykben vetnek [Kv, Tjk III/1. 179]". „1568: Michael Bezpremi ... fassus e(st) Tudom azt hogy az Ceh ozue bekeltete oket, es kezet be ada otues orban [Kv; Tjk III/1.179]" (vö. keze beadott/kézen fogott közbíró 'kézfogással döntőbírává nyilvánított személy').

A gondviselő, felelősséggel járó tevékenység megjelenítője a *kezébe/kezéhez bíz* (ma *kezére bíz*), és a *kezébe ad* szókapcsolat a következő kontextusban: „1575: *eo K. varosswl valasztottak eo keget Swrdok Symont az zas vrain keozwl Az Espotal Mester-segre, Az Niolcz vrain holnap. Minden Inuentariumot Regestum zerent agianak kezében eo kegek [Kv,TanJk V/3. 112a]*". Ugyanez a szintaktikai kapcsolat (a raghasználat morfológiai módosulásával) más kontextusban a birtoklás jelentésmozzanatával társul pl. „1570: *Arrol walo memorial, Ferenc deak, kezehöz mit attonk Zabo Janos Hagiomasat fl 200 kez penz [Kv; Tjk III/2. 8b]*". Ugyanezt a szemantikai relációt fejezi ki a *kézbe bocsát* pl. (az adó fejében elzálogosított jószágot) „*ha kézbe a nemes ember a creditor kívánsága szerint bocsátani nem akarna, a tisztek brachiummal² is kézbe bocsátani tartozzanak*" (CC 342). Ha a birtokos megnevezése jelzőként társul a *kéz*-hez szintén a birtoklás jelentésmozzanata kerül előtérbe. Pl. „*A mely religion lévőknék templomok kezökből a más religion lévőktől hatalmasul kifoglaltattak...*" (AC 254). (bizonyos javak) „*a collegium keze és nevezeti alól annak hasznával és épületivel ... a fiscus vagy mások kezekre deveniálnak...*" (AC 25). „*az ország házai, fiscalis várai és jószágai ... a fejedelmeknek kezekbe engedtettek*" (AC 45).

A már idézett *kezébe ad* a következő kontextusban 'hatalma alá helyez' jelentésű: „1577: *Keryk ezenis byro vramat hogy valazzo(n) keteot az vrain kezeol, kik az ket ispánnak az falukat^a kezekbe aggiak es be vigiek a tyztibe (így!) [Kv; TanJk V/3. 150a. – ^aA város három jb-faluját: A. és F.füle, Asszonyfalva TA]*". Még sok más állandósult szókapcsolatot is említhetünk a SzT.-ből, amelyek e korban kifejezik a *kéz* hatalmi szimbólum jellegét, pl. *kezébe esik/ejt/ereszt, kezében/kezinél van, kezéhez vesz, keze alatt van, kezéből kibocsát, kezét ráteszi, kezét elveszi róla*.

A felhasznált források jellegéből, illetve azoknak a szituációknak a többségéből, amelyeket e források rögzítenek, következik, hogy a *kéz* viszonylag leggyakoribb aktuális jelentése a 'büntető kéz'. Szemléltesse ezt a következő szövegrészlet az AC-ből, mely a „*latrok büntetéséről*” intézkedik: „*...tartozzanak azon kiadott gonosztevőket, orgazdákat, latroknak pártfogóit megfogni, és a tiszteknek kezekhez vinni ... ha a tisztek vagy mások fogták meg s adták kezekhez s úgy szalasztanák el, s ...kezekre nem keríténék a tisztek, fl 500 poenán ... convincáltassanak*” (marasztaltassanak). Ha a halálra ítélt gonosztevők „*keze és hatalma alatt lettek volna az urnak vagy nemes embernek ... azon helybeli tisztek kéressék kézhez, ha kézbe adjak bene quiedem (jól van), de ha nem adják ... azon kézbe kért latrot ... a kézbeérés és a processus előtt ... a tisztszabadoson megfoghassa*” (AC 120–1).

A *kéz*-nek a közéleti nyelvhasználat forrásaiból dokumentálható fentebb bemutatott elvont jelentései mind kontextuálisak, állandósult kifejezésekben élnek. Ezekben attól függően, hogy pozitív vagy negatív valóságra vonatkoznak, a *kéz* szó pragmatikus értékében is változik pl. a hatalom, a büntetés jelképeként negatívra vált át különben általában pozitív értéke. E jelentések kontextustól való függősége máig érvényes, s ez – úgy vélem – frazeologizálódásukkal kapcsolatos: az elvont jelentések ugyanis nem nyomták el bennük teljesen a *kéz* konkrét jelentésjegyét.

² Karhatalommal.

Ezzel ellentétes szemantikai folyamat történt egy másik testrészből alakult szópár: a *derék* és a *derekas* esetében. A régiségben rendkívül összetett és gazdag jelentésstruktúrájú *derék* főnév és melléknév (a SzT. főnévként 10, melléknévként 17 jelentését adatolja), számos elvont jelentése közül a 'lényegbeli, fontos, fő' jelentést lehet a legtöbb adattal igazolni a közéleti nyelvhasználatból pl. „1579: A Mezarosok dolgarol valo derek walaztetelet e 'Jeowe gywlesre halaztottak [Kv; TanJk V/3. 188b]”. „1588: addegh penig Biro vram semmy derek theorwenyheöz ne kezgyen [Kv; i.h. I/1.5]”. Az AC a fejedelmeket kötelezi, hogy „minden országos derek dolgokat ... nemkülönben cselekszik, hanem a tanácsoknak hírével” (tudtával). (AC 38). Ez a jelentéselem található meg a 'főösszeg' jelentésű *derék (pénz)summa* szókapcsolatban is: „1582: Az felliwł megh irt derek penz Summakath mind Egbe vethwen Teót ez eztendey Adonak Summaia f. 3742 [Kv; Szám. 3/VI.6]”. Emellett még a 'hiteles' jelentésben találkozunk vele az e korban állandósult szókapcsolatként élő *derék levél*-ben 'hiteles irat' pl. „1578: azon bwntetes ... ky ... az derek lewelbe ky vagion fejezve [Kv; TanJk V/3. 171b]” l. még *derék határjáró levél*, *derék dekrétum*, *derék testamentum*.

A *derekas* melléknév főleg 'jelentős' értelmével lépett be a közéleti nyelvbe. Az AC a fejedelmeket kötelezi, hogy „*derekas tiszteket, kiváltképpen akire országgházai ... fegyverei, sőt minden lovas és vitézlő rendei, kincse szokott bizattatni, nem másokat, hanem nativus igaz hazafiait ... állat(ja)*” (38), „*derekas donatiokat és főtiszteket ezeknek* (ti. a tanácsosoknak) *híre nélkül ne ... osszon*” (29). Az iskolákra és templomokra vonatkozó artikulásokban az evangélikusoknak „*collégiumot vagy derekas scholát*” (24), a katolikusoknak pedig három „*derekas templomok*” (13) fenntartását engedélyezi.

A *derék* és *derekas* fentebb bemutatott – a közéleti nyelvben is jelen levő – jelentései a *kéz*-nél kontextuálisan kevésbé kötötteknek látszanak, változatos szöveggörnyezetben jelentkeznek, és nincsenek állandósult szókapcsolatokba zárva. Említett jelentéseik lexikalizálódása azért mehetett fokozottabban végbe, mert a testrésznév mint fogalmi jegy sokkal inkább, esetleg teljesen elhalványult bennük.

A 'beszéd, a nyelvbéli megnyilatkozás' jelentésnek ősi és egyetemes jelölői a beszéd szervei: a *nyelv* és a *száj* lexémák. A közéleti nyelv kifejezései azonban sokkal inkább kötődnek a *nyelv* szóhoz, bár e jelentésben a *száj*-nak is igen gazdag kifejezőkészlete van (pl. SzT. *száj* 3.). Ennek az okát én abban látom, hogy a korabeli törvénykezés, a mások gyalázását, rágalmozását, sőt a mosdatlan beszédet is keményen büntette, súlyos esetekben nyelvcsontkítással, a nyelv kivágásával. A közéletnek a szóbeli viselkedésre és kihágásaira vonatkozó kifejezéseibe valószínűleg ezért kerülhetett gyakrabban a *nyelv*, mint a *száj* szó. Ha valakit a törvény előtt ilyesmivel vádoltak, a *nyelvéhez/nyelvén szól* kifejezést használták. Pl. „1610: Myert hogy ollia(n) vlatatossan zidot enge(m) Nyelvehez zolok erete ha az teórveny itelj [UszT 32b]”. A *nyelvén maraszt*, *nyelvén van* a 'nyelvváltság büntetésén elmarasztal', a *nyelvét megváltja* 'büntetésként nyelvváltságot fizet' jelentésben használt kifejezések voltak (a tágabb kontextusokat l. a SzT. *nyelv* 7. al.). A pletykálkodó, rágalmozó embert *nyelve mosó*-nak nevezték pl. „1650: (Az alperes) Keczetben azzal diffamalt szidalmazot hogy en nyelve moso bestie fattia vetet hires kurua uagiok [UszT 14a]”. „1654: itt Nagos Ura(m) az Nagtak Udvaraba(n) ighen sok nyelve mosó rozsz emberek vadnak, kik azzal mostak nyelveket ... hagi Nagtak mindenemett el vetette tollem [Gerend TA; KemLev. 1427 Maxaj István lev.]”. A mást gyalázó beszéd tettét a *nyelvével megsebheth* szókapcsolat

is kifejezhette: „1591: *Myert hogy ... c(on)stal, Minemeo ektelenwl gyalazta ez Beregzazi Mate, seot Nyelwewel megh sebhette tiztessegeben Az Jstennek Ighyenek tolmacchat az Actort, Azert ez meltatlansagert, teczik a' Theorwennek hogy Azon Nyelwe ky zakaggyon erette Akjwel vetkezet lelki patora elle(n) [Kv; Tjk V/1. 103]*”. A nyelvvel vesz igazat azt jelentette 'szájjal szerez, vesz magának elégtételt'. „1603: *bezele vala Bwrkeorne, hogy eo a' Tanachi haznal ne(m) keresy tiztesseget az eo rezereol, hane(m) nielwewel vezen igazat [Kv; Tjk VI/1. 683]*”, noha a kézzel és nyelvvel való igaztételt tiltotta a törvény. „1675: *az A kezével vett igazat az más Ember földén az melly kézzel és nyelvel valo igaz tétel, tilalmaztatik [Kv; Tjk XII/1. 100]*”.

Bár a nyelv e pejoratív aktuális jelentései domináltak a közéleti nyelvhasználatban, mellettük, ha ritkábban is, más kontextusok a 'beszéd' jelentés más elemeit emelik ki. Például azt, hogy 'közös véleményen van' az *egyenlő nyelvvel* szókapcsolattal fejezték ki. „1592: *Wegheztek egienleo nyelvvel tanachul meg változtathatatlanul, Hogy valaki az lelkwel zitkozodik egy forintot vegienek rajta [Kv; TanJk I/1. 175]*”. A közös véleményt kifejező „hivatlan prókátor”-t pedig így utasították el: „1588: *bizonioson megh ertettenek, varosul az Also tanachtol, hogy Nem eó Akarattiokból, Consensusokból monta volna ezt Eottweos Andras es Nekik Nem Nyelwek procatorok leót volna [Kv; TanJk I/1. 76]*”.

Pragmatikai értéke a nyelv-nek a közéleti nyelvhasználatban kettős: pozitív és negatív, de az utóbbi a domináns. Ebben és ennek okaiban is hasonlít a kéz közéleti nyelvbeli használatához.

Nincs lehetőség itt és most a többi testrésznévnek a közéleti nyelv kifejezéseiben való felhasználását, szemantikai oldalról való elemzésüket folytatni. De már az eddigiek alapján tehetünk néhány általánosabb megállapítást. 1. A testrésznevek szemantikai struktúrájának elvontabb része: főképpen a 'velük végzett tevékenység' az a szemantikai mag, amelyből a közélettel kapcsolatos jelentésspecializáció kiindul. 2. A metonímikus jelentésváltozás-típus jellemző rájuk, mely a mindennapi nyelvhasználati jelentést ugyan szűkíti, ugyanakkor a kifejezendő valóság részleteknek megfelelően speciális jelentéselemeket fűz hozzájuk. Így e jelentésváltozási folyamatok viszonylag egyszerűek, kevés fokozaton át valósulnak meg. 3. E speciális jelentések pragmatikai értéke változó, függ az elsődleges jelentés egyoldalúan pozitív (*derék*) vagy ambivalens (*kéz, nyelv*) jellegétől, illetőleg attól, hogy milyen közéleti fogalmakra vonatkoztatják őket. 4. E nyelvhasználati szinten érvényes jelentéseik többnyire aktuális, nem lexikalizálódott jelentések, a kontextustól való függőségük azonban különböző aszerint, hogy elsődleges testrész-jelentésük mennyire van még vagy nincs már jelen speciális használatukban.

3. A továbbiakban az e korabeli közéleti nyelv terminológiájából egy-két más jellegű példát is szeretnék bemutatni.

Az *igaz* szó főnévi értékben és 'anyagi kárpótlás, kártérítés' jelentésben is feltűnt különböző igés kapcsolatokban, főleg jogi eseteket tárgyaló peres iratok szövegeiben. Pl. *igazat fogad kb. 'kötelezi magát kártérítésre, vkinek anyagi kielégítésre.'* „1598 k: *egy yneó tehene(m) az Inctus kerten tett volt kart, melliet megh beochiltettünk es megis harmad napigh ehezeti boriuzo tehenemet noha igazat fogattam vala az karrol [UszT 13/52]*”. „1607: *ez Jwüé húshagio kedre kez penzwl Jgazat fogada: ha akkor nem contendalna Biro Ura(m) exequaltathasso(n) [Mv; MvLt 290.8a]*”. *igazat kér* 'kárpótlást/anyagi kielégítést kíván' „1587: *az Sententiat az Zolga bironak attuk*

hogy az kis baniayaktol igazat kerien háromzor, az el lopott ket eokeor feleol mellieket taualy loptak volt el [Kv; Szám.3/XXXII.11]”. *igazat tesz* ’anyagi kárpótlást szolgáltat vkinek’ „1570: Marthon porozlo, Es chiuka lazlo harmad Ewy porozlo, ... vallyak ... Theorwenyel Erthe volt ely adossagat Kalmar Janos Thorozkay Gergelyen, Es mikor az Byro Rea Bochiatta volna Kalmar Janost hogy Marhayat Beochwltesse megh, Eoket e vallokat kwlte ely vele hogy Jgazat Tegenek neky, De eok swowl semmy Marhayath Nem Talaltak ky az adossagot megh Erthe volna [Kv; TJK III/2. 144]”. *igazat vesz* vkin vmiből ’vkin vmiből anyagi kárpótlást vesz-behajt’. „1590: Rajtam wegy Bar Jgazatt ha megkarosulz [UszT]”. „1592: Jhol az mihaly marhaia vegietek abbwl Jgazat; az keotes zerint Jgazatis tezen vala mihaly de az kiraly birak minde(n) marhaiait ell vittek vala [i.h.]”. *igazzal kínál* ’kárpótlást ajánl fel’ „1590: (Az elszántott föld fejében) Igaszal kenalta hogy Rah mennyenek s megh lassak hatar tudo Enberekel [UszT]”.

E speciális jelentés mögött az előbb tárgyaltaknál bonyolultabb szemantikai relációk és több fokozatú jelentésváltozások állanak, amelyeknek kiindulópontja e szó egyik melléknévi ’igazságos’ jelentésének kauzatív motívumával továbbfejlődött ’törvény szerinti, jogos’ jelentése (l. erre nézve SzT. *igaz* 11.). Ebben a jelentésben főleg vagyoni osztozkodásra vonatkozó kontextusokban (*igaz osztlás*) és olyan állandósult szókapcsolatokban szerepelt, mint *igaz dézma*, *igaz kvárta* (a példákat l. ugyanott), s ezekben hozzátapadhatott az ’anyagi járandóság’ jelentéselem is, így főnevesült jelentése: ’törvény szerinti anyagi járandóság’ lett. Azok a szituációk és az ezekről szóló kontextusok, amelyekben az okozott anyagi kárért törvény szerint járó anyagi juttatás szerepelt (l. a fentebb idézett szövegeket), a kapcsolt igék megfelelő jelentéseitől is támogatva befejezték az *igaz* jogi, törvénykezési műszóvá formálását, ’anyagi kártérítés’ jelentéssel való felruháztatását.

Szorosan kötődhetett a közigazgatási és jogi nyelvhasználatához a *füst* szó, ’vkinek az állandó lakhelye’ jelentése. A *füst* szó valószínűleg már a mindennapi nyelvhasználatban felvehette a füstölő, tehát lakott ház jelentést (térbeli érintkezésen, rész és egész viszonyon alapuló metonimikus jelentésváltozás). Ha valakinek „füstje volt” az kötelezettséggel járt (l. *füstadó*, *füstre adózik* ’házadó’), de jogokat is biztosított: pl. a falu közföldjeiből (nyílföld) csak az részesülhetett, akinek ott *füstje volt*. „1650: falu futosó nilaj masik ratioja az hagi az ben ualo Eoroksegi puztan uagion sem haz sem fwst rajta ninczien ... Jgi puztara nilat birni senkinek nem Engedwnk hanem meltan falunak keuanhattiuk [UszT 8/64. 72a]”.

A *füsti megyen*, illetve a *füsti megaluszik* a hivatali nyelvhasználatban azt jelentette ’a ház lakott, illetve elhagyott’: „1604: így vegezenek eó kegek^a..., hogy az kewlseo megh egett fel hagiót haz helyeket vonasra ne vessek hanem mind addegh bekwel maraggion az megh házat eppit raita es fwsti megien [Kv; TJK I/1. 465. - ^aA városi tanács tagjai]”. „1632: A falu törvénye penig ez, hogy akar szabad ember, akar jobbágy ember házánál az füst megaluszik, harmadnapig vagy legtovább két hétig ..., a falura visszamarad azon falu nyila” [Udvarfa MT; Barabás, SzO 368. - ^aTi. a telek után a közföldekből járó nyílföld]”.

A további jelentésspecializációhoz: ’lakott ház’ → ’állandó lakhely’ hozzájárult egy másik jogszokás is, amely biztosította, a „füsttel” rendelkező személynek, hogy jogi ügyeit a helyi hatóságok előtt intézhesse. A *füstin keres* és *füstjére jön/megy* szókapcsolatok ’saját lakóhelyén, falusi vagy városi bíróságon perel vagy perelhető’ jelentésűek voltak. „1592: Lazlo, Matthias, Janos kiraliok, Es Somliay Bathory Istwan

vaida lewelej, hogy az eo Birodalmokban walahol vamok vadnak, Senki Coloswariakon vamoht ne vehessen, Se Arestalhasson, hanem Coloswary Biro eleibe ieowen, fwstin kereshesse a' Coloswary Embert [Kv; DiósyInd. 53,58]". „1579: Biro ura(m) kerie be ados lewelet Kis Imrehnek, Es a zere(n)t tegie(n) eleget Az pöresnek Es ha my dolga vagio(n) a' Bechy emberrel, eois mennye(n) fwstyre es eryl(e)n, veget benne [Kv; TanJk V/3. 201a]". „1592: Layos kiraly lewele, hogy Senki a' Coloswary Embert, vagy marhaiath, Ne tarthassa, Ne tilthassa semmi modon megh, ez Birodalomban, hanem ide fwstire Jwiéon, s teörwenniel keresse [Kv; DiósyInd 30]".

A *füst* jelentéstörténete – igen sok más szóéval együtt – azt is hangsúlyozza, hogy a művelődéstörténeti háttér ismerete olykor mennyire szükséges komponens a jelenváltozás vizsgálatában.

Szintén a korabeli társadalmi tapasztalatban és az azon alapuló asszociációs viszonyokban gyökerezik, hogy a *lézengő*, méginkább a *kóborló* főnevesülve a *tolvaj*, *rabló* szinonimasorba tartozott és gyakran említődött is e kor közigazgatási, törvénykezési nyelvhasználatában. „1711: Valahun pedig afféle kóborlók, prédálók vagy fosztogatók és csak lézengők vagy csavargók hallatnak is passus nélkül ... megfogják [SzO VII, 174 gub.]". Az AC hasonlóképpen intézkedik: „Csavargó kóborlók, szegénységen élődők minden uton modon meg-fogattassanak sub poena flor. 500" [AC 253]. Erdély törvénykönyve külön edictumot is tartalmaz a „Bujdosó és lézengő emberek felől”, mely valósággal glosszázza a jelentésváltozás ok-okozati összefüggéseit „Esméretlen, uraitlan ez országban bujdosó és lézengő emberek; kiváltképpen a kik ... a szegénységen élődnek, annál inkább ha lopnak, a szegénységet zaklatják vagy egyéb insolentiákat³ cselekesznek ... effélék megfogattassanak szabadosan” (AC 213), továbbá „Szászagon is a' lézengők, szegénységet sanczoltatok meg-fogattassanak s' érdemek szerint büntetessenek” (AC 26a).

A *kóborló*, *lézengő* (ember) előbb a 'dologtalanul élő ember'-rel vált egyértelművé. Mivel pedig az ilyen ember nem a saját munkája után élt, hanem abból, hogy a másét elvette, korabeli szóhasználatnál *lopó*-nak tekintették (akár potenciálisan is), és például a kolozsvári városi tanács így határozott róluk: „1585: Biro vra(m) meg kialtassa ... hogy egy hetiglen Aky el nem zegeodnek es effele henyelesben talaltatnek ... Az kalitkaba vitessek, harmad Napig oth tartassek es Az utan A Cziganok ez illien lezzegeo zemeleketh Az kapun ky keseriek [Kv; TanJk I/1. 4]". A *kóborló* esetében hasonló jelentésváltozás már az alapigében is végbement, pl. „1573: Balasy Gergel ... Megh zolitia Imre deakot ... myre hagi meg koborlottad házamat [Kv, TJK III/3. 230]". Az ige *kóborlás* származékának szintén volt 'lopás, rablás' jelentése, pl. „1621: Nem hogy megh zwnnek, de seőt inkab Newekednek az kertek, majorok fel teőrese es koborlasok [Kv; TanJk II/1. 329]". A zsákmányoló, fosztogató katonaság *kóborló had*, amely egész falvakat, városokat *felkóborolt*, megerősítette, sőt még pejoratívabbá is tette ezt a jelentést. A *kóborló* és *lézengő* eredeti 'helyét változtató' jelentését tehát a hozzá asszociálódott negatív társadalmi tapasztalat bővítette ki a 'tolvaj, rabló' jelentéssel, mely e korban nem csupán aktuális, hanem egyben lexikális jelentése volt e szavaknak.

4. Végezetül néhány a mellérendelő összetételek közé tartozó olyan példát mutatok be, amely ebben az időben a mindennapi használatból a közéleti nyelv szintjére is fölemelkedett. Előljáróban a fejedelemség diplomáciai nyelvhasználatára vonatkozó korábbi vizsgálataim alapján el kell mondanom, hogy a mellérendelő szerkezetek és

³ Szertelenségeket.

összetételek változatos fajtái: a szó- és töisméltések, szinonimapárok és -sorok, ellentétes jelentésű szópárok, ikerszók, halmozások és részletezések e kor szövegformálásának jellemző és gyakori elemei voltak, amelyek az erdélyi fejedelemség diplomáciai-politikai nyelvhasználatát is sűrűn átszőtték, általános divatjukon túl azért is, mert funkcionálisan alkalmasak a dolgok részletező, több oldalú megvilágítására (minderről részletesen B. Gergely 2001).

A közigazgatás és a törvénykezés nyelve szintén magába olvasztotta néhányukat, egyes típusaik (pl. az ikerszók) azonban észrevehetően kirekesztődtek belőle, talán éppen szemantikai-pragmatikai jellegük folytán.

A szinonimapárokból alakult szerkezetek, illetőleg összetételek közül a következő igei vagy igei alapszavú példákat említem: *hány-vet* 'vitában vmit érveként hoz fel, vitat' jelentésben: „1581: *Ha ... Az adossagbol az orzag kozybe Akárnanak Rony arra semmy keppe(n) ne mennyenek, es ne engeggienek hanem Regy zabadsaginkat kybe ekedig minde(n) fejedelmek megh tartottak hanyyak vessek es az varasnak nagy sok terhe vyssleisset es koltseget [Kv; TanJk V/3. 245a]*”. „1590: *e fele Espanok hantak vetettek hwtevket és az zabadsagba(n) egy aranyw voltokat [i.h. I/1. 134]*”. Származéka, a *hányás-vetés* 'megvitatás, mérlegelés' jelentésű volt a közéleti nyelvhasználatban: „1587: *Towabba sok hanjas wetes utan zollottanak derekason az Eottwes Andras be leowetely feleol [Kv; TanK I/1.57]*”. Ezzel párhuzamosan használták az ígeközös máig is élő *meghány-vet* formát is 'megtárgyal, mérlegel' jelentésben (az adatokat l. SzT. VIII. 644). Ezt az elvont jelentést a hivatali nyelv készen kapta a mindennapi nyelvhasználatból, amelyben a komponensek külön-külön is rendelkeztek ekkor 'megvizsgál, összehasonlít, vitatkozik, civakodik' jelentéssel, összekapcsolódásukat tehát nemcsak konkrét 'dob, szór', hanem elvont jelentésük szinonimiája is támogatta.

A *húz-von* szinonimapár és *húzás-vonás* származéka 'a jogtalan, erőszakos dézsmálás, népnýúzás, kiszípolýozás' jelentésben került be az erdélyi törvénykönyvek szövegébe. „1671: *ha affele Dezmások talállatnának, kik a' szegénységen szolgástol, lovastol élődnének, vagy őket huznák vonnák panaszt tévén ... a' Director az Articularis poenát exequaltassa, az ilyen Dézmásoknak mindenfele javokbol*” [CC 26]. „1677: *A Czigányoknak hogy közönségesen az Erdely Országí birodalomban ... Vajdájok légyen, kinek esztendő által ado fizetéssel tartozzanak. mely ... annak a nyomorult nemzetségnek, rajta valo sok húzásával vonásával, el-viselhetetlen terhére volt*” [AC 139]. „1696: *A szálló helyeken pedig ... akár Companiánként vagy tsoportonként ... ha kik valami károkat, vagy akármi húzásokat-vonásokat tesznek, semmiképpen azokról Attestatiókat a' helybeli Lakosoktól ne vegyenek*” (Rabutin – Bánffy pátense).

Ez esetben is az élő nyelvbéli jelentés emelődött be a törvénykezés nyelvbe némi (a dézsmára és az adóra vonatkozó) szűkítéssel (*húzó-nyúzó* tagja is élt még e szócsaládnak, de ennek közéleti használatára adatot nem találtam).

A *szedés-vevés*, illetve *szedések és vételek* az adózás különböző neveinek behajtására vonatkozó gyűjtőnevek voltak. „1677: *A Székelységen lévő egyházi rendek, kik magok személyekre nézendő külső jószágokat és örökségeket birnak, azokról a faluval értsenek egyet, a közönséges szedés, vévés és egyéb szükséges közdolgokból*” (AC 19). „1571: *orzagul valazza ty kegielmetek hyw es bizonios Attiokffiajt kyk igazan keozottünk minden zekeken minden dolgoknak zedeseznek es veteleknek hyty zerint mennenek vegere [SzO II, 323]*”. Valószínűleg épp komponenseinek világos és egyér-

telmű utalása a jelölt gyűjtőfogalomra tette alkalmassá e szerkezetet a közéleti nyelv számára is.

A *jár-kel* és a *jön-megy* és származékaik szintén jelen voltak a közéleti nyelv legmagasabb szintjén, ugyanúgy, mint az előnyelvben. (Ezekre, minthogy a mai nyelvből is ismerjük őket, nem szükséges nyelvtörténeti példákat bemutatni, l. SzT. *jár-kel*, *járás-kelés*, *jő-megy* 18. Szk., *jöhet* 1. Szk.) Összetevőik egymást kiegészítő jelentésükkel érzékeltetik a jelölt mozgás többirányúságát. A *jövő-menő* a közigazgatási használatban ellenben jelentéstöbbletet kapott, a *lézengő* szinonimája lett 'potenciális bűnöző' jelentésben. „1677: *Ha kik residentia nélkül valo, és csak jövő menő, csavargo embereket, köteles szolgaság nélkül, Fejedelem vagy Vármegyéknek, Váraknak, és Székeknek fő Tiszteinek hírek nélkül hátok meget tartnak és lappangtatnak, kik ugyan-is nem egyebet hanem ló lopást, fosztogatást, és egyéb rossz dolgokra valo alkalmatosságot lesnek.*” (AC 16–7).

Az egymást kiegészítő jelentésű összetevőkből álló többé vagy kevésbé összeforrott szerkezeteknek jellemző csoportja a határozószók körében jelentkezik a közéleti nyelv használatában.

Legkiterjedtebb a felhasználása az *imez-amaz* névmásnak és sokféle határozóragos alakjának részben általánosító, részben határozatlanság jelentésben, pl. „1671: *sokaknak törvényes úttjokat s' dolgokat ... imez amaz akadályokkal meggátollyák*” (CC 42). „1579: *Vegeztek hogy az Saffar polgarok ... az saffarlasban eo magok foroggion ... Ne bizza az varas pinzet sem Imide sem amoda* [Kv; TanJk V/3. 205a]”. „1583: *Embereöinkel is az Bassa nagy fel kedwel bezelleth, az kyrol megh talaltok, kyt chak feöle melleöl bochatoth, s kit pedig chak ymigy amugy erteth* [Gyf; Báthory ErdLev.79]”. „1593: *Az zolgak, zolgalok feleol, kic imit amot lezzegnek es el ne(m) akarnak zegeodni biro vram vyologh ... vigiaztasson rea* [Kv; TanJk I/1.208]”. De ezen kívül van még *imével-amával*, *imekkor* vagy *amakkor*, *iminnet-amonnat*, *ilyen-amilyan* páros határozószó is (SzT. V. 565–9) igen sok adattal igazolva, hogy a közéleti nyelvhasználat mennyire befogadta, átvette ezeket az élő nyelvi használatból. A fentiekkel szemantikailag és szerkezetileg is rokon *alá s fel*, *ide s tova* szerkezetekre szintén szükség mutatkozott a közélet nyelvében is. Pl. „1677: *Sok helyeken a régi szabados utakat mind nemes, mind paraszt emberek elakarván foglalni, az ott alá s feljáró emberekre rátámadván nagy insolentiákat cselekedtenek.*” (AC 286) „1696: *az Országban alá és feljáró Vitéz (értsd: katona) csak egy Posta lovat- is vagy egy Marhát ... fizetés-nélkül, annál inkább maga szabadságából ne vehessen*” (Rabutin–Bánffy pátense). A következő törvényszéki vallomásban mindkét határozószó együtt szerepel: „1570: *Borbel Demeterne Ilona... vallya, hogy ew Nala zolgalt az lean es lattha... Idestowa valo hewereset es alasfelwalo, Jarasat* [Kv; Tjk III/2.87]”. „1696: *az ide s tova ez Országban járó Vitézek iránt rossz szokasba vött és ottan-ottan erőszakoson-is a' Vectura*” (Rabutin–Bánffy pátense). Hasonló jellegű határozószó még az *együnnet és másunnat* is, pl. „1588: *megh Jeowen eggywunet is masunnatis ... az fev fev vrain Azoknak tanachawal minden megh Allandot megh Maradasokra veghezhetnenek* [Kv; TanJk I/1.71]”.

Ennek az előnyelvi jellegét nagyon is magán viselő határozószó-csoportnak szemantikai változtatás nélkül való átemelődését a közéleti nyelvhasználatba, sőt annak legmagasabb szintjére is, úgy vélem, az a szükséglet magyarázza, amely az általánosító kifejezésekre nézve a közéletben fennállott. Mivel ilyenekre magasabb logikai szférába

tartozó, elvontabb jelentésű szavak ekkor még rendelkezésre nem álltak, a közélet bőven merített az élő nyelv szemléletes kifejezéseiből.

Utoljára az összefoglaló összetételekkel rokonítható mellérendelő szerkezetekből mutatok be két példát. A *kicsinytől fogva nagyig* a különböző rangú/rendű személyek összefoglalására szolgált. Pl. „1605: minden széken kicsintől fogva nagyig valaki fegyverforgatók, az mi hűségünkre hűttel kötelezzek őket [Barabás, SzO 356 fej.]”. Az AC esküvel kötelezi az erdélyi fejedelmet (Báthory Gábort), hogy „a hajdú vitézekkel való transactional minket sem személyünkben, sem semminemű javainkban, jószágunkban, kicsinytől fogva nagyig meg nem sért semmi időben, hanem inkább az ország javára és oltalmára igyekezik ő nagys. azokat is kötelezi. Kívánjuk azt is, hogy a hajdú vitézeket ő nagys. hittel kötelezze arra kicsinytől fogva nagyig, hogy semmi támadozással és pártütéssel a libera electiot nem turbálják” (AC 28).

Lényegében ugyanezt a jelentést fejezi ki a *boldog és szegény* szavakkal alkotott mellérendelő szerkezet, mely a különböző vagyoni helyzetű emberek összefoglaló jelölésére szolgált (a *boldog*, mint tudjuk, a régi nyelvben ’gazdag’-ot is jelentett). „1597: gongiok lege(n) ew kegnek rea hofi mind zegenye(n) boldogon zemely walogatasnelkw az ekedigh fel wetet ado fel zedettessek [Kv; TanJk I/1.299]”. Idézhetjük az AC-ból is a fejedelem kötelezettségei között, hogy „szegénynek, boldognak személyválogatás nélkül igaz törvényt szolgáltat” (AC 35). Az e szerkezetet követő „személyválogatás nélkül” mintegy megismétli, értelmezi e szókapcsolat összefoglaló jelentését. Erre talán azért is volt szükség, mert a *boldog* szó ’gazdag’ jelentése már elhalványulóban volt ekkor, a SzT. legalábbis más adatot nem tud rá hozni. A SzT. e szókapcsolatra vonatkozó összes többi adata is közéleti forrásokból való, s ez azt valószínűsíti, hogy ez az állandósult szókapcsolat már csak a közélet nyelvében volt használatos.

A részletelemzések összegzéseként megállapítható, hogy a jelentésváltozás igen fontos eszköze és alakítója a XVI–XVII. századi magyar közéleti nyelv szó- és kifejezőkészletének. Azok a jelentésváltozási folyamatok, amelyek a közélet számára szükséges speciális jelentéseket kialakítják, az élő nyelvben is meglevő, de már elvont jelentésekből indulnak ki, és többségükben kontextusfüggő aktuális jelentésekben realizálódnak. A közéletben ismétlődő negatív szituációk pragmatikai jelentésüket, értéküket többnyire pejoratív irányba terelik (*nyelv, kéz*). A szociokulturális viszonyok – egyes esetekben – hangsúlyozottabban befolyásolják a jelentések alakulását (*füst, igaz*). Az élő nyelv mellérendelő összetételei és szerkezetei jellemző elemei az e korabeli közéleti nyelvnek, ezek összefoglaló, általánosító jelentésük révén és ezt megőrizve illeszkednek bele a magasabb szintű nyelvhasználatba.

A fentebb elmondottak az erdélyi fejedelemségben kialakult magyar közéleti nyelvhasználatnak csak kiragadott részletei, számos más még feltárásra vár.

IRODALOM

- B. Gergely Piroska 2001: Az erdélyi fejedelemség diplomáciai nyelvéből, *Folia Uralica Debrecenensis* **8**. (Szerk. Matiscsák Sándor–Zaicz Gábor–Tuomo Lahdelma) Debrecen–Jyväskylä, 163–81.
- B. Gergely Piroska 2002: A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben, in Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen–Jyväskylä, 187–99.
- Gecső Tamás szerk. 2000: *Lexikális jelentés, aktuális jelentés. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához IV*. Budapest, Tinta. Különösen Horváth Katalin (120–5), Kelemen Sándor (142–4), Pocsai Imre (212–6), Pólya Tamás (227–37) tanulmányai.
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Rabutin–Bánffy pátense = Bánffy György erdélyi kormányzó és Rabutin császári generális pátense 1696-ból, in Haiman György: *Tótfalusi Kis Miklós a betűművész és a tipográfus*. IV. sz. melléklet. 1972, Magyar Helikon.
- SzT.= Szabó T. Attila–Vámszer Márta szerk.: *Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–*. Bukarest–Budapest–Kolozsvár, 1975–. Kriterion, Akadémiai, Erdélyi Magyar Múzeum-Egyesület.

IDEGEN NYELVEK HATÁSA MAGYAR SZAVAK JELENTÉSÉRE

GERSTNER KÁROLY

1. Közismert tény, hogy a természeti-társadalmi és kulturális környezet megváltozásával együtt jár(hat) új valóságelemek megjelenése egy közösségben, illetve jelentkezhethet az az igény, hogy ezek az elemek nyelvi formát öltve kommunikációs eszközzé váljanak. Ez a törekvés több módon mehet végbe: a nyelvet használó közösség 1) egy addig még nem létező hangsort alakít ki, és megtölti azt fogalmi tartalommal – ez a lehetőség a szavaknak viszonylag szűk, de sok egyedet tartalmazó körére, a hangutánzó és a hangulatfestő szavakra jellemző (pl. *sziszeg*, *bóbiskol* stb.); itt említethetők az indulatszók is, melyek inkább érzelmi töltésűek, s mivel elsősorban kommunikációs-pragmatikai jelentésük van, szótári ábrázolásuk sem mindig egyszerű feladat (pl. *ohó!*, *tyű!* stb.); 2) már meglevő nyelvi (morfológiai) elemekből alkotott új jeleket hoz létre – itt alapvetően a szóképzés és a szóösszetétel (némileg korlátozottan a szóelvonás) jelenti az aktív (tudatos) nyelvi tevékenységet, míg a ragszilárdulás és a szóhasadás az inkább spontán nyelvi folyamatok közé tartozik; 3) lazább-szorosabb nyelvi és művelődési kapcsolatok esetén az új fogalom jelölésére idegen nyelvből vehet át egy-egy hangsort, s ezt igazítja saját nyelvi jellegzetességeihez, miközben az idegen hangsorral együtt legalább egy, de akár több jelentést is átvesz – az ilyen lexikai elemek alkotják az idegen eredetű szavak nagy csoportját (jövevényszók, vándorszók, nemzetközi szók).

Az egyes nyelvek szókészletében azonban vannak (de legalábbis lehetnek) szép számmal olyan szavak is, amelyek nyelvi kapcsolatokra utalnak, ám ezt „ránézésre” nem lehet látni: az ilyen szavak hangalakja (és írásképe) ugyanis teljesen megfelel a szóban forgó nyelv szokásainak, szabályainak, ám létrejöttükben idegen mintát követ(het)nek – ezeket szokás összefoglalóan tükörszóknak nevezni. Kiss Lajos (1976: 3) meghatározása szerint „[...] Tükörszókról akkor beszélünk, ha valamely elemezhető idegen nyelvi szó alkotó elemeinek lefordítása, utánzása útján új szó keletkezik”. Közismert példái ennek az angol *sky scraper* > német *Wolkenkratzer* > magyar *felhőkarcoló*, a szerb-horvát *Veliki petak* és más szláv nyelvek hasonló szavának mintájára létrejött magyar *nagypéntek*, a német *Amokläufer* részleges fordításaként keletkezett magyar *ámokfutó* vagy a latin *status* ’állás, helyzet, udvartartás stb.’ (< latin *stare* ’áll’) morfológiai-szemantikai magyar megfelelője, az *állam*, és még hosszan lehetne sorolni nemcsak lexémákat, hanem bizonyos frazeológiai képződményeket is. Ezekkel a szavakkal itt nem foglalkozom, a rájuk vonatkozó szakirodalomból Kiss Lajos idézett monográfiáján kívül l. még: Csizmazia (1980), Forgács (1997), Nyomárkay (1980), Papp (1984).

A nyelvek szókészleti kölcsönhatásának az említetteken kívül van egy olyan sajátos területe, melyen nem a nyelv anyagi természetű jelenségei (azaz nem fonémaso-

rok) tűnnek fel (miként a jövevényszóknál és a tükörszóknál), hanem a nyelv „szellemi” oldala, azaz a jelentések játsszák a főszerepet. Ezt az esetet, vagyis amikor „valamilyen már meglevő szó kap idegen minta hatására új jelentést” (Kiss 1976: 3) a szakirodalom tükörjelentésnek nevezi.

Számos magyar összetett és képzett szóról az „alapos gyanú” ellenére is gyakran nehéz (vagy éppen lehetetlen) azt bizonyítani, hogy idegen mintát követve jöttek létre. Hasonló a helyzet a tükörjelentésekkel is, hiszen az egyes nyelvekben a szemantikai változási folyamatok általában egymástól függetlenül, nagyjából azonos tendenciák alapján zajlanak le. Többnyire akkor számolhatunk tükörjelentések kialakulásával, ha egy idegen nyelvből átvett szó azt nem hozza magával, illetve ha egy-egy jelentés létrejöttét nem tudjuk az általános szemantikai szabályszerűségekkel tisztázni. Ilyenkor segíthet a nyelvi kapcsolatok alaposabb tanulmányozása, mert lehetséges, hogy egyes újabb fogalmak kifejezéséhez már nem kellett szóalakot átvenni vagy bármilyen módon új szót létrehozni, hanem elegendő volt egy már meglevő fonémasor jelentéseihez egy idegen nyelvi szó jelentéseiből egyet vagy többet társítani. Ennek egyik feltétele az, hogy a szóba jöhető idegen nyelveknek a magyarra gyakorolt hatása kimutatható legyen, a másik pedig az, hogy a magyar és az idegen nyelvi szó jelentésszerkezete minél jobban megfeleljen egymásnak, hogy így az átvett jelentés viszonylag jól illeszkedhessék a már kialakult jelentésszerkezetbe.

2. Magyar szavak már meglevő jelentéseit négy irányból érkező tükörjelentések bővíthették az évszázadok folyamán: a szláv nyelvek, a latin, a német és az angol nyelv felől. A következőkben röviden érintem a szláv hatást (mint időben a legkorábbat), az angol hatást (mint időben a legújabbat), valamint bővebben a németet mint a leghosszabb ideig tartót és a legerősebbet.

Kiss Lajos a már idézett monográfiájában jó néhány olyan magyar szóval is foglalkozik, amelyeknél – kisebb-nagyobb valószínűséggel – szláv hatásra keletkezett jelentések is kimutathatók. Ezek között tárgyalja például a *bak* szó Kórógyon ismert ’ekelő’ jelentését. A szerző valószínűnek tartja, hogy ez a jelentés a szerb-horvát *jārec* ’ua.’, tkp. ’kecskebak’ vagy szerb-horvát *kōze* ’ua.’, tkp. ’kecskék’ hatására alakult ki (Kiss 1976: 26). Kiss Lajos ugyanakkor megjegyzi, hogy állatnevekből a magyarban is viszonylag gyakran alakulnak ki eszköznevek, s példaként említi a *deres* ’szürke ló’ > ’fenyítőeszköz’, *kos* ’hím birka’ > ’faltörő eszköz’ és más szavakat.

Ugyancsak szláv indíttatású lehet a *borsó* szónak a különösen a Dél-Dunántúlon általános ’bab’ jelentése is. Az összláv **gorchb* ’borsó’ szó jelentése több szláv nyelvben is ’bab’, például szerb-horvát *grāh* vagy szlovén N. *grāh* (továbbá a macedónból, valamint bolgár és lengyel nyelvjárásokból is kimutatható hasonló megfelelés), és a jelentésátvételt a földrajzi érintkezés is elősegíthette (Kiss 1976: 30).

A magyarba a német által is közvetített olasz eredetű *brigád* szavunk 1707-ből adathozható első jelentése ’katonai egység’ (EWUng.). A ma elterjedtebb, köznyelvi ’munkacsoport’ jelentéssel 1946 óta találkozhatunk, s Kiss Lajos meggyőző érveléssel, irodalmi példák és saját tapasztalatai alapján bizonyítja, hogy ez a jelentés az orosz *ōpuzada* szó egyik jelentésének az átvétele. Kiss Lajos az orosz szó jelentésfejlődése mögött angol és esetleges francia jelentésmintákat is bemutat (Kiss 1976: 33).

Ezekon kívül Kiss Lajos szláv szemantikai hatást lát többek között a következő szavak esetében is: *élet* ’(biológiai létezés >) gabona’ [az EWUng. a jelentésváltozó

belső indíttatásúnak tartja, amit szláv nyelvek hasonló változásai is támogathattak], *kép* '(alak, forma >) arc, ábrázat' [az EWUng. nem foglal állást, de a jelentésfejlődésre felhozott szláv példák utalhatnak a jelentésátvételre], *világ* '(fény >) földkerekség, mindenség' [ebben az esetben az EWUng. is valószínűnek tartja szláv nyelvek hatását]. Az angol nyelv szókészleti szerepe a 19. század elejétől tapasztalható a magyar nyelvben. Ez néhány tucat jövevényszót és számos nemzetközi szót jelent, de viszonylag sok szónál megfigyelhető a jelentésátvétel is. Ez az eljárás mód jellemzően a sport, a technika és a politika szavainál fordul elő a leginkább.

Bánhidi Zoltán (1971) a magyar sportnyelv történetéről írt művében nem foglalkozik részletesen a különféle sportok magyar szókészletének ilyen vonatkozásaival, de a monográfia szótári részében található szavak közül szerintem a következőknél kereshetünk angolból átvett jelentést:

cselez: a szó első adata 1862-ből a CzF.-ből való, ahol vadászati műszóként szerepel 'cselvetést használ' értelmezéssel; a 'cseleket alkalmazva igyekszik túljutni az ellenfélén' jelentésben 1892-től a vívás, 1902-től a labdarúgás szavaként fordul elő (Bánhidi 1971: 220) < angol *to dribble* 'kézzel, lábbal, bottal gyors mozdulatokat végez; cselez';

egyéni: a nyelvújítás idején alkotott *egyén* szó -i képzős származékát 'az egyénre jellemző, hozzá tartozó' jelentésben 1829 óta ismerjük; az 'egyedül művelt, végzett verseny' jelentésben 1895-től, kezdetben még jelzőként használatos (Bánhidi 1971: 226) < angol *single* 'ua.';

játék: az 1405 körüli időben a magyar írásbeliségben felbukkanó szónak számos jelentése alakult ki az évszázadok során; a 'legalább négy labdamenetből álló játékegység a teniszből' jelentés 1888 óta adatolható (Bánhidi 1971: 250) < angol *game* 'ua.' [az EWUng.-ből ez a jelentés sajnálatos módon hiányzik];

lövés: a cselekvést kifejező főnévre 1518 körüli időből van adatunk, az 'erős rúgás, dobás a labdajátékokban' jelentésben 1900 óta él a magyarban (Bánhidi 1971: 267) < angol *shot* 'ua.'.

A magyar szókészlet angol elemeivel foglalkozó monográfiájában Országh László csupán néhány sort szentel a jelentésátvételeknek (Országh 1977: 149), s ezek sorában említi a *lövés*-t (l. fenn), az 'országgyűlés' jelentésű *Ház*-at (1869: < angol *the House* 'a képviselőház'), *csomó* szavunk jelentései közül a 'tengeri mérföld'-et (1852: < angol *knot* 'bog; egy tengeri mérföld') és még egy-két további szót.

Angol szavak bizonyos jelentéseinek átvétele újabban leginkább a számítástechnikában figyelhető meg. Néhány példa erre:

egér 'rágcsáló' – 'a képernyőn gyors mozgást biztosító eszköz' < angol *mouse* 'ua.';

mappa 'irattartó' – 'elektronikus módon elkészített állományok lelőhelye a számítógépben' < angol *folder* 'ua.';

memória 'emlékezőtehetség' – 'számítógép tárolóegysége' < angol *memory* (*unit*) 'ua.'.

Hasonló jelenségeket nyilván más nyelvekben is megfigyelhetünk, itt csupán egy német példát említek: a *Drucker* 'nyomdász' jelentés mellé a 'nyomtatásra szolgáló elektronikus eszköz; nyomtató' jelentés az angol *printer* megfelelő jelentéseinek hatására alakult ki.

3. Miként a különféle jellegű tükörszavaknak, így a tükörjelentéseknek a keletkezésében is a német nyelv volt a legerősebb hatással a magyar szókészletre. Ennek történeti-nyelvi okai teljesen közismertek. Az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (EWUng.) német vonatkozású anyagának feldolgozása során (Gerstner 1998) figyelmet fordítottam a német háttérű tükörjelentésekre is. A jelentésátvétel tényét vagy lehetőségét a szótár általában megemlíti, de ez nem minden esetben történt meg kifejtett formában. Ilyenkor a kérdéses magyar és a német szó jelentéseinek utólagos egybevetése alapján vettem föl az adott szót ebbe a csoportba.

Mint már utaltam rá, gyakran igen nehéz bizonyítani, hogy jelentésátvétellel, nem pedig saját belső jelentésváltozással van dolgunk. A következőkben tárgyalandó szavak esetében azonban elég nagy a valószínűsége annak, hogy egyes magyar jelentések mintáját német szavak jelentésében találhatjuk meg.

alsó 'alul levő, lejjebb levő stb.' (1260; finnugor töből) – 'kártyafigura' (1720) < német *der Unter* 'ua.';

cirkusz 'versenypálya Rómában ló- és kocsiversenyek számára' (1769; latin jövevényszó) – 'szórakoztató intézmény' (1850) < német *Zirkus* 'ua.'. A 18. század végén Párizsban és Londonban jöttek létre cirkusztársulatok.

csésze 'ivóedény' (1395 k.; szláv jövevényszó) – 'mérleg serpenyője' (1836) < német *Schale, Waagschale* 'ua.';

fantázia 'képzelőerő, találmányosság' (1512 k.; latin jövevényszó) – 'zenei ábránd mint műfaj' (1865) < német *Phantasie, Fantasie* 'szabad(abb) formájú zenedaráb';

figura 'alak, stílusalakzat stb.' (1416 u./1450 k.; latin jövevényszó) – 'változat, mozzanat táncban' (1795) < német *Figur* 'ua.';

futó (személynévként 1439-ből) 'versenyfutó' (1775) – 'sakkfigura' (1818) < német *Läufer* 'ua.';

harisnya 'lábon hordott ruhadarab' (1470; szláv jövevényszó) – 'gázlámpa izozóteste' (1894) < német *Strumpf* 'ua.';

húz 'vonszol, vonz stb.' (13. század közepe; finnugor örökség) – 'vonul, menetel' (1804) < német *ziehen* 'húz, vonszol; vonul, menetel'. Az eredetileg csak tárgyas magyar ige német hatásra tárgyatlan jelentést is kapott.

jog 'jobb kéz, jobb oldal, igazság stb.' (1326; a *jó* melléknév származéka) – 'rendelkezési és cselekvési szabadság; a törvények összessége' (1799) < német *Recht* 'ua.'. Érdemes megjegyezni, hogy a középkor folyamán elavult magyar szót a nyelvújítás idején élesztették föl, hogy a ma ismert jelentésben helyettesíteni lehessen vele az 1560 utáni időkből adathozható, latin eredetű *juss* szót, amely ma már többnyire csak 'jogos igény; örökség' (1595) jelentésben fordul elő.

kakasülő 'a szarufákat összefogó keresztgerenda' (1655) – 'színházi karzat' (1793) < német *Hahnenbalken* 'ua.';

konfekció 'beszerzés, beszerzett áruk' (1593; latin jövevényszó) – 'készruha' (1882), 'ruhaneműk (nagy)üzemi előállítás' (1891) < német *Konfektion* 'ua.';

malom 'örlőmű' ([1124–31]; szláv jövevényszó) – 'egy fajta társasjáték' (1823) < német *Mühle* 'ua.' (olasz tükörjelentés is lehetséges);

mű 'cselekvés, tevékenység' (13. század eleje; talán finnugor örökség) – 'gyár, üzem' (1780) < német *Werk* 'ua.';

nyer 'elér, megszerez, megkap' (1372 u./1448 k.; talán ugor örökség) – '(ki)termel' (1895) < német *gewinnen* 'ua.';

pad 'domb sík teteje' (1244; szláv jövevényszó), 'ülőbútor' (1405 k.) – 'közet-réteg' (1890–2) < német *Bank* 'ua.';

periféria 'körfogat' (1721; latin jövevényszó), 'környék' (1788) – 'számítógép-hez csatlakoztatott eszközök' (1973) < német *Peripherie* 'ua.';

poloska 'élősködő fereg' (1702; szláv jövevényszó) – 'lehallgatókészülék' (1985) < német *Wanze* 'ua.'. Az újabb jelentéssel kifejezett fogalom az első adatánál nyilván már évtizedekkel korábban is megvolt a magyarban, s esetleg az angol *bug* hasonló jelentésének hatásával is számolhatunk.

sikamlós 'csúszos' (1645; a *sík* családjába tartozó származékszó) – 'frivol, kétértelmű' (1837) < német *schlüpfrig* 'ua.';

vonat 'sorshúzás' (? 1780 k., 1792; a *von* származéka) – 'vasúti járműszerelvénny' (1840) < német *Zug* 'ua.'. Szótörténeti érdekességként említem meg, hogy a *vonat* szót a 19. század első felében számos jelentésben használták: 'arcvonás' (1826), 'vonzalom' (1830), 'tulajdonság' (1832), 'kivonat' (1837) stb., de ezek – a ma is még használatban levő kivételével – mind rövid életűnek bizonyultak.

4. A példák számát még bőven lehetne szaporítani, hiszen az EWUng.-ban számításaim szerint nagyjából 210 olyan szó van, amelynél több-kevesebb valószínűséggel német tükörjelentéssel vagy -jelentésekkel számolhatunk (l. még: Gerstner 1999, 2002).

Érdemes megfigyelni a példaként felsorolt szavaknál, hogy mikor jelennek meg írásban (is) az ezeknél található német háttérű jelentések: ez jellemzően a 18. század utolsó és a 19. század első két évtizede, azaz tágabban a nyelvújítás ideje. Mint az köztudomású, ennek a mozgalomnak az egyik célja a nyilvánvalóan idegen (főleg latin és különösen német) eredetű szavaknak a magyar nyelvből való kiszorítása volt. Mivel azonban a művészetek, a tudományok, a hadászat és más területek fontos ismereteit, fogalmait az említett nyelvekből származó szavak vitték vagy közvetítették a magyarba, ezen idegen (eredetű) szavak gyökeres kiirtása súlyos ismeretbeli, de legalábbis kifejezésbeli hiányosságokhoz vezetett volna. Ennek a nemkívánatos helyzetnek a megelőzésére jó eszköznek bizonyultak egyrészt a tükörszavak, melyeknél a „külső” (vagyis a fonetikai-morfológiai szerkezet) magyar lett, de a „szellem” (fogalmi tartalom) az maradt, ami a mintaként álló idegen szóban volt, másrészt a tükörjelentések, amelyeket egyszerűen hozzá lehetett illeszteni egy szónak már meglevő jelentésszerkezetéhez.

Ennek a nyelvi helyzetnek is köszönhető, hogy a magyar nyelv (pontosabban a magyar szókincs) alkalmas volt és ma is alkalmas arra, hogy a széles értelemben felfogott nyugat-európai kultúrát a magyar nyelvközösségnek úgy közvetítse, hogy a „lemásolt” szavak és jelentések általában könnyen beilleszkedjenek a magyar szókészletbe.

IRODALOM

- Bánhidi Zoltán 1971: *A magyar sportnyelv története és jelene. Sportnyelvtörténeti szótárral*, Budapest, Akadémiai.
- Csizmazia Zsuzsanna 1980: Német mintára létrejött magyar összetett főnevek, *Magyar Nyelv* **76**, 447–58.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* **1–2**, Budapest, Akadémiai. – **3** (Register) 1997.
- Forgács Erzsébet 1997: Német mintára keletkezett frazémák Heltai Gáspár műveiben, *Magyar Nyelv* **93**, 454–6.
- Gerstner Károly 1998: *A német vonatkozású elemek újabb etimológiai szótárainkban*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* **145**.
- Gerstner Károly 1999: Német tükörjelenségek a magyar szókészletben: *akna, keringő, őrnagy*, *Névtani Értesítő* **21**, 387–90.
- Gerstner Károly 2002: Lehnübersetzungen und Lehnbedeutungen im Ungarischen, in Blokland, Rogier and Cornelius Hasselblatt szerk.: *Finno-Ugrians and Indo-Europeans: Linguistic and Literary Contacts* (Studia Fenno-Ugrica Groningana **2**), Maastricht, Shaker Publishing, 72–8.
- Kiss Lajos 1976: *Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* **92**.
- Nyomárkay István 1980: Német tükörfordítások a horvátban és a magyarban, *Magyar Nyelv* **76**, 436–47.
- Országh László 1977: *Angol eredetű elemek a magyar szókészletben*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* **93**.
- Papp László 1984: Tükörszók a magyarban, *Magyar Nyelv* **80**, 48–59.

XVII. SZÁZADI NÓGRÁD VÁRMEGYEI IRATOK SZÓTÖRTÉNETI TANULSÁGAI

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

1. Készülő doktori értekezésemben a XVII. századi Nógrád vármegyében keletkezett különböző műfajú iratokból leszűrhető korabeli nyelvállapotot, a teljes nyelvi rendszert igyekszem bemutatni egyfelől a nyelvjárástörténet, másfelől a történeti szociolingvisztika újabb módszereivel, de a vizsgálat – jellegéből adódóan – nem nélkülözheti az általános nyelvtörténet eredményeit, hagyományos módszereit sem. A levéltári iratok közül vizsgálatom körébe vontam határvitákat és határjárásokat, nemesi közgyűlési jegyzőkönyveket, számadásokat, különböző pereket: boszorkánypereket, örökösödési és egyéb perek tanúvallomásait, jogi iratokat: kölcsönvételi és örökbeadási nyilatkozatokat, testamentumokat, missziliseket: magas rangú urak levelezéseit, valamint jobbágypanaszokat.

A XVII. század egy kisebb nyelvi régióját, a palóc nyelvjárásterület egy részét érintő nyelvi rendszer rekonstrukciójában a hangtani és az alaktani jelenségek bemutatásához jelentéstani fejezetet is kapcsolok, amelynek első része szó- és kifejezésgyűjtemény, másik része frazémákat tartalmaz. A szógyűjteményemben szereplő közel kétszáz lexéma és kifejezés egyrészt az általános nyelvtörténethez szolgálthat adalékokat, másrészt a nyelvjárástörténetet érinti.

2. A csaknem kétszáz lexémából nyelvjárástörténeti szempontból érdemes kiemelni néhány adatot. Egy 1669-ben Kékkőben írt misszilis szövegében, egy szó-lásban szerepel a *fejsze* szavunk az alábbi alakban: „nagy fába vagja az ember *feszi*”. A lexéma e XVII. századi, *j* nélküli szótőváltozatára etimológiai és tájszótárainkban is találunk adatot: TESz. 1541: *fiße*, 1790: *fészét*; EWUng.: 1541: *fißze*, 1760: *fészit*, 1769: *feszi*; Szilágysági nyelvatlasz: *fésze*, *fěsze*; ÚMTsz.: <a keleti magyar nyelvtérületen (Székelyföld, Moldva) > *fecének*, *fésze*, *fěszi*, *fészicske*; <a Dunántúlon, különösen ott, ahova a bukovinai székelyek vándoroltak> *fěci*, *fěszi*. A TESz. bizonytalan eredetűnek tartja a szót. Arra azonban rámutat, hogy a *fej* főnév származékaként való magyarázata téves. Feltehetően a *fejt* : *feslik* ige -sz gyakorító képzős származékának igeneve. Az alapszóhoz fűződő jelentéstani viszonyát a *fejt* eredeti ’szétválaszt’ és a *feslik* ’szétnyílik’ jelentése magyarázza. A korábbi évszázadokban azonban – bár többségében táji jelleggel – feltűnnek a mai *fejsze* szavunk *j* nélküli alakváltozatai. Az adatok alapján azt is valószínűsíthetjük, hogy a vizsgált korpuszban előforduló szóalak regionális jellegű, így a lexémát a XVII. századi palóc terület alaki tájszavának minősíthetjük.

Az ascendens kutatási módszerrel eredményesen kimutatható, hogy a palóc nyelvjárásban ma is használatos tájszavak – a nyelvmlékek adataiból következően – a XVII. századi, e terület nyelvjárását is jellemzik. Ilyen a *bojnyik* ’zsivány, rossz tulajdonságokkal bíró ember’ jelentésű szó; a *mocsárfa*, amely az ÚMTsz. szerint Nógrád

és Heves megyében még ma is használatos a 'kocsányos tölgy' megnevezésére; a *hány*, *lehány* ige, amely a palócban 'lerak, pakol, dob(ál)' jelentésben él. Ennek az igének különböző származékaival gyakran találkozunk a vizsgált XVII. századi határvitákban és határjárásokban: többször olvashatunk *határhányásokról* és *hányt* vagy *hányott határokról* kétféle jelentésben: 'rakott', illetve 'hányatott sorsú' határokként értelmezhetjük. Egy Alsósztrégován 1692-ben kelt határjárásban olvashatunk egy figura etymologicát (amelyet akár stilisztikai elemként is értékelhetünk): „*hanyot hányást hanyattunk*”.

Szintén nyelvjárástörténeti szempontból érdekes a korpuszbeli *tanál* ige, amely fonetikai szempontból mutat azonosságot a mai palóc nyelvjárás hangtani képével: a mai palócban is meglévő *tānā l-l > n-l* elhasonulással, a szóvégi *l* kiesésével létrejött alak, mint amilyen a szintén ezen a vidéken hallható *csānā* 'csalán' jelentésű szó.

Egy 1677-es nyelvemlékben találkozunk „az pallagh *szelczében*” kifejezéssel. A *szélcse* szó jelentését illetően az a feltételezésem, hogy a 'széle vminek' jelentésű *szél* szótőhöz a *-cse*, nyelvjárásban produktív kicsinyítő képző járulhatott, így a 'földterület keskeny részére, szélére' utalhat.

A jelentéstörténetnek, az etimológiai kutatásoknak szolgálhat adalékként néhány – szógyűjteményemből kiemelt – lexéma. Vizsgált nyelvemlékeimben a *derék* melléknév jelzős szerkezetben egy 1654-ben és egy 1656-ban kelt szurdokpüspöki jobbágypanaszban háromszor is előfordul: *derék levél*, *derék határlevél* formában. Török Gábor a Börzsöny-vidék nyelvjárásáról értekezve ezt a melléknévet 'nagybecsű, értékes' jelentésben tárgyalja, eszerint a *derék határlevél* 'nagybecsű, értékes irat'-ot is jelenthet (Török 1964). A SzT.-nak a melléknévhez rendelt sok értelmezése közül itt az egyes jogi iratokra vonatkozóan a 'hiteles' jelentés a legvalószínűbb, tehát a *derék levél* 'jogilag hiteles irat'-ként értelmezendő.

Olyan jelentéssűrítő összetételekkel találkozhatunk XVII. századi korpuszomban, amely mai köznyelvünknek nem része. Ilyen pl. a *gyalogember*, melyre egy vámszedő-nyilatkozatban bukkantam. A TESz.-ben *gyalog*- előtaggal az alábbi szavakat találjuk: *gyalogbéres* 'kisbéres', *gyalogbetyár* 'nem lovon járó, kisebb stílusú betyár', *gyaloginas* 'szolga, akinek gyalog kell járnia'. A korpuszban megjelenő *gyalogember* szavunkat 'gyalogosan, tehát nem lovon vagy kocsin járó ember' jelentéssel ruházhatjuk fel, melynek a vámszedésnél különös jelentősége lehetett.

Jelzős kifejezésekben gyakorta előfordul 'rég, egykori' jelentésű *ó* szavunk XVII. századi iratanyagomban: pl. „*o út*”, redundáns elemként „*O haydani beker ut*”, több nyelvemlékben is olvasható az „*O hanyasok*” szerkezet.

A művelődéstörténethez szolgálhat adalékként néhány korpuszomban olvasható mesterségnév, amely ma már nem létező foglalkozásra utal: ilyen pl. a *sáfrányos*, 'aki sáfránnyal, fűszerként, gyógy- és festőanyagként használt növényvel kereskedik'; a *süveges* 'olyan vásári árus, aki fejfedőket vagy cukorsüveget árul'; *szigvartó* 'szíjakat készítő iparos'; *csizmazia* alakban a 'csizmakészítő'; *lakatjártó* 'lakatokat készítő iparos'; *szűrszabó* 'szűrt, kabátot varró szabómester'; *strázsamester* 'őr'. Az *ítélőmesterek* olyan jogban jártas személyek, akik a XVII. században az ország régi nagybírái helyett mint vándorbírák jártak el egyes ügyekben. A XV. században alakult ki ez a jogászréteg, amelynek tagjai forma szerint a nagybírák főjegyzői, protonotáriusai, a valóságban íródaik vezetői, jogi szakértői, ténylegesen is bíráskodó ítélőmesterei voltak.

3. A hivatalos, illetve a jogi iratok – jellegükből adódóan – kevésbé alkalmasak arra, hogy belőlük a leleményes, furfangos nép egyéni hangjára bukkanjunk. A formulákhoz nem kötött, a sajátos gondolkodásmódot tükröző, stílusos kiszólásoknak is teret adó magánlevelekben és a perszövegek tanúvallomásaiban találkozhatunk szólásokkal, közmondásokkal. Kevés számú adatunk között akad olyan, amelyik ma is ismert és használatos frazéma, van azonban olyan is, amely már elavult, jelentése nem ismert, esetleg olyannyira egyéni hangú vagy szűk régiót érintő jelenség, hogy az idők folyamán nem terjedt el az egész nyelvterületen. Ezekből emeltem ki néhányat.

Egy 1633-as határvita egyik tanúvallomásában ezt olvashatjuk: „láttam hogy az Falubeliekis Paltzákkal jöttek utánunk, *enis kordéra nem vettem az dolgot*, hanem jobban megindultam előttök”.¹ A TESz. tanúsága szerint a *kordé* eredetileg melléknévként járult a *taliga*, *szekér*, *szánkó* típusú szavakhoz. A melléknév tapadással, az utótagnak az előtagra való ráértésével foglalhatta magába az ’egyfajta szállítóeszköz’ jelentést. A TESz.-ben olvashatunk egy XIX. századi szóláshasonlatot is, melyben szerepel a *kordé* szó, ekképpen: „Van módja benne, mint a’ Koldusnak a’ kordé hátuljában”. Etimológiai szótárunk külön szócikkben sorolja fel a *kordéra* ragos alakváltozat jelentéseit, ezek közül – szólásunk megfejtése szempontjából – az 1574-es figyelemreméltó: ’csak úgy körülbelül, melleleg’. Az SzT. ’vaktában, istenszámban’ jelentésben említi a *kordé* szót, s annak *-ra*, *-re* ragos alakjában közöl néhány adatot. 1672-ből: „*teoruenynekul, cziak ollj kordera nem kellene hadni*”, 1704-ből: „*Azért ő el nem bocsáthatja kordéra, hogy valami nyavalyája legyen az asszonynak, s azután neki legyen baja mia*”. A szólás eredeti jelentése az lehetett, hogy a nyomorúságos kordéra, a koldusok mellé, méltatlan helyre nem ültetnek nagyobb tiszteletet érdemlő embert, vagy nem helyeznek olyan terhet, amelyre különösebb figyelemmel kell vigyázni, tágabb értelemben: nem vesznek félvállról bizonyos ügyet. A szólást – *nem veszi kordéra a dolgot* – a komolynak, jelentékenynek tartott ügyre mondhatták.

A másik, korpuszomban olvasott szóláshasonlat – *annyyira van, mint a Gombolak* – főszava kérdéses. Feltevésem szerint a *Gombolak* a *gombolyag* korabeli írásmódú alakja. A szóláshasonlat hasonlítottja és hasonló eleme között az teremtheti meg a kapcsolatot, hogy amely módon a gombolyagban össze van tekeredve a fonal, úgy van az ember is magába fordulva. Eszerint a szólás jelentése: ’bánatos, szomorú’.

Egy szalmatercsi jobbágypanaszban olvashatjuk, hogy „*edgy Nemett forintot többett nem attak*”, ’semmit nem adtak’ jelentésben. Hasonló típusú szólásokkal ma is találkozhatunk, a frazéma kulcsszava minden esetben keveset érő pénzegységet jelent: a *peták*, *fitying*, *fillér* szavakkal ismerhetünk hasonló jelentésű szólásokat.

Példaszerűen kiválogatott adataim is bizonyítják azt a gondolatot, amit Kiss Jenő ír a nyelvjárási lexikológia jelentőségéről: „A nyelv részlegei közül a szókészlet és a frazeológia az, amely »megkövült művelődéstörténet«-ként vall az őt hordozó közönség életéről, anyagi és szellemi kultúrájáról” (Kiss 2001: 152).

¹ A *kordé nyomában* címmel jelent meg szólásfejtésem az Édes Anyanyelvünk 2002. évi 3. számában (13).

IRODALOM

- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1993–1994: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* **1–2**, Budapest, Akadémiai.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2002: A kordé nyomában, *Édes Anyanyelvünk* **23/3**, 13.
- Kiss Jenő szerk. 2001: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris.
- B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979–: *Új magyar tájszótár* **1–**, Budapest, Akadémiai.
- Márton Gyula (gyűjtötte)–Hegedűs Attila (összeállította) 2000: *Szilágysági nyelvatlasz*, Budapest–Piliscsaba.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* **1–3**, Budapest, Akadémiai.
- Török Gábor 1964: *A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* **45**.

MONDATTANI FOLYAMATOK KÖVETKEZTÉBEN LÉTREJÖTT SZÓJELENTÉS-VÁLTOZÁSOK

HAADER LEA

Azok a változások, amelyeket a következőkben vizsgálni szeretnék, a dolgozat címénél részben szűkebb, részben tágabb természetűek. Szűkebbek: mert a számos mondattani változás közül csak olyanokról lesz szó, amelyek az összetett mondatok egy részében zajlottak; tágabbak is ugyanakkor, mert egyes esetekben nemcsak a szó-jelentés megváltozását kell konstatálnunk, hanem a szóalaknak (egyben a folyamat végbementét bizonyító) alaki módosulását is. A vizsgált változások a korai és a kései ómagyar korba vezetnek vissza bennünket, modelljük azonban túlnyúlik a korszakhatár(ok)on, általános(abb) érvényű, mert háttérében – a ma is működő – grammatikalizációs folyamatok állnak.

Ha a grammatikalizációt elsősorban mint önállóságot csökkentő kategóriaváltást, kategóriavesztést (alkategóriaváltást) értelmezzük (vö. Cser 2000: 55), akkor az összetett mondatokkal kapcsolatos történeteket az alábbi sémában foglalhatjuk össze:

szöveg (diskurzus) → (szintaktizálódás) → szintaxis → (morfologizálódás) → morfológia

(vö. Diwald 1997: 18). A séma első fele (a diskurzustól a szintaxisig) az összetett mondatoknak, a tagmondatkapcsolatoknak a kialakulását képezi le, azaz azt, hogy a diskurzus önálló elemeiből grammatikai viszonyban álló tagmondategyüttesek jöttek létre. Ezzel a folyamattal most nem foglalkozunk. A következőkben a séma második felében ábrázolt változások közül lesz szó néhányról, olyanokról, amelyek a szintaxis felől induló morfológizáció klasszikusabb vagy kevésbé klasszikus eseteinek felelnek meg. Kísérletet fogunk tenni azoknak a feltételeknek a megnevezésére is, amelyek a változások megindulását megengedik, és létrejöttét támogatják.

A szintaxis felől induló változások két típust mutatnak. Az első csoportban a kategóriaváltás abban áll, hogy a folyamat eredményeképpen eredetileg főmondati funkciót betöltő tagmondat válik olyan lexémává, amely a predikatív funkció betöltésére a továbbiakban már nem képes.

1. A **tagmondattörölő** grammatikalizációs folyamat. A főmondatokból ezen az úton keletkezett lexémák:

(a) *bizony, hadd, talán, lám* stb.; illetőleg

(b) *hiszen, tudniillik, tudnimélt, jóllehet, avagy, azaz* stb.

A két alcsoport között a különbség a keletkezett lexéma szófajában van. Ez az (a) esetben módosítószó és partikula, a (b) esetben kötőszó. Az (a) esetben a szófaj

végleg kiválik az összetett mondat keretéből, annak nem lesz releváns eleme, a (b) esetben viszont más – kötőszói – minőségben újra megjelenik ott. Ezek a kötőszók egyébként tipikusan a mellérendelésben használatosak – a megengedő *jóllehet*-et kivéve, amely azonban lényegét tekintve szintén beleillik a sorba, hiszen a megengedést származásán kívül egyes szintaktikai és szemantikai tulajdonságai is az ellentétes mellérendeléshez közelítik. A két alcsoportot mindenesetre nyugodtan együtt lehet tárgyalni grammatikalizációs folyamataik kiinduló szerkezete és a változás menete alapján. Tehát:

A forrástartomány – ahonnan a változások elindulnak – alárendelő viszonyú összetett mondat, főmondat + mellékmondat sorrenddel és további feltételekkel. Feltétel, hogy a mellékmondatnak lényegi tartalomadónak, más néven tartalomkifejtőnek kell lennie. Ez Hadrovics László terminusa, amellyel az ún. tartalmatlan (vagy másképp nevezve aszemantikus) *hogy* kötőszós mondatokat illeti. A típusnak az a jellemzője, hogy a közlés lényeges részét a mellékmondat tartalmazza, a főmondat ehhez mindössze keretet – grammatikai keretet – biztosít (vö. Hadrovics 1969: 193–5). Más megfogalmazásban: „Egy mondatra is kimondhatunk egy predikátumot” (Szende 1996: 126). Ezek a tartalomkifejtő mellékmondatok teszik a „közlés gerincét”. Hadrovics, hogy ezt érzékletes módon bebizonyítsa, meghamisít egy Jókai-idézetet. A tartalomkifejtő mellékmondatok mellől egyszerűen elhagyja a főmondatokat, ilyeneket például, hogy *Tudom én azt jól, hogy vagy Átlátom én azt, hogy*; s ezt az olvasó észre sem veszi, mert a közlés így is hiánytalan, teljes értékű marad. A főmondat tehát a közlés lényegének, a dictumnak, a propozíciónak a szempontjából érdektelen, nincs megterhelve. És éppen ezáltal lesz a főmondatbeli predikátumnak lehetősége arra, hogy a közlő és a közlés közötti viszonyt tudja jelölni, azaz attitűdjelölő legyen (*Hiszem, hogy..., [Úgy] Találom, hogy*); érzékelést, észlelést, akaratot fejezzon ki (*Látom, hogy, Hagyd, hogy*), vagy a mellékmondatbeli dictum megerősítését szolgálja (*Jól lehet, hogy...*) stb.

Ez a szerkesztésmód nyelvtörténeti korszaktól függetlenül örvendhetett nagy népszerűségnek. Ma is gyakran használatosak az effajta főmondattal bevezetett mellékmondatok: *Úgy gondolom, hogy, Az az érzésem, hogy, Akarom mondani, hogy, Hozzáteszem, hogy, Az van, hogy...* sőt újabban az *Arról szól a történet, hogy* is. Könnyen beláthatjuk tehát, hogy az ilyen főmondatok nyelvhasználatbeli okok miatt meglehetősen nagy funkcionális megterheltségnek voltak kitéve, magyarul: unos-untalan használták őket. Minél nagyobb volt a funkcionális megterheltség, a nyelvi elem használati gyakorisága, annál inkább volt a szóban forgó elem kopásra ítélve, és szenvedett el ebből következőleg jelentésfakulást, szemantikai eróziót. A jelentésgyengülés végül kategóriaváltáshoz vezetett: a főmondati szerepű, az alapszófajok közé tartozó autoszemantikus igéből (ritkábban predikatív funkciójú melléknévből, főnévből) a viszonzószók közé tartozó grammatikai viszonyjelentésű kötőszó, kommunikációs-pragmatikai jelentésű partikula vagy a mondatok közé sorolható modális jelentésű módosítószó vált. (S egyben természetesen a forrástartományként szolgáló alárendelő viszonyú összetett mondat is megszűnt azzá lenni.)

A kategóriaváltás és a jelentésváltozás összefüggésben van vagy lehet a szóalak fonológiai reprezentációjának (hangalakjának) megváltozásával is. Ebben a vonatkozásban itt két lehetséges eset van: a) a jelentés változik, a fonológiai reprezentáció nem (pl. *bizony, jóllehet*); b) mindkettő változik (*hiszen, hadd, talán* stb.). Ha a hangalak változatlan marad, a grammatikalizációs folyamat eredményeként létrejött kategória-

váltás nehezebben igazolható. A szituatív átértékelődések megállapítása (olykor csak megérzése) az ómagyar kor adataiban amúgy sem könnyű, mivel ezekhez az intonációs viszonyok megváltozása is hozzátartozott. Fogódzót ebben az esetben az összetett mondattal kapcsolatos grammatikai kategóriák: az utalószó, kötőszó és a tagmondatrend viselkedése nyújthat, továbbá a kérdéses elem grammatikai környezetének (bővíthetőségének) viselkedése.

Az alábbiakban néhány lexéma kategóriaváltási folyamatát kísérik figyelemmel. Ezek a *bizony*, a *jóllehet* és a *hiszen*. A lehetséges esetek közül azért éppen ezek kerülnek sorra, mert bennük a folyamatok egyes állomásai ómagyar adatokkal dokumentálhatók, míg a korábban hasonló úton lezajlott változásoknál ezt az adathiány (vagy a nagyon kevés adat) nem teszi lehetővé.

bizony

- (1) *byzon az* hog halz · byzontalan az kedeg · mykoron ... halz meg (HorvK. 132)
- (2) Elfeő hÿr nÿlwan valo, *Bÿzon*, hogÿ cházár Ma zerdan. Bwdaban vagÿon (1543: MNy. 80: 511)
- (3) *Bizon* hog ettel kiflëb bvnekert, haĝhatt·ak nemicor nekiknek hog azon mōdot hel·en lacozzanak (BirkK. 3a; vö. lat.: Pro culpis *vero* aliquibus minoribus istis ...)
- (4) hogj kyth mÿh minden athÿa fyvÿh zerelemel megj akarvñk halalnÿh the felsegednek *byzonj* mÿes az the felseged keremesseth semÿben megj nem zegÿek (1524: KLev. 53.)
- (5) *byzon* ygen zep azont latek (JókK. 122)
- (6) De ez *byzony* nem ygaĝaĝ (ËrsK. 482)

Az első két mondatban (1) és (2) a *bizony* jelentése 'biztos dolog, tény, igaz'; teljes értékű, főmondatként áll, utalószóval (1) vagy anélkül (2), a mellékmondatok kötőszósak, a tagmondatrend főmondat–mellékmondat. A következő fokozatban (3) és (4) a főmondat hangsúlyossága változik, a mellékmondatban kifejezett tartalom biztosságát már nem állítja kétségtelenül, beszélői attitűdöt kezd jelölni. Utalószó már nem állhat a főmondatban, kötőszó a tagmondatháron még igen (3) – a fakszimilén azonban látszik, hogy utólag toldották be –, a tagmondatrend még az eredeti. Az utolsó két mondatban (5) és (6) a *bizony* módosítószó (partikula?) funkciójú. Természetesen már kötőszó sem állhat a (volt) mellékmondatban, hiszen nincs is már fő- és mellékmondat. A *bizony* maradhat elől álló helyzetű (5), de szórendi helye meg is változhat: belesüllyed a saját egykori mellékmondatába (6). A *bizony* az ómagyarban fonológiai reprezentáció, azaz hangalakváltozás nélküli jelentésváltozáson ment át. A középmagyarban viszont már alaki redukciót is szenved(het)ett: vö. 1680 k.: *biz* (EWUng. *bizony* a., TESz. *biz*).

Az összetett mondatokkal kapcsolatos grammatikalizációs folyamatokra különösen jellemző az ingadozás, hogy a változás nem egyszer s mindenkorra megy végbe. Egyidejűleg vannak jelen a nyelvrendszerben a forrás és a végeredmény, valamint az átmenetek is. A forrástartomány eredeti funkciójában továbbra is része maradhat a nyelvi rendszernek. A *bizony*-nyal kapcsolatban forrástartományként megnevezett (predikatív) melléknevet később, Pázmánynál is megtaláljuk: *Bizony dolog*, hogy az egyenlő istenségbe nem lehet ez az isteni nevezetnek egyenetlensége (Kal. 385: NySz.). De megvan Sylvesternél is: *Bizoñ az*, hoĝ en tûtkõt vizuel kereĝtellek (ÚT. 5a); Es az embernek fia *bizoñ az*, hoĝ el meĝen (ÚT. 118b).

jöllehet és hiszen

Hangsúlyozni kell, hogy e két főmondat kötőszóvá válásában a forrástartománnyal szemben további feltételek támasztódtak. A főmondatok ugyanis csak megfelelő kontextusban voltak alkalmasak a grammatikalizációs folyamatra. A *hiszen*, amely okozat–oki viszonyú mondatokat kapcsol, főmondatként csak olyan három tagmondatból álló együttesekben válhatott kötőszóvá, amelynek középső tagmondataként állt, és amelyben a két szélső tagmondat tartalmi viszonya okozat–oki logikai viszonynak felelt meg. A *jöllehet* kötőszóvá válásához szintén megfelelő kontextusra, minimálisan három tagmondat együttesére volt szükség, amelynek első tagmondata a grammatikalizálódó főmondatot tartalmazta, ezt követte egy alanyi mellékmondat, majd erre egy megszorító utótagú ellentétes mondat következett. A *jöllehet* a megengedő viszonyú mondatok kötőszavává vált. A megengedő viszony tartalmi oldala az elvárás törlése. Az elvárást a grammatikalizálódás kezdetén a két első tagmondat, a törlést pedig a harmadik tagmondat képviselte. A kötőszói minőség megjelenésével ezek a megszorítások természetesen érvényüket veszítik.

(7) mert *yol leheh* *hogy* az leelek keez legyen de az telt yghen betheg (ÉrsK. 27)

(8) *jol lehet* Thomori lewrincz sokat zolt nekȳ, de nem fogadȳa az ew zauat ebe (1527: KLev. 6)

(9) Es ev tarsi erevtelensegetvl es az ehezestvl touab nem mehetne: *jollehet hog* ez keges atȳa kezereȳty vala evtet el mennȳ az vton (DomK. 85)

(10) mȳndenre, kees volnek, *Jo leheh*, bȳzon Egȳ lowam, sȳncz (1530: KLev. 8)

(11) *Jolleth* azzonunk: ne zikȳlkȳdȳt legȳn az megh tyztulafra ... de maȳa alkolmas lȳn felueni (TihK. 173)

A *jöllehet* grammatikalizációs folyamata abban is sajátos, hogy forrástartománnyává a nyomósított forma, a *jol lehet* vált. Bár a *lehet* főmondatból is keletkezett kötőszó (*lehet* lelek keez: de test beteg – DöbrK. 447), a tipikus kiindulási forma a *jol lehet*. A grammatikalizálódás útjára lépő főmondatok többnyire bővítmény nélküli állítmányok szoktak lenni, tehát már maga ez a tény szokatlannak tűnik, bár a nyomósítás ebben az értelemben nem számít teljes értékű bővítménynek. Még kevésbé szokványos azonban az, hogy a főmondathoz kapcsolódó mellékmondatnak a kötőszava is bevonódik a grammatikalizációba, s ezáltal a végeredmény kötőszótársulás (*jöllehet hogy*) lesz. (Mármint az ómagyarban. Mára – ha egyáltalán – a *hogy* nélkül használjuk.) Mivel a megszorító utótagú ellentétes és a megengedő mondatok között a határ nagyon elmosódott, a forrástartománynak számító konstrukció (7) és (8) akár a grammatikalizálódott kötőszót vagy kötőszótársulást is mutathatja. (9) és (10) esetében a tagmondatok rendje – a *jöllehet (hogy)* kötőszós tagmondat a második helyen – mutatja a folyamat befejeződését, a kötőszói funkció megszilárdulását. (11)-ből pedig azt látjuk, hogy a fonológiai reprezentáció megváltoztatására is történt kísérlet, eredménye azonban nem vált általános érvényűvé.

A *hiszen* grammatikalizációs folyamata viszont a fonológiai reprezentáció megváltozásával is jár. Ez is az ómagyarban kezdődik, lezáródása azonban már a középmagyar korra húzódik át.

(12) bȳnosȳkȳn kȳ kȳnȳorwlz. *hȳzȳm* welem nem nehezwlz (CzechK. 46)

(13) az en atȳam ky lȳȳt legyen *hȳzem* hallottatok Legyen ez orzagnak wala wra (ÉrsK. 459)

(14) yewel vel'wnk *hýzem* ýob hogy egy nemzethnek Izraelben legý attýa es papýa, honnem egy embernek (JordK. 348)

(15) iry ennekem mindenkor mikor ide yóuó embered uagion *hißem* meg erdemlem aßt tüled (1589: TLev. 25)

(16) ne faraßon annalis tóbel Ngod bennünket, holot yot uarnank inkab Ntul, *Hißem* sey en, se pedig az en Vram semmit... nem uitettünk Ngod ellen (1589: TLev. 29)

(17) vgy mondak az attya fyay myt haborittyatok *hyszem* ha ados marad anny marhaya hogy meg adhattyuk (1568: SzT. 5: 149)

(18) Miért mentek u.m. a' Templomb(a) *hiszen* nem kortsoma ház az (1747: SzT. 5: 150)

A változások forrástartománya az a megfelelő kontextusú mondattani helyzet (l. feljebb is), amelyben a főmondati értékű *hiszem*-hez tárgyi mellékmondata kötőszó nélkül kapcsolódik (12) és (13). A kötőszó hiánya mindenesetre már az egyébként is csupán beszélői attitűdöt kifejező főmondat egyfajta hangsúlytalanodására utal. (14) és (15) egyaránt mutatják az átmeneti fázist: a 'hiszem azt, hogy' és az 'ugyanis, mert' értelmezés is beleillik a kontextusba, a tagmondategyütteshez kétféle szerkezet is rendelkezhető. Magyarázó mondatok kötőszavának tekinthető a *hiszem* a (16)-ban és a (17)-ben. A fonológiai reprezentáció megváltozása – mint (18) mutatja – csak nagyon kései (az EWUng. azonban még későbből, 1789-ből ismer adatot).

A tagmondattörő grammatikalizációs folyamat három – némileg eltérő – esetét vizsgáltuk eddig. A forrástartományok szükséges feltételeit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

- (i) főmondat–mellékmondat tagmondatsorrend
- (ii) lényegi tartalomadó (tartalomkifejtő) mellékmondat [– *hogy*] [+kontextus]
- (iii) attitűdjelölő (a), érzékelést (a), akaratot (b), megerősítést (c) kifejező főmondat [E/1. (a) esetében; E/2. (b) esetében; E/3. (c) esetében]
- (iv) kommunikációs-pragmatikai tényezők

Ezek megléte esetén a folyamat: → szemantikai gyengülés kiváltotta jelentésváltozás → kategóriaváltás (kategóriavesztés) → [fonológiai reprezentáció módosulása].

2. A szintaxis felől induló morfológiai változások között a másik nagy típus a tagmondathatárt megváltoztató grammatikalizációs folyamat. Az idetartozó esetek közül – mint legtipikusabbat – a vonatkozó mondattípus morfológiailag is megkülönböztetett kötőszavának kialakulását (a névmási kötőszó előtagosodását: *aki*-típus) elemezzük.

A vonatkozó mondatok keletkezésekor kérdő névmás értékelődött át vonatkozó névmássá. Ez a folyamat kezdetben nem vont maga után alaki elkülönülést. A vonatkozó névmást a kérdő (és határozatlan) névmástól megkülönböztető előtag kialakulása jóval későbbi, az ómagyar kor eseménye. Az előtag utalószói funkciót betöltő főnévi mutató névmásból grammatikalizálódott. Így tehát az első feltétel, hogy a főmondatban utalószó legyen jelen. Ez viszont már a szerkesztésmód nagyobb fokú jelöltségével van kapcsolatban, az erősebb, kettős szintaktikai kötődéssel (márminthogy a kötőszó mellett utalószó is erősíti a tagmondatok kapcsolatát). Az utalószó-elemek az összetett mondatokban bizonyíthatóan a korai állapotoktól időben

előrehaladva szaporodnak meg; a korai ómagyar kor szövegemlékeinek utalószó-használata csekély. Ebből is következik, hogy a kérdő-vonatkozó homonímia feloldására a kései ómagyar kornál korábban nem kerülhetett sor.

A példamondatok:

(19) Mýczoda te hozzad kepesth *az kȳ* te raȳtad bozzoth tȳth (ApMélt. 26)

(20) te vaȳ *aȳ ki* iocat meg ñomocz (GuaryK. 29)

(21) Tahat *aȳ ki* fȳ meg mȳdhatt a riuiden (BirkK. 4b)

(22) Az mȳnemew foglȳok ȳth wadnak az egȳk *az kȳ* az zȳwrkoth Monȳorokerekbe kȳldȳ wolth az Bȳnes (1530: KLev. 95.)

A változás forrástartományai: főként alanyi (19), (21), kisebb gyakorisággal állítmányi (20) alárendelő összetételek, ritkán alanyt vagy állítmányt értelmező (22) összetett mondat. Azért csak ezek a mondatfajták, mert az is feltétel, hogy a majdani klitizálódást a főnévi mutató névmási utalószón jel vagy rag ne akadályozza. Tagmondatrend: vagy elöl álló főmondat (19), (20), vagy a főmondatba az utalószó után beékelte mellékmondat (21), (22). Ez is olyan feltétel, amely megmutatja, miért nem mehetett végbe korábban a morfológizáció: a vonatkozó mondatok ugyanis a diskurzus önálló mondataiból mellékmondat–főmondat tagmondatrenddel jöttek létre. Ahhoz, hogy az ezzel ellenkező tagmondatrend (ez szükséges a grammatikalizációs folyamat megindulásához!) megfelelő gyakoriságúvá váljék, sokszori, automatizálódott használatra, ehhez pedig időre volt szükség. Szórend: utalószó a tagmondathatáron, azaz főmondatot záró helyzetben; a kötőszó szintén a tagmondathatáron, azaz mellékmondatkezdő pozícióban. Hangsúlyviszonyok: a fókuszpozícióból kikerült utalószó mindenképpen veszít hangsúlyából. A klitizálódás az adatok egy részében, éppen a morfológiai bizonyíték hiánya miatt csak nehezen, közvetett bizonyítékokkal, olykor egyáltalán nem mutatható ki (vö. Haader 1995: 518). A norma hiánya miatt az egybeírás-különírásra nemigen lehet támaszkodni. Szerencsés esetben egy-egy tagolójel igazíthat útba arra nézve, hol tart a folyamat. Ilyennek tekinthetjük (20)-ban a GuaryK. írásjelét, mert ezt a kódexet a szöveg leírása után utólag tagolta a scriptor, mégpedig a korabeli üzushoz viszonyítva aránylag következetesen. Az adat tehát itt azt bizonyítja, hogy a klitizálódás még nem történt meg. A két lexéma fúziójának bizonyítéka a mutató névmás hasonlult *z*-je; majd (pl. Káldi 1626-os bibliafordításában) ennek aposztróf-fal való helyettesítése, s végül teljes elmaradása.

A tagmondathatárt megváltoztató grammatikalizációs folyamat egész sor kötőszót hozott létre az ómagyarban: *úgyhogy*, *úgymint*, *olymely*, *olymint*, *olymiképpen*, *olyha*, *olymelyha*. Bár közülük ma már csak kevés használatos, jelzik azt, milyen eleven volt ez a változási modell az ómagyarban.

A tagmondathatár megváltozásával járó grammatikalizációs folyamat létrejöttének feltételei összefoglalva:

- (i) utalószó a főmondatban [inflexiós toldalék nélkül]
- (ii) megfelelő tagmondatrend
- (iii) szórend és hangsúlyviszonyok

A változás fázisai: → tagmondathatár-eltolódás → klitizálódás, azaz a különálló morfémák összetapadása → a fonológiai reprezentáció megváltozása. A keletkezett lexéma kategórián belül marad, jelentésváltozás a vonatkozó névmások esetében nem,

egyéb kötőszóknál viszont kisebb-nagyobb mértékben történt (*olymely* 'mintegy', *olyha* 'mintha', *úgymint* 'mintha/als ob; azaz/nämlich' stb.).

Minden feltétel megvolt, mégsem történt meg ugyanez a változás a mutató névmás palatális párjával. Olyan kódexek, amelyekben nem a veláris, hanem a palatális hangrendű mutató névmást alkalmazták nagyobb gyakorisággal utalószóként – felteszük, hogy területi nyelvi sajátossággént – felmutatnak ugyan néhány *e(z)*- előtagú vonatkozó névmási kötőszót akár már klitizálódott, hasonult formában is: „*eez myt mondaaz myes twgyok*” (ÉrsK. 488); „*E mith irtam meghiuatlatlan irtam*” (NádK. 265). A későbbiekben azonban ez a folyamat megakad és elhal. Ez a nemtörténés azzal van összefüggésben, hogy a továbbiakban az utalószó veláris formájában válik a normatív nyelvváltozat részévé.

IRODALOM

- Cser András 2000: *A történeti nyelvészet alapvonalai*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Diewald, Gabriele 1997: *Grammatikalisierung*, Tübingen, Max Niemeyer.
- Haader Lea 1995: Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai, 506–665.
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*, Budapest, Akadémiai.
- Szende Tamás 1996: *A jelentés alapvonalai*, Corvinus.

SZÓTÖRTÉNET ÉS JELENTÉSVÁLTOZÁS

A HAMU RÉGI JELENTÉSÉRŐL EGY ZRÍNYI-ADAT ÉRTELMEZÉSE KAPCSÁN

HORVÁTH KATALIN

1. Gombocz Zoltán Nyelvtörténet és lélektan című munkájában a hangváltozás és a jelentésváltozás viszonyáról szólva arra figyelmeztet, hogy a szavak alak- és jelentésváltozásai egymástól sokszor független folyamatok, nem zajlanak párhuzamosan. Hiszen a „legmélyrehatóbb hangváltozások végbemehetnek anélkül, hogy a változásnak alávetett szavak jelentése lényegesen módosulna, és viszont, a szó jelentése teljesen megváltozhatik anélkül, hogy e változás a hangalak módosulását vonná maga után” (Gombocz 1997: 59). Ez utóbbi esetben könnyen megtörténhet, hogy egyes szavak értelmezésekor nem a szó régi, a vizsgált korszak nyelvére jellemző, hanem más, később kialakult vagy mai jelentését vesszük figyelembe, ezt vetítjük vissza a múltba. Ennek az akaratlan eljárásnak a veszélye különösen akkor állhat fenn, ha a szó régi jelentése a mai nyelvben már nem vagy csak nyomokban él.

Dolgozatomban – egy Zrínyi-verssor értelmezése kapcsán – azt szeretném bizonyítani, hogy *hamu* főnevünk a régiségben nemcsak mai ’égéstermék’, azaz ’elégetett szerves anyag szürke, porszerű maradványa’, hanem ’por, föld’ jelentésben is élt. Ebben a jelentésében tehát szinonimája volt a *por* alapjelentésének. Szavunknak ez a régi, a XVII. századi nyelvből még bizonyítható jelentése a mai magyarban csak néhány állandósult szókapcsolatban mutatható ki, mindenekelőtt a *por és hamu* frazémában. Munkám célja nemcsak érvek felsorakoztatása a *hamu* egykori ’por, föld’ jelentése mellett, hanem a *por és hamu* páros kapcsolat tautologikus egység voltának az igazolása is.

2. A Zrínyi Miklós lírai verseit és eposzát tartalmazó Adriai tengernek syrenaia (Bécs, 1651) a költő talán legismertebb versével, a – költői-emberi hitvallását végső formába öntő – Peroratióval zárul. Hadd idézzem fel az első versszak jól ismert sorait:

Véghöz vittem immár nagyhirű munkámat,
Melyet irigy üdő, sem tűz el nem bonthat,
Sem az ég haragja, sem vas el nem ronthat,
Sem az nagy ellenség, irigység nem árthat.

A dolgozat tárgyául választott, a *hamu* szóval alkotott – s korábban számomra is értelmezési nehézséget okozó – szószerkezet a Peroratio negyedik versszakának utolsó sorában szerepel:

De hiremet nemcsak keresem pennámmal,
Hanem rettenetes bajvivó szablyámmal:
Míg élek, harcolok az ottoman hóddal,
Vigan burittatom *hazám hamujával*.

A szenvedő formájú *burit* igéhez vonzatként kapcsolódó *hazám hamujával* birtokos jelzős szerkezet értelmezése korántsem egyértelmű. Zavart kelthet ugyanis a *haza* és a *hamu* összekapcsolása ('felégetett, hamuvá vált hazá'-t jelentene a szerkezet?), s mindezt tetézi a szintagmának a verssor másik szószerkezetével (*vigan burittatom*) való tartalmi szembenállása.

Meglepő, hogy a forgalomban lévő régebbi és újabb középiskolai irodalom-könyvek és szöveggyűjtemények a szintagmához nem fűznek magyarázatot. A Mado-csai-féle Irodalom I. legújabb kiadása is csak az *ottomán hód* jelzős szerkezetet értelmezi, valamint az utolsó sor *vigan* állapothatározóját szerepelteti idézőjelek között, követve ebben a mai Zrínyi-filológia gyakorlatát. Mindez azt mutatja, hogy korábbi és mai tankönyveink szerzői – mivel itt a *hamu* 'égéstermék' jelentését nem kérdőjelezzik meg – a vers utolsó sorának értelmezésében nem látnak nehézséget, vagy ha látnak is, elmennek mellette.

A *hamu* mára kizárólagossá váló jelentésére épül Kovács Sándor Iván értelmezése is. Az irodalomtörténész nagyszabású Zrínyi-metáforát lát itt: a török által felégetett, hamuval borított, megsemmisült Magyarország képét. A magyar költészet kincsestára 34. darabjaként megjelent Zrínyi Miklós összes versei című kötet utószavában (1995: 244) – a képben utalva a költő kedvenc gigaszára, az istenek ellen lázadó Enceladusra is – a verssor jelentését így magyarázza: „[...] a felgyújtott, hamuvá lett, kőomladékok alá temetett Magyarország monumentális metaforáját [Zrínyi] önmagára is alkalmazza. A hatalmas török vulkán hamu alá rejtje a kis magyar Pompej, de a költő-katona »vigan« vállalja az enceladusi ítéletet: »Míg élek, harcolok az ottomán hóddal, / Vigan burittatom hazám hamujával«”.

Király Erzsébet (1993: 248) a Matúra klasszikusok-sorozat Zrínyi-kötetében „hősi pesszimizmus megnyilvánulása”-t látja a vers utolsó sorában, s jelentését így adja meg: „[...] örömmel veszem, hogy beborítanak hazám hamvai”.

Vajon helytállóak-e ezek az egymással rokon vélemények a nyelvi-nyelvtörténeti adatok tükrében? A kérdést tüzetesen megvizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy ennek a ma mindinkább közkeletűvé váló értelmezésnek komoly érvek mondanak ellent. Nem támasztja alá ezt a véleményt a *hamu* számos régi nyelvtörténeti adata. Elsősorban – a nyelvünkben máig élő – ősi frazeológiai egységek, idiomatizmusok szemantikai elemzéséből levonható következtetések mutatnak arra, hogy a bennük szereplő *hamu* sok esetben nem 'égéstermék', hanem 'por, föld' jelentésű. A szó e régi jelentését igazolják továbbá bizonyos nyelvelméleti megfontolások éppúgy, mint a por és a hamu szimbolikus szerepének vizsgálatából levonható megfigyelések is. Ha pedig szavunk idegen nyelvi megfelelőit vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy sokszor a poliszém idegen szó is mindkét jelentést képviseli. De arra is van példa, hogy a 'hamu' és a 'por' jelentésű két szó között etimológiai kapcsolat deríthető fel. Végül megerősítheti mindezt a Zrínyi-filológia egyes korábbi és mai képviselőinek a „*hazám hamujával*” szintagma értelmezésével kapcsolatos – a fenti véleményektől eltérő – álláspontja is.

Ezek tükrében úgy látom, hogy a Peroratio negyedik versszakának utolsó két sora között jelöletlen mellérendelő következtető logikai-szemantikai viszony van, s a „*hazám hamujával*” szószerkezet 'hazám földjével' jelentésű. Azaz a két sor együttes értelme:

Míg élek harcolok az ottoman hóddal / [ezért] Vigan burittatom hazám hamujával
'<a haza javára végzett tisztességes szolgálat jutalmaként> örömmel, megelégedéssel nyugszom majd hazám földjében'.

3. Az alábbiakban a fent jelzett érvtípusokat veszem sorra. A gazdag nyelvi anyagból itt és most csupán ízelítőül mutatok be néhány bizonyító erejű adatot.

3.1. Az ugor (esetleg finnugor) eredetűnek tartott, a mai magyarban 'szürke, porszerű égéstermék' jelentésű *hamu* (R. N. *homu ~ hemu ~ hammu*) szavunk fentebb föltett 'föld, por' jelentését sem régi értelmező, sem nyelvtörténeti-etimológiai szótáraink nem jegyzik. Jegyzik viszont a szó '<elégetett vagy eltemetett> holttest elporladt maradványa' jelentését (CzF. 2: 1363; Ballagi 1: 522). Ezt a jelentést azonban a nyelvtörténet során mindinkább, ma pedig kizárólagosan a szó *hamv* alakváltozatának¹ birtoikos személyjeles, többes számú alakja képviseli: *vkinek a hamvai* (R. N. *vkinek a hamva > hamma*). A *v*-s változat – a mai *hamu*-val szemben – poliszém szó: az elavulóban lévő, régi 'hamu' jelentés mellett él '<elégetett vagy eltemetett> holttest elporladt maradványa'; továbbá '<gyümölcs héján> finom, kékes-szürke, viaszos réteg' jelentésben is. *Hamvas* melléknevünk 'érintetlen, ártatlan, tiszta' metaforikus jelentése ez utóbbi használat nyomán jött létre.

Teljes szóhasadásról a *hamu ~ hamv* alakváltozatokkal kapcsolatosan mégsem beszélhetünk: a nyelvtörténeti adatok egyértelmű tanúsága szerint ugyanis az 'égéstermék' jelentést a korai adatoktól szinte napjainkig mindkét alak képviselte, az '<elégetett vagy eltemetett> holttest elporladt földi maradványa' jelentést pedig XIX. századi szótáraink mindkét variáns élő jelentéseként jegyzik (vö. még Grétsy 1962: 242–6). Ennek megfelelően a *hamv*-ból képzett mediális, neutrális *hamvad ~ R. hamuhodik* igénk is kettős jelentésű: 1/ '<tűz> kialszik, kihuny', illetve 2/ '<szerves anyag> porrá válik, elporlad'.

Nézzünk mindkét jelentésre néhány szép költői nyelvi példát!

'Elégetett holttest maradványa' jelentésben szerepel a *hamma* (< *hamva*) szóalak legismertebb székely népballadánkban, a Kőműves Kelemenné alábbi részletében:

Tizönkét kőmijes azt a törvént tőtte:
Kinek felesége hamarébb jó ide,
Fogjuk meg szép gyöngén, dobjuk bé a tűzbe,
Annak gyöngé *hammát* keverjük a mészbe,
Avval álítsuk meg magoss Déva várát,
Csak így nyerhessük el annak drága árát. –

(Ortutay 1940: 81)

Ezzel szemben 'eltemetett holttest porrá váló maradványa' jelentésben találjuk a *v*-s alakváltozatot A tihanyi ekhóhoz című Csokonai-vers ismert soraiban:

Itt halok meg. E setét erdőben
A szomszéd pór eltemet. [...]

¹ A két fő morfológiai problémáival – mivel dolgozatom tárgyát nem érintik – itt nem foglalkozom. A kérdés szakirodalmi hivatkozásait l. Grétsy 1962: 243; Benkő 1980: 72.

S amelly fának sátorában
Áll együgyű *sírhalmom* magában,
Szent lesz tisztelt *hamvamért*. [...] ²

Ugyanebben a jelentésben használja a költő a *hamu*-ból képzett régi *hamuhodni* formát a Dr. Földi sírhalma felett című versében: „Megkönnyezetlen kell *hamuhodni* hát / Ákaszod alján, Földi! tenéked is?”

A kontextus világosan jelzi – ezért idézem –, hogy tűzhöz nincs köze: ’elporlad → megsemmisül’ jelentésű a *v*-tővű (*el*)*hamvad* ige Vörösmarty Csongor és Tündéjében, az Éj monológja következő részletében is:

Fáradtan ösvényikből a napok
Egymásba hullva, *összeomlanak*;
A Mind *enyész*, és végső *romjain*
A szép világ borongva *hamvad el* [...]

3.2. Ám az ’<elégetett vagy eltemetett> holttest elporladt maradványa’ jelentést nemcsak a *hamu* ~ *hamv* képviselte a régiségben, és ma sem csak a *hamv* többjelentésű tőváltozat képviseli. Ebben az értelemben ugyanis mindinkább használatossá vált az eredeti jelentésében ’föld, talaj szétmállott, apró, finom részecskéi’ jelentésű *por* főnévünk is. A szónak ezt az átvitt jelentését a TESz. igen későn, csak 1784-ből adatozza, de az erdélyi példák ellentmondanak ennek: az Erdélyi magyar szótörténeti tárban jó kétszáz évvel korábbi adat is szerepel. A *por* ’elégetett holttest földi maradványa’ jelentésben fordul elő a szótár egy 1562-es adatában: „egy [...] papot, ki a Krisztust praedicálni kezdte volt [...], megkövezték a törökök, azután a testét *megégetvén*, a széllel elfűtaták a *porát*”.

Hamvazószerdán a szentelt barka *hamujával* történő *hamvazkodás*, a „*porból* vagy és *porrá* leszel” mondat az ember *por* voltára, a földi élet mulandóságára emlékeztet. Ezt a jelentést képviseli továbbá a *porából* / *hamvaiból föltámadt főnix* frazéma, mely mindkét változatában gyakori ma is.

A *por* egy másik – 1662-ből való – előfordulása viszont az ’eltemetett holttest földi maradványa’ jelentést példázza: „[...] a test lélek nélkül csak földet, rothadást, *porrá lévelt* lévén várandó és kívánandó [...]” (SzT. 10: 815). A nyelvtörténeti adatokból arra lehet következtetni, hogy a *hamu* ~ *hamv* tőváltozatok közül a *hamu* variánsnak ez a jelentése fokozatosan visszaszorul, elavul, a *v*-s változat mellett pedig egyre inkább a *por* tűnik fel ebben a jelentésben. *Por* és *hamv* így áll egymás mellett Petőfi János vitézének tündérsztori jelenetében. Abban a részletben, ahol János „látta Iluskává válni a virágot”:

Te egyetlen kincsem! *hamva* kedvesemnek!
Mutasd meg az utat, én is majd követlek. [...]

Iluska *porából* nőtt ki ez a rózsza,
Így halottaiból őt feltámasztotta.

² A versrészleteket a Hét évszázad magyar költőiből idézem (Kovács Sándor Iván–Lakatos István 1996).

A „Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó” Zrínyi-sor előképében, a „Caelo tegitur, qui non habet urnam” Lucanus-maximában szereplő *urná*-t a XIX. század második felében a Pharsalia magyar fordítói általában *hamvveder*-nek fordították. Baksay Sándor 1869-es fordításában azonban *poredény* szerepel: „S ég borul arra, kit a *por-edény* nem zár magába” (vö. Kovács 1979: 98–101).

3.3. *Por* és *hamu* ~ *hamv* azonban nemcsak ebben az átvitt jelentésben váltak egymás szinonimáivá! A *hamu* ~ *hamv* föltett, ősi ’por, föld’ jelentése a magyar nyelvtörténet korábbi korszakainak fennmaradt adataiban érhető tetten! Nagyobb számban a XV. és a XVI. század egyházi eredetű és célú, latinból fordított műveiben: kódexeink bibliai vagy egyéb vallási tárgyú szövegeiben, illetve első teljes bibliafordításunkban, Károli Gáspár 1590-ben Vizsolyban megjelent munkájában. E – témánk szempontjából is kimagasló nyelvtörténeti jelentőségű – szövegekben *hamu* és *por* gyakran egyazon szövegrészletben szerepel, így a két szó egymást értelmezi. De előfordul az is, hogy a latin eredeti különböző magyar szövegvariánsaiban hol a *hamu* ~ *hamv*, hol pedig a *por* jelenik meg a másik megfelelőjeként, segítve ezzel a jelentések megfelelő értelmezését. Ezekben a bibliai tárgyú régi szövegrészletekben a *por*-t főként eredeti, ’föld szétmálolt, apró, finom részecskéi’ jelentésében látjuk, s ugyanebben a jelentésben kerül mellé vagy váltja fel az azonos kontextusban a *hamu* ~ *hamv*. Az értelmezést megkönnyítik maguk a jól ismert bibliai történetek, illetőleg a *hamu* és a *por* fogalmának szimbolikus használatában kimutatható egyezések is, melyek eredendően a Biblia nyelvhasználatára jellemzőek, onnan származnak.

3.3.1. Az Ószövetség elbeszélése szerint Ádámot, az első embert Isten a föld porából teremtette. Az *Ádám* név maga a héber *adamá* ’föld, földhöz tartozó → ember’ jelentésű szóból származik. „És formálta vala az Úr Isten az embert a földnek porából és leheltet vala az ő orrába életnek leheltét” – olvassuk az ember teremtésének történetét a Teremtés könyvében, Károli Gáspár fordítása szerint (1Móz 2, 7). Ebből következően – szimbolikus értelemben – az ember por, s halálával visszatér oda, ahonnan vétetett: „Orcád veritékével egyed a te kenyeredet – mondja az Úr Ádámnak a bűnbetés után –, míglen visszatérsz a földbe, mert abból vétettél: mert por vagy te, s ismét porrá leszel” (1Móz 3, 19). Ha viszont az ember, a porból teremtett szól az Úrhoz, a magyar bibliai szövegben sajátos, tautologikus szerkezet jelenik meg, az alázat nagyobb mértékének, az ember – Istenhez képest – esendő kicsinysége hangsúlyozásának jeleként: a *por* és *hamu*: „Immár merészkedtem szólni az én Uramnak, noha én *por* és *hamu* vagyok” (1Móz 18, 27).

Por és *hamu* bibliai szimbólumokként is – több jelentésben – rokon értelműek. Mindkettő lehet az alázatnak, az ember kicsinységének, a gyásznak, szomorúságnak, a bűnbánatnak s végül minden földi forma mulandóságának a jelképe (l. a *hamu* és a *por* címszavakat Haag 1989; Pál–Újvári 2001). Szavaink ezekben a jelentésekben is együtt, egymást erősítve vagy egymást helyettesítve fordulnak elő: „[...] bánkódom a *porban* és *hamuban*” (Jób 42, 6); „[...] s keservesen kiáltanak, s *port* hintenek fejükre, *hamuban* fetrengenek.” (Ez 27, 30); „[...] Öltö gyászt, és heverj a *porban*, sírj [...]” (Jer 6, 26); „[...] és így ül vala a *hamu* közepett” (Jób 2, 8).

3.3.2. Különböző változatokban ugyanezek a fordulatok és jelentések szerepelnek más forrásokban is. Nézzünk szótáraink ide vonható régi adataiból néhányat!

A *földnek porából* szintagma helyébe a Debreceni Kódexben a *földnek hammából* és *porából* tautologikus szerkezet lép, világosan mutatva, hogy a *hamu* ~

hamv és a *por* itt egyazon jelentésű: „Az földnek hammabol és porabol terömtetel. Hát mit kevelkődöl *por és hamv*? ha ma vag, honnap nem lees” [DebrK. 258–9]; „Meg vltalan miken *hamut es port* [VirgK. 25]; Gondold meg howa meegy *hamwa* letelre merth *por* vagy [WeszprK. 143]; *por és hamu* vagyok [CzechK. 85] (NySz. 1: 1303–4; 2: 1312).

Az erdélyi adatok között szép számmal fordul elő a *hamuvá tesz* vagy a *porrá tesz* rokon értelmű szerkezet átvitt – metonimikus jelentésváltozással létrejött – ’el-pusztít, tönkretesz’ jelentésben. A példák egy részében – a fenti adatokban is megfigyelhető nyomatékosító, fokozó szerepben – mindkét főnév szerepel: 1661: „az Pogani Ellensegh az orszaghot többire *hamuva s porra tőtte volna*; 1662: „Mindezek, a szégyen hazának régi szabadsága ellen való és szokatlan rettenetes iga lévén [...] az ország is *porrá, hamuvá tétettévé*”. Hogy e kettős szóhasználat valóban erősítő, fokozó szerepű, bizonyítja az is, hogy a későbbi erdélyi adatokban eltűnik ugyan a *por* és a *hamu* együttes használata, de helyükbe más nyomósító formák (pl. *földig, porig; a földnek utolsó poráig; porodos porig*) váltják fel (SzT. 4: 1022–3, 1025–6; 10: 812–5).

3.3.3. Figyelemre méltó, idevonható adatokat találni a korszak költőinél is! Szkárosi Horvát Andrásnak, a korai reformáció prédikátorának 1547-ben a „siket magyaroknak” szóló, Az átokról című énekében a *por-harmat* és *hamu-esső* szinonim metaforikus kifejezések egyértelműen az alapjelentések rokon értelmű voltát mutatják:

Ércé válik fejed felett a szép csillagos ég,
Vassá válik talpad alatt az nagy jó zsiros föld.
Por-harmatot, hamu-essőt iszik az asszu föld,
Megrepedez, úgy panaszol reád az szomjú föld.

A *hamu* ’égéstermék’ jelentését találjuk Balassi De virgine Margareta című versének alábbi soraiban: „Mely tűz még éngemet még *hamuvá* nem tett, / Senki nem csudálhatja [...]”. Az ő szerelmének örök és maradandó voltáról című Balassi-vers második versszakában azonban a *hamu* egyértelműen a *por* tulajdonképpeni jelentésének a szinonimája:

Nagy kövek *hamuvá s hamu* kősziklává
nagy idővel lehetnek,
Jó hírnév, dicsőség, angyali nagy szépség
idővel *porrá* lésznek.

A *hamu* ’por’ jelentésének legszebb XVII. századi példáját Szenczi Molnár Albert CII. Zsoltárában találtam. Kenyér helyett port enni – isteni büntetésképpen ezt kapja eledelül a kígyó is (vö. 1Móz 3, 14: „És mondá az Úr Isten a kígyónak: [...] hasadon járj és *port egyél* életed minden napjaiban”) – a bűnbánat aktusának egyik jellegzetes kifejezése ez a Bibliában. Ezt látjuk a 102. zsoltárban: „Bizony *a port eszem kenyér gyanánt*, és italomat könnyekkel vegyítem” (Zsolt 102, 10). És mit találunk Szenczi Molnár fordításában? *Por*-t és *hamu*-t együtt: a két szó tautologikus, egymást erősítő, nyomatékosító – ritka – szóösszetételként jelenik meg a versben:

Porhamu nékem kenyerem,
Mellyet étel gyanánt észem,
Italom könyveimmel
Elegyíttem, mint vízzel.

3.3.4. A *hamu* 'égéstermék', illetve, 'por' jelentésének megfelelően a *hamv* alakváltozatból képzett többjelentésű *hamvas* melléknevünk a régebbi nyelvhasználatban szintén élt a ma már elavult 'hamus' jelentés mellett a még régebbi 'poros' jelentésben is. 'Hamus' a szó jelentése pl. Arany Családi körében, a tűz megszemélyesített képében:

Este van, este van... a *tűz* sem világít,
Kezdi hunyorgatni *hamvas* szempilláit [...].

Ám a Toldi első énekének következő részletében a *hamvas* a 'poros' jelentést képviseli:

Nem is, nem is azt a forgószelet nézi,
Mely a *hamvas* utat véges-végig méri:
Túl a tornyon, melyet *porbul* rakott a szél,
Büszke fegyver csillog, büszke hadsereg kél.
És amint sereg kél *szürke por* ködéből,
Úgy kel a sohajtás a fiú szivéből [...]

Tóth Árpád Esti sugárkoszorújában viszont a *hamvas út* már nem 'poros' s nem is 'hamus, hamuval hintett', hanem '<szürkületkor> hamuszínűvé váló' jelentésű:

Előttünk már *hamvassá* vált az út
És árnyak teste zuhant át a parkon,
De még finom, halk sugárkoszorút
Font hajad sötét lombjába az *alkony* [...].

A *hamvas* itt a *hamusziürke*, *hamuszínű* szóösszetételekkel azonos jelentésben szerepel.

3.3.5. Számos – két változatban élő – állandósult szókapcsolatunk is bizonyosság arra, hogy ezekben a szerkezetekben a két szó egyazon jelentésű, hiszen éppen ennek köszönhetően válthatják fel egymást. Ilyenek a *se híre, se hamva* ~ *se híre, se pora*; a *béke poraira* ~ *béke hamvaira*; a *föltámadt poraiból* ~ *föltámadt hamvaiból*; a *port hint a fejére* ~ *hamut hint a fejére*; a *hamuban* ~ *porban fetreng/ül/hever*; a *porrá éget* ~ *hamuvá éget*; a *porrá tesz* ~ *hamuvá tesz* stb. kifejezéseink. Előfordul az is, hogy a két szó eltérő szerkezetű, de rokon jelentésű frazémában szerepel: a *porba/hamuba esett a pecsenyéje* közmondás mellett (O. Nagy 1985: 266, 564) a *porba esett a pecsenyéje/sültje/konca* ~ *hamvába holt/dült/fulladt/aludt* variánsok 'reménye, vállalkozása, nyeresége stb.' megghiúsult, semmivé vált' jelentésben egymás szinonimái.

„A szólások titokzatos világának felkutatása égetően sürgős és halaszthatatlan feladat – idézi könyve mottójaként J. Casares szavait O. Nagy Gábor (1977) –, mert az értelmi homálynak napról napra újabb fátylai ereszkednek le közénk és e világ közé.” A gondolat nemcsak a szólások, hanem bármely állandósult szókapcsolat vizsgálatára vonatkoztatva igaz és meggyőző. A *por* és *hamu* frazémára hangsúlyosan érvé-

nyes. A szó szerkezet legrégebbi magyar nyelvű szövegemlékünkben, az 1200 körüli Halotti beszéd és könyörgésben már szerepel (yfa *pur ef chomuv* uogmuc), s évszázadokon keresztül elevenen élt és él ma is. (Gondoljunk csak híres irodalmi példájára Márai Halotti beszéd című versében!) Igaza van Hadrovics Lászlónak (1995: 88), hogy a vallásos életben „az ember mint por és hamu az Isten nagysága és örökléte előtti mélységes megalázkodás állandó kifejezése lett”.

A szerkezet önmagában tanúsítja *hamu* és *por* – e használatban – szinonim voltát, hiszen a *hamu* itt semmiképpen nem lehet ’égéstermék’ jelentésű, mivel a fentebb bemutatott bibliai használatban született meg. Történeti és etimológiai szótáraink a szintagma számos adatát példaanyagukba rendre fel is vették, de a szókapcsolat tulajdonképpeni jelentése, mélyebb bibliai értelme, s ebből következően a *hamu* régi jelentése nem vált világossá, nem tudatosult. Így ez lehet az oka annak, hogy a *hamu* ’por’ jelentését régi szótáraink sem jegyzik. Hogy e szerkezettel az eddigi szótörténeti kutatás sem foglalkozott érdemben, oka lehet az is, hogy a frazéma (egy-két kivételnek számító adattól eltekintve [l. a fenti Szenczi Molnár-használatot]) – a *csont és bőr; ég és föld; ördög és pokol; szégyen és gyalázat; tény és való; tűz és víz* stb. példákhoz hasonlóan, ám a típust képviselő állandósult szókapcsolatok többségével szemben – a grammatikalizáció későbbi fokozatainak megfelelő formákat nem mutatja fel. Ez azt jelenti, hogy a *por és hamu* nem ment át további fejlődésen: nem vált belőle alárendelő szó szerkezet vagy összetett szó (vö. Anderson 1980: 51–69; Horváth 1998: 258–63). Ennek oka feltehetően a szerkezet két tagja közötti kapcsolatos kötőszó megmaradása lehet. Ezekben a struktúrákban az *és* kötőszó válhatott akadályává annak, hogy a két elem – számos más példával szemben (l. pl. a *bajvívás, búbanat, dúsgazdag, felebarát, hírnév, kínhalál, köszikla, menyasszony, micisapka, perpatvar, rabszolga, sorrend, szóbeszéd* főnévi, a *búskomor, dúsgazdag, maholnap, éjjel-nappal* melléknévi és határozószói, illetve a *jár-ke, húz-von, rúgkapál, üt-ver, törik-szakad* igei szóösszetételeket) nem vált összetett szóvá. Ezért nem szerepel – az egyéb *és*-kötőszavas állandósult szókapcsolathoz hasonlóan – a *por és hamu* sem önálló szócikként szótárainkban.

Hadrovics a Magyar frazeológiában (1995: 86–8) a nem igazi páros kapcsolatok közé veszi fel e szerkezeteket, mivel a) „tartósan kötőszóval kapcsolódnak egymáshoz”, illetve b) „a gyakori együttes előfordulás ellenére külön-külön megőrzik eredeti jelentésüket, és az együttes nem hoz külön jelentésmódosulást [...]” (Az én kiemelésem. – H. K.). Tehát az „egymásnak közömbös hangzású” *por és hamu* jelentése között sem lát semmiféle összefüggést, rokonságot.

3.3.6. Pedig a *por* és a *hamu* – e frazémában – rokon jelentése mellett komoly nyelvelméleti érvek is szólnak. Balázs János egy régi tanulmányában (1966: 79–98) a szabad szókapcsolatok szó szerkezetté válásának feltételeit vizsgálva azt állapította meg, hogy egymással szintagmatikus relációba csak azok a nyelvi jelek kerülhetnek, melyeknek mindegyike ugyanarra a fogalomra vonatkozik, azaz ugyanazt a designatumot nevezi meg. Ma inkább – a mezőelméletek eredményeire is támaszkodva – azt mondhatjuk, hogy az érvényes struktúra két elemének valamilyen – pl. szinonimikus (*por és hamu; szégyen és gyalázat*), antonimikus (*ég és föld; tűz és víz*), fogalmi (*csont és bőr; ördög és pokol*) – mezőösszefüggésben kell lennie egymással.

Ezt a lényeges gondolatot már a középkori nyelvfilozófiai, logikai-szemantikai kutatás, jelesül az Aquinói Szt. Tamás, W. Occam, J. Buridan műveiben kifejtett ún.

szuppozícióelmélet is felvetette: a struktúrában szereplő mindkét terminusnak ugyanarra a szuppozitumra kell vonatkoznia (vö. Buridan 1966: 2–15).

Ezek a struktúrák egyúttal cáfolják Ferdinand de Saussure-nek azt a XX. század elején megfogalmazott gondolatát, mely szerint a nyelvi elemek vagy szintagmatikus (lineáris) kapcsolatban vannak egymással, azaz in praesentia viszonyok, vagy pedig memoriális (asszociatív), tehát in absentia reláció fűzi össze őket (Saussure 1997: 142–51). A frazémák ugyanis olyan szintagmák, tehát lineáris kapcsolatok, melyeknek elemei egyúttal képesek felidézni is egymást, vagyis közöttük in praesentia, illetve in absentia kapcsolat egyidejűleg áll fenn.

A *por* és *hamu* tehát egymást felidézni képes, rokon értelmű elemekből létrejött állandósult mellérendelő szókapcsolatunk. Ősi tautologikus egység, mely megőrizte számunkra a *hamu* régi 'föld, por' jelentését.

3.3.7. A *por* és a *hamu* néhány idegen nyelvi megfelelőjének vizsgálatából is azt szűrtem le, hogy a megfelelő szavak jelentései között más nyelvekben is nyilvánvaló a kapcsolat, a jelentések részben fedik egymást, s rokon értelemben felcserélhetővé válnak. Általában az '<elégetett vagy eltemetett> holttest elporladt maradványa' jelentésben cserélhetők fel a 'hamu' és a 'por' jelentésű szavak, így. a lat. *cinis* 'hamu, tetem hamva, pora' és *pulvis* 'por, föld, halottak pora, hamva'; a ném. *Asche* 'hamu, por, föld' és *Staub* 'por', *zu Staub werden* 'elhamvadni, elporladni'; az ang. *ash* 'hamu, halott pora, hamva' és *dust* 'por, hamvak', *dust and ashes* 'por és hamu'; a fr. *cendre* 'hamu, halott pora, hamva' és *poussière* 'por, holtak hamvai'; a finn *poro* – feltehetően a magyar *por* rokon nyelvi megfelelője (l. TESz., EWUng.) – 'hamu, por, tetem pora' stb.

Régi latin–magyar szótáraink adataiból a két jelentés még szorosabb kapcsolata lehet következtetni! Calepinus (1585) szótárában az 'elpusztít, megsemmisít' jelentésű *cinefacio* 'hamuá porrá teszöm' értelmezést kap, Pápai Páriznál (1767) az „Excitare ruinas urbis in cinerem datas” latin példa magyar fordítása: „A porrá és hamuvá tétett várost újítni kezdeni”. Bartal Antal szótárának (1901) egy 1271-es magyar adatában a két szó összetételként szerepel: *hamuporrá égetni* 'in cineris favillam redigere; in cinerem amburere'.

A legérdekesebbek azonban a héber megfelelők: az *afar* 'por' és az *efer* 'hamu'. A két szó nemcsak jelentésében áll közel egymáshoz, hanem a hangalakok hasonlósága is szembeszökő. Egyazon szó – később szóhasadással elkülönült – alak- és jelentésváltozatai. S a magyar bibliafordításokban gyakran fordítottak *hamu*-t, mikor a héber eredetiben a 'por' jelentésű szó áll, és megfordítva (vö. Róna 1997). Mindez azt mutatja, hogy az Ószövetség nyelvében a jelentések megoszlása a két alak mentén még nem lehetett teljes: az alakváltozatok feltehetően még mindkét – rokon – jelentést képviselhették.³

4. És most térjünk vissza Zrínyihez! A költő – Arany kifejezésével élve – „zordon fenségű” nyelve az utókornak sok gondot okozott! Eposzát – nyelvének nehézsége vagy a verselés szabálytalan volta miatt – többen átdolgozták (vö. Kovács S. I. 1980: 20, 63–4). Ezek a nyilván nemes szándékú, hol felkészültebb, igényesebb, hol viszont gyenge próbálkozások egytől egyig zsákutcának bizonyultak, szükségképpen

³ Itt mondok köszönetet volt tanítványomnak, Róna Asernek a héber adatok értelmezésében nyújtott segítségéért.

kudarccal végződtek. Nyelvi megoldásaik azonban nyelvészeti szempontból sokszor figyelemreméltóak lehetnek, mivel egy-egy – ma már nehezen értelmezhető – Zrínyi-adat értelmezéséhez nyújthatnak segítséget. Ezért fordultam a „*hazám hamujával*” szintagma ügyében magam is két átdolgozáshoz.

4.1. Vékony Antal máramarosszigeti tanár 1892-ben írta át az eposzt Sziget ost-roma címen. Célja az volt, hogy kiküszöbölje a „verselés fogyatékoságát, darabos, itt-ott nehezen érthető nyelvezetét”. Témánk szempontjából a Vékony-féle átíratban már a Peroratio második versszaka is fölöttébb érdekes! Nézzük először a Zrínyi-szöveget:

És mikor az a'nap eljün, melly testemen
Csak uralkodhatik, fogyjon el éltemen
Hatalma: magamnak ugyan nagyobb részem
Hordoztatik széllle az magas egeken.

Vékony Antal átdolgozásában:

Mikor eljön a nap, hogy *por*, *hamu* lészen
Mi volt azelőtt is földi múltó részem,
Hamvaimat a szél hadd vegye szárnyára,
Hadd vigye magával végtelen útjára.

A versszak első sorában a *por* mellett szereplő *hamu*-t – a harmadik sor *v*-tővű alakváltozatának jelentésével egyezően – a szöveg tanúsága szerint csak ’eltemetett holttest elporladt földi maradványá’-nak lehet értelmezni.

És lássuk most a Peroratio negyedik versszakának Vékony Antal-féle átírását:

S nem csak maga szerzé nevetem a tollam,
Van kardomnak is hire csak olyan,
Hiszen amig élek, egyre *hazám* védem,
Pihenni szeretnék szabadult *földében*.

Eltételezve most attól, hogy mindkét átírt versszak nemcsak esztétikailag szerencsétlen, hanem meghamisítja a költői gondolatot is, a Zrínyi-vers utolsó sorában szereplő „*hazám hamujával*” szintagmát Vékony Antal helyesen értelmezte.

4.2. Az átdolgozások közül nyelvi megoldásai, s nem utolsósorban a költő gondolatainak megőrzése, átmentése szempontjából kiemelkedik Mészöly Gedeoné. Mészöly az „új versekbe szedett” eposzt 1941-ben jelentette meg. Szándéka más volt, mint Vékonyé. Ő elsősorban nem a régies nyelvet akarta modernizálni, hanem a négyes rímeléstartól kívánta megszabadítani a művet. Szerinte ugyanis a költő sok esetben a négyes rím miatt követ el hibát, „a ritmust, a szórendet, a nyelvtant hanyagolja el” emiatt. Célja ezért az ősi, magyar – elgondolása szerint – „a Volga vidékéről magunkkal hozott” páros rímekben átírni az eposzt, ügyelve arra, hogy Zrínyi költői nyelvének eredeti szépségét, erejét megőrizze.

Ez a – nyelvészprofesszor munkájából született – átdolgozás nyelvészeti szempontból nyilván kitüntetett figyelmet érdemel. Nézzük tehát a Peroratio utolsó versszakát Mészöly átdolgozásában:

De kerestem hírem nemcsak a pennámmal
 Hanem rettenetes bajvívó szablyámmal,
 Harcolok, míg élek, a török hold ellen,
 Hadd borítson aztán *hazám pora* engem.

Mészöly nyelvi megoldása a kérdéses helyen önmagáért beszél!

4.3. Hadd tegyek mindehhez hozzá két további, figyelmen kívül nem hagyható, bizonyító erejű adatot! Négyesy László 1914-ben megjelent – a költői műveket tartalmazó – kritikai Zrínyi-kiadása a Peroratio utolsó sorához a következő magyarázatot fűzi: „Az utolsó sor értelme: örömmel veszem, ha hazám pora (földre) betakar” (1914: 451).

S végül egy mai – kiadás előtt álló – műre is hivatkozhatom! A Zrínyi-szótár szerkesztője, Beke József is a fentiekkel egyezően értelmezi a „*hazám hamujával*” szintagmát: „a *hamu* jelentése itt ’por, föld’”.

5. Zrínyi költői nyelvében, így eposzában is, a *hamu* mindkét jelentésére találunk példákat. (Hasonló eredményre jutottam korábban más Zrínyi-adatok vizsgálatánál is. Az eposzban a költő a *szerencse* ’sors’ és ’jó sors’ jelentésével egyaránt él, s a két jelentést eszközül használja fel alakjai jellemzésére [Horváth 1996: 36–42]. A *kerek ősi*, főnévi ’erdő’ jelentését is éppúgy megtaláljuk nála, mint a későbbi, ma egyedüli, melléknévi ’kör alakú’ jelentést [Kovács 1993: 41–8; Horváth 1995: 65–9].) Nincs ebben semmi meglepő, ha meggondoljuk, hogy egy-egy új alak vagy jelentés kezdetben mindig a régi változataként tűnik fel, s hosszabb-rövidebb ideig egymás mellett élnek akkor is, ha egyikük végül kizárólagos érvényre jut. Az átmenetiség, a „még ez, de már az is” állapot, azaz a konzervatív és az innovatív nyelvi formák vagy jelentések együttélése minden nyelvtörténeti korszakra meghatározóan jellemző.

Nyilvánvalóan ’égéstermék’ jelentésében szerepel a *hamu* az eposz második énekében: „Mint phoenix *hamubul* költi nemzetségét” (II, 86). A „Városokat, várakat *rőjtök hamuban*” (I, 48) sor *hamuban rejt* szintagmája azonban ’elpusztít, földig rombol, földdel tesz egyenlővé’ jelentésű (I. a *rejt* ’eltüntet → megsemmisít, elpusztít’ jelentését: TESz. 3: 367), akárcsak a *porrá tesz* az „Evel Szigetvárat hamar *porrá tesszük*” sorban (VIII, 54) vagy a fenti példákban a *hamuvá, porrá tesz* tautologikus szó szerkezet. Pusztítani persze tűzzel és vassal is lehet, ám a sor körüli tágabb kontextus csak „vasról” szól: Az Aleto fúria által feltüzelt Szulimán „»Fegyvert, fegyvert!« kiált”, gondolatban máris „kaurt rak halomban”, és megfesti lovát „keresztény vértóban”. S nézzük csak az „[...] életed az jó hireddel / Szigetvár *hamujában* temetődik el” locust (VI, 25)! Ebben a mézszavú Halul bég – miután sem dicséreteivel, sem ígéreteivel nem tudja a vár feladására rábírni Zrínyit – hangot vált, s fenyegetni kezd. Itt a *hamu* – úgy vélem – ’föld, por’ jelentésű, s a *Szigetvár hamuja* óhatatlanul a *hazám hamuja* szintagmát juttatja eszünkbe. A két szerkezet, bár szerepük a két szövegkörnyezetben ellentétes előjelű, felidézi egymást. S nem ugyanezt a jelentést képviseli-e más formában s a *hazám hamujá*-nak megfelelő, pozitív szerepben Zrínyi monológjának az a részlete, melyben kedves katonájának, Farkasics Péternek a halálát siratja? „Ujul hát, Farkasics, az te vitéz neved, / Noha az nehéz *föld befödi* testedet” (VII, 47). Ez a használat közvetett bizonyítékkul szolgálhat a másik két idézetben szereplő *hamu* ’föld, por’ jelentése mellett.

6. Dolgozatom befejezésekképpen még egy gondolatot szeretnék felvetni. Az Oklevélszótár (s nyomában a TESz. és az EWUng.) a *hamu* szócikkében korai, a 13. századból ránk maradt, helynévi szóösszetételeket adtatol: 1211-ből *Homuholm*, 1269-ből pedig *Homuhailuk* formában. Ezek az adatok nehezen értelmezhetőek a *hamu* 'égéstermék' jelentése alapján, az Oklevélszótár ezért kérdőjelet is tesz az értelmezés mellé. Ha a fenti bizonyító anyag és a ráépülő érvelés helytálló, ez a mindeddig megoldatlan kérdés egyszerű és természetes magyarázatot kap. Ezekben a korai szóösszetételekben ugyanis a *hamu* minden bizonnyal ősi, 'föld, por' jelentésében szerepel. Az adatok így már értelmet nyernek: a 'földhalom, földhajlék' stb. ugyanis érvényes jelentések lehetnek, a *Homuhailuk* > *Hamuhajlék* ómagyar kori lakhelytípust is jelölhet. Érdemes lesz a vizsgálatot ennek a szálnak a mentén is folytatni.

IRODALOM

- Anderson, Stephen P. 1980: On the development of morphology from syntax, in Jacek Fisiak ed.: *Historical morphology*, The Hague, 51–69.
- Balázs János 1966: Szintagmatizálódás és lexikalizálódás, in Országh László szerk.: *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 79–98.
- Bartal Antal szerk. 1901: *A magyarországi latinság szótára*, Budapest, Franklin-társulat.
- Beke József szerk. 2003: *Zrínyi-szótár*, kézirat. Megjelenés alatt: Budapest, Argumentum.
- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*, Budapest, Akadémiai.
- Biedermann, Hans 1996: *Szimbólumlexikon*, Budapest, Corvina.
- Buridan, John 1966: *Sophism on meaning and truth*, New York, 2–15.
- Calepinus, Ambrosius 1585: *Latin–magyar szótára*, sajtó alá rend.: Melich János 1912, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1993–1994: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2, Budapest, Akadémiai.
- Gombocz Zoltán 1997: Nyelvtörténet és lélektan, in *Jelentés és nyelvtörténet, Válogatott Tanulmányok*, szerk.: Kicsi Sándor András, Budapest, Akadémiai.
- Grétsy László 1962: *A szóhasadás*, Budapest, Akadémiai..
- Haag, Herbert 1989: *Bibliai lexikon*, Budapest, Apostoli Szentszék Könyvkiadója.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia*, Budapest, Akadémiai, 85–113.
- Horváth Katalin 1995: „Kerek rét”, kerek erdő – Még egyszer a „Szigeti veszedelem” „kerek rét”-adatáról, *Irodalomismeret* 6/4. 65–9.
- Horváth Katalin 1996: „De kész szüvel várja szerencse forgását.” A szerencse a „Szigeti veszedelem”-ben, *Irodalomismeret* 7/3–4, 36–42.
- Horváth Katalin 1998: Állapot és folyamat a mellérendelő szóösszetételek vizsgálatában, in Zoltán András szerk.: *Nyelv–stílus–irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE, Keleti Szlav és Balti Filológiai Tanszék, 258–63.
- Király Erzsébet szerk. 1993: *Zrínyi Miklós: Szigeti veszedelem* (Matúra Klasszikusok), Budapest, Ikon.

- Kovács Sándor Iván 1979: „Befed ez a kék ég, ha nem fed koporsó...” Kosztolányi Lucanusától Vas István Zrínyijéig, in *Zrínyi-tanulmányok*, Budapest, Szépirodalmi, 74–111.
- Kovács Sándor Iván 1980: Utószó az „Adriai tengernek Syrenaia” hasonmás kiadásához. Budapest, Akadémiai–Magyar Helikon.
- Kovács Sándor Iván 1993: „Kerék kő”, „Kerék rét” a „Szigeti veszedelem”-ben, in „*Syrena*” és a szobor, Pécs, 41–8.
- Kovács Sándor Iván–Lakatos István szerk. 1996: *Hét évszázad magyar költői*, Békéscsaba, Tevan.
- O. Nagy Gábor 1977: *A magyar frazeológiai kutatások története*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* 95.
- O. Nagy Gábor 1985⁴: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.
- Négyesy László kiad. 1914: *Gróf Zrínyi Miklós művei. Első kötet: Költői művek*, Budapest, Franklin-társulat.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár 1–3*, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- Oklsz. = Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz*, Budapest.
- Ortutay Gyula szerk. é. n. [1940]: *Székely népballadák*, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Pál József–Újvári Edit 2001: *Szimbólumtár*, Budapest, Balassi.
- Pápai Páriz Ferenc 1767: *Dictionarium Latino-hungaricum*, [Nagyszeben].
- Róna Aser 1997: Az afar 'por' és az efer 'hamu' szavak előfordulása és viszonya az Ószövegségben, szemináriumi dolgozat, kézirat, ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
- Saussure, Ferdinand de 1997: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Budapest, Corvina.
- Szent Biblia* 1984. Ford.: Károli Gáspár, Budapest, Magyar Biblia-tanács.
- Sziget ostroma* 1892: Eposz XV énekben. Írta Gróf Zrínyi Miklós 1651. Átdolgozta Vékony Antal, Máramarossziget.
- Szigeti veszedelem* é. n. [1941]: A régi versekből [...] új versekbe szedte Mészöly Gedeon, Budapest, Magyar Népművelők Társasága.
- SzT. = Szabó T. Attila–Vámszer Márta szerk. 1975–: *Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–*. Bukarest–Budapest–Kolozsvár, Kriterion–Akadémiai.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*, Budapest, Akadémiai.
- Zrínyi Miklós összes versei* 1995. Lator László szerk.: *A Magyar Költészet Kincsestára 34*, Kovács Sándor Iván utószavával, Budapest, Unikornis.

RÉGI SZAVAK ÚJ JELENTÉSEINEK FELBUKKANÁSA A XX. SZÁZADBAN

HORVÁTH LÁSZLÓ

1. Miután megtudtam, mi lesz az idei konferencia témája, és töprengni kezdtem a saját előadásomén, hirtelen felébredt bennem a kíváncsiság: vajon mennyire lehetett gyakori az a közismert és természetesnek tartott jelenség, hogy a magyar szókészletben régóta meglévő elemek az utóbbi egy-két évszázadban új jelentést vagy jelentéseket vettek fel? Melyek azok a szavak, amelyekkel ez megtörtént, s vannak-e közös tulajdonságaik, jellegzetes csoportjaik? Ezekre a kérdésekre kerestem a választ az Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen (= EWUng.) segítségével.

2. A vizsgálat megkezdéséhez szükségem volt az időbeli keretek meghatározására, mégpedig két irányból: egyfelől azt kellett eldöntenem, mi a régi szó; másfelől pedig azt, mikortól kezdve vegyem figyelembe az újabb jelentéseket. Döntéseimet nem kis mértékben befolyásolta, hogy szótári adatokkal kívántam dolgozni, tehát nem fedelkezhettem meg arról, hogy egy-egy szónak vagy jelentésnek az adatolhatósága a nyelvhasználatbeli tényleges megjelenést olykor meglehetősen nagy késéssel követheti.

Az imént említett okból a régi szavak körének meghatározására többféle út is kínálkozott. A vizsgálat irányulhatott volna például az alapnyelvekből örökölt szókincsre, esetleg kiegészítve azt a honfoglalás előtti jövevényszavakkal. A vizsgálódást azonban nem akartam egyetlen etimológiai főkategóriára szűkíteni, a honfoglalás előtti és utáni jövevények pedig nemigen különíthetők el pontosan egymástól; nem is szólva arról, hogy a belső keletkezésű és a tisztázatlan eredetű elemek viselkedése szintén érdekelt, ezek kronológiai besorolása azonban még több nehézséggel járt volna. Elhatároztam tehát, hogy más utat választok, s a korábban említett hátrány ellenére mégiscsak az adatolhatóságra hagyatkozom. Úgy döntöttem, hogy ebben a vizsgálatban régi szavaknak az EWUng. olyan címszavait nevezem, amelyeknek biztos adatuk van az első nyelvemlékes korszakból, vagyis az ómagyarból.

Mivel olyan jelentésekre voltam kíváncsi, amelyeknek a felbukkanása több évszázaddal követte a régi szavak első (biztos) adatait, kézenfekvő volt, hogy az újabb jelentéseket az újmagyar korban keressem. Az anyag szűkítésére törekedve úgy határoztam, hogy kutatásukat a XX. századra korlátozom; pontosabban: csak azok a régi szavak kerülhettek be a vizsgálandók körébe, amelyeknek van legalább egy olyan jelentésük, amely csupán a XX. századból adatolható biztosan.

Statisztikai vizsgálatra készültem, ezért szigorú határookra volt szükségem: csakis olyan szót minősíthettem réginek, amelynek legkésőbb 1526-ból van biztos adata (vagyis mindenképpen 1527 előttről); az ilyen szavak halmazát pedig úgy csökkentettem, hogy közülük csakis azokat vontam be a vizsgálatba, amelyeknek van 1901-nél nem korábbi biztos jelentésük.

Két példán szeretném bemutatni, hogyan érvényesültek ezek a válogatási elvek a gyakorlatban. – Az ismeretlen eredetű *lidérc* főnévnek az abszolút első, egyben biztos adata 1405 körüli. Jelentését ('rossz szellem, démon') az EWUng. a bizonytalanság kérdőjelével látja el, és biztosként 1527-ből közli. A lexéma 7. jelentése a XX. századból való (1943: 'satnya csirke'). Bekerülhet-e a szó a statisztikai vizsgálatba? Igen, hiszen a kíváncsi az ómagyar kori biztos adat; azt, hogy jelentése is biztos legyen már az ómagyarban, nem követeltem meg. – A finnugor korból örökölt *mál* főnév első két jelentése az ómagyarból való (1. 1156: 'hegyoldal'; 2. 1275: 'állat hasi része; madár begye'). Igaz, a 3. jelentés ('part') már 1613-ban feltűnik, de a bizonytalanság kérdőjelével ellátva; biztosként csupán 1969-ből adatolható. A *mál* tehát szintén bekerülhetett a vizsgált lexémák közé.

Az időbeli korlátok mellett nagyon fontos a forrással kapcsolatos is: kizárólag az EWUng. adataira támaszkodtam, a szótárból hiányzó jelentések tehát a vizsgálatban sem kaptak helyet. Hiába használjuk ma gyakran például a finnugor korból örökölt *egér* főnevünket a számítógéppel kapcsolatos jelentésben, ezt az EWUng. még nem vette fel, így én sem szerepeltetem a statisztikámban. S hogy másféle példát is említsek: a *király* főnév nem maradhatott ki felmérésem szereplői közül, melléknévvé válását (a fiatalok által lépten-nyomon használt 'nagyszerű' jelentésben) viszont etimológiai szótárunk még nem regisztrál(hat)ta, ezért én sem foglalkoztam ezzel az újdonsággal.

Az elmondottakhoz érdemes még hozzáfűznöm, hogy az EWUng.-ban meglévő szavak közül csak a címszói (fő- vagy alcímszói) rangúakat vettem számításba, mivel a szótár csupán ezeknek a jelentéseit dokumentálta részletezve, a szótörténetben közölt származékokét, az etimológiai adalékokét stb. nem.

3. Az EWUng. mutatókötetében olvasható statisztika szerint (1997: 159) a szótárban 9855 főcímszó és 4197 alcímszó, tehát összesen 14 052 címszói rangú elem található. Közülük 278 (1,98%) felelt meg ismertetett feltételeimnek. (Bevallom: munkám megkezdése előtt ennél jóval kisebb arányra számítottam.)

A 278 címszó jelentéseit tanulmányozva olyan közös tulajdonságokat kerestem, amelyeket figyelembe véve reményem lehetett arra, hogy összefoglalóan jellemezhessem ezt a készletet, és kirajzolódjék néhány jellegzetes csoport. A legtermészetesebb az lett volna, ha a tipikusan jelentéstani szempontokat részesítem előnyben, s azt igyekszem felderíteni, hogy a XX. századi jelentések bővülésről vagy szűkülésről tanúskodnak-e, metaforával vagy metonimiával keletkeztek-e, elvontabbak-e a korábbiaknál stb. Kíváncsiságom azonban inkább arra ösztönzött, hogy annak nézzek utána, hogyan és mennyire függ össze a régi szavak új jelentéseinek XX. századi felbukkanása e szavak eredetével, szociolingvisztikai státusával és szófajával.

a) Az eredet meghatározásában az EWUng.-beli minősítéseket követtem, még azokban az (igen ritka) esetekben is, amelyekben nem egészen értek velük egyet. A kategóriák elnevezésében, elkülönítésében, összevonásában és csoportosításában lényegében ugyanazt az utat jártam, mint egy korábbi, használati statisztikai elemzésemben (Horváth 2000), így a szempontok és módszerek ismertetését – ez amúgy sem férne bele előadásom kereteibe – itt mellőzhetem. A terjedelmi korlátok azt sem engedik meg, hogy a származási statisztikához kapcsolódva bemutassam az egyes eredet-kategóriák egy-két képviselőjét, ezt a hiányt azonban az előadás későbbi szakaszaiban szereplő példaanyag valamelyest enyhíti.

1. táblázat: Etimológiai statisztika

Eredet	Szószám	%
uráli	6	2,16
finnugor	7	2,52
ugor	3	1,08
ősi, de tisztázatlan rétegből	2	0,72
ősi örökség magyar képzővel	8	2,88
ősi összesen	26	9,35
származék	21	7,55
fiktív fő származéka	9	3,24
elvonás	1	0,36
szilárdulás	3	1,08
szófajváltás	10	3,60
szóhasadás	2	0,72
összetétel	6	2,16
onomatopoetikus	8	2,88
belső, de keletkezés módja tisztázatlan	10	3,60
belső összesen	70	25,18
iráni	2	0,72
török	22	7,91
német	12	4,32
latin	13	4,68
olasz	7	2,52
román	2	0,72
szláv	69	24,82
több nyelvből	1	0,36
vándorszó	6	2,16
jövevény, de átadója tisztázatlan	3	1,08
jövevénytörzs magyar képzővel	1	0,36
jövevény összesen	138	49,64
bizonytalan	15	5,40
vitatott	14	5,04
ismeretlen	15	5,40
tisztázatlan összesen	44	15,83
Összesen	278	100,00

Az 1. táblázatból látható, hogy a vizsgált készletnek a fele (tágabb értelemben vett) jövevénytörzs, a negyede pedig belső keletkezésű. Az alapnyelvi örökség részesedése 10% alatti, a tisztázatlan származású elemeké pedig 16%. Ezek az adatok természetesen akkor válnak beszédesebbekké, ha tudjuk, milyenek az eredetkategóriák arányai az EWUng. egészében. Erre vonatkozólag a viszonylag legjobb összehasonlítási alap Keresztes László felmérése (1998: 386), amely szerint a szótárban a főkategóriák

százalékarányai a következők: ősi 6,06; belső 35,35; jövevény 53,21; ismeretlen 5,38. Az összevetéskor azonban figyelembe kell venni a szemléleti-módszerbeli háttér: – Keresztes az egyes szócikkekhez rendelt egy-egy etimológiai minősítést, míg én nem a szócikk egészét, hanem a vizsgált fő- vagy alcímszót minősítettem, tehát a több lexémát összefogó szócikkek (szócsaládok) esetében ítéletünk különbözhetett; – ő a bizonytalan és a vitatott eredetű szavakat nem önálló kategóriák képviselőiként vette fel, hanem legvalószínűbb származtatásuk szerint sorolta be őket (így lett nála az ismeretlen eredetűekből főkategória); – Keresztes kategorizálási elveivel egyébként sem értek teljesen egyet (a részletekhez vö. Horváth 2000: 178–9).

Mindezek ellenére egyáltalán nem tartom érdektelennek vagy szükségtelennek az arányok egymás mellé állítását. Az általam vizsgált, 278 szó alkotta készletben az ismeretlen eredetűek aránya lényegében megegyezik a szótár egészében (Keresztes által) mérttel. Az ősi örökség részesedése valamivel nagyobb, a jövevényeké pedig kisebb, mint a teljes EWUng.-ban, de ennél fontosabb, hogy a vizsgálódásomban támasztott követelmények kedvezőtlenül érintették a belső keletkezésűek főkategóriáját.

A főkategóriákon belüli részletekre, sajnos, nem térhetek ki, de egyet feltétlenül ki kell emelnem közülük, hiszen az 1. táblázatra pillantva azonnal szemünkbe tűnik. Ez a szláv jövevénytörzsek tekintélyes részesedése, amelyet a többi kategóriáé meg sem közelít: a készlet minden negyedik tagja szláv eredetű. Mivel Keresztes szerint az EWUng. szócikkeinek 9,11%-a ilyen minősítésű, túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a szláv eredet határozottan kedvez az „ómagyar kori adatoltság + a XX. században felbukkanó új jelentés” kombinációnak.

b) A szociolingvisztikai státus jelölése az EWUng.-ban többféleképpen történhetett. Ha a szócikkíró (illetve a szótárt készítő közösség) úgy ítélte meg, hogy az adott címszónak van (egy vagy több) olyan jelentése, amelynek használata köznyelvi és aktív, akkor a szócikk szótörténeti részében a megfelelő jelentés(ek)e(t) külön jelöléssel (#) látta el. Ilyen jelentés hiányában a címszó mellé tett szimbólum árulja el a lexéma státusát (\times = nyelvjárási, Δ = elavult/elavulóban lévő, \dagger = kihalt). Abban az esetben, ha a szó nem tartozik az említett rétegekhez, és nincs aktív köznyelvi jelentése, akkor a szótörténeti szakaszban minősítés nélkül maradt, s legfőljebb az etimológiai rész egy-egy mondata árulhatta el hovatartozását (pl. valamelyik szaknyelv, argó).

A mostani vizsgálatban szereplő címszavak státusáról a 2. táblázattal adok összefoglaló képet.

2. táblázat: Szociolingvisztikai statisztika

Minősítés	Szószám	%
# #	24	8,63
# –	165	59,35
– #	1	0,36
köznyelvi összesen	190	68,35
nyelvjárási	27	9,71
elavult/elavuló	7	2,52
kihalt	1	0,36
minősítetlen	53	19,06
Összesen	278	100,00

A # # minősítés azt jelenti, hogy a szónak a XX. század előttről és a XX. századból egyaránt van köznyelvi jelentése. Az ilyen tulajdonságú lexémák aránya nem éri el a vizsgált készlet 10%-át. – Példaként a vitatott eredetű *duda* főnevet említem. Az 1. jelentést az EWUng. 1086-ból kérdőjellel, 1683-ból pedig biztosként közli: 'börtömlőre szerelt sípokból álló fűvós hangszer' #. A XX. századból, pontosabban 1934-ből pedig az 5. jelentés való: 'éles hangot adó jelzőszerkezet' #.

A # – kombináció azt mutatja, hogy a szónak csak a XX. század előttről van köznyelvi jelentése. A vizsgált anyagban az ilyen tulajdonságú lexémák dominálnak, részesedésük majdnem 60%-os. – Példának az uráli korból örökölt *hal* főnevet választottam. Jól ismert jelentését ('Fisch' #) 1138-ból bizonytalanként, 1192-ből biztosként hozza a szótár, míg a 2. jelentés 1963-as: 'tapasztalatlan ember, kezdő'.

Az ellenkező esetnek, a – # kombinációnak, vagyis annak, hogy éppen a XX. századi jelentés a köznyelvi, egyetlen képviselője akad: a *forint* vándorszó: 1. 1403: 'pénznem a régi Magyarországon és más országokban'; 2. 1947: 'magyar pénznem 1946 óta' #.

Összességében anyagomból kétharmadnál is nagyobb részt tesznek ki azok a szavak, amelyeknek van legalább egy köznyelvi jelentésük.

A nyelvjárásinak minősítettek részesedése 10%-nyi. Közülük példának a szláv eredetű *eplény* főnevet szemeltem ki. Ennek 1. jelentése már 1395 körülről adatolható: 'a szán két talpát összekötő keresztgerenda'. A XX. századi jelentés pedig a 3., az 1921-ben feltűnő 'vankos mint az eketaliga része'.

Elavult vagy elavulóban lévő szóból negyedannyi van, mint nyelvjárásiából. Példaként az (északi) olaszból származó *ámpolna* főnevet említem: 1. 1405 k.: 'korsó; misebor és víz tartására való edény'; 2. 1911: 'függő virágtartó; függőlámpa'.

Gyűjteményemben található egy olyan főnév is, amely az EWUng.-ban kihaltnak minősítve szerepel. Ez az *örmény*¹ származékszó. Az 1. jelentést a szótár 1211-ből kérdőjellel közli, majd 1455-ös biztos adattal erősíti meg: 'örvény; mélyvíz'. Mivel a 2. jelentés, a 'forgószél' 1921-ben bukkan fel, az EWUng. a minősítéskor hibát követett el, hiszen a XX. századból adatolható lexémát nem nevezhetett volna kihaltnak. A helyes minden bizonnyal a nyelvjárási minősítés lett volna.

A vizsgált címszókészlet csaknem 20%-ához egyáltalán nem kapcsolódik szociolingvisztikai minősítés a szótörténetben. Ilyen például a latin eredetű *alamizsna* főnév.

Ennek 1. jelentésére, a 'könyöradomány'-ra már 1372 utánról van adat, az 'elemőzsia' viszont csupán 1946-tól dokumentálható.

A szociolingvisztikai státussal kapcsolatban nincs olyan összehasonlítási alapunk, mint a Keresztes-féle etimológiai statisztika, így arra, hogy a 2. táblázat mutatta kép miben tér el az EWUng. teljes címszóállományának arányaitól, egyelőre nem tudunk felelni.

c) Az utóbbi megállapítás, sajnos, a szófajok tekintetében is érvényes. A választott készletbeli részesedésüket a 3. táblázat mutatja be.

3. táblázat: Szófaji statisztika

Szófaj	Szószám	%
ige	41	14,75
főnév	187	67,27
melléknév	10	3,60
határozószó	2	0,72
többféle	38	13,67
Összesen	278	100,01

Látható, hogy az itteni címszavaknak több mint kétharmad része főnév. Az eddig hozott példáim mindegyike ehhez a szófajhoz tartozik. – A sort most a déli szláv, valószínűleg szerbhorvát eredetű *király*-lyal toldom meg. Ennek az 1. (és legismertebb) jelentése nagyon régóta, már 1018 körülről adatolható: 'uralkodói rang' #. A 2. és a 4. jelentést szintén a köznyelviség #-jével közli az EWUng.: 1650–3: 'sakkbeli király'; 1720: 'király mint kártyafigura'. Az 5. jelentés való a XX. századból, pontosabban 1910 előtről: 'a legmagasabb tekebábu'. A 3. jelentés, az 1694-es 'a hasonlók között a legkiválóbb valaki/valami' pedig azért érdekes, mert ez az összekötő kapocs az 1. jelentés és az előadásomban már szóba hozott, a közelmúltban lejátszódott melléknevesülés között.

Az igék részesedése 15%-os. A legrégebbiről adatolt képviselőjük az uráli korból örökölt *megy*. Ennek 1. jelentése 1055-ből való: 'halad, vezet <út, folyó>'; a 2. pedig, amely egyben a köznyelvek közül a legkorábbi, a XIII. század elejéről dokumentálható: 'megy, halad <élőlény, jármű>' #. A 8. az, amelyik a XX. században, méghozzá annak a második felében, 1961-ben bukkan fel: 'illik vmihez' #.

Melléknévből negyedannyi van, mint igéből. Példának a gyűjteményem egyetlen olyan lexémáját szemeltem ki, amely elvonással keletkezett. A *mord* 1. jelentése 1495 előtti adatolású: 'komor, mogorva'; a 3. viszont csak 1935-ös: 'borús <idő>'.

A mindössze két határozószó közül az egyik a nyelvjárásnak minősített *váltigen*: 1. 1510 k.: 'nagyon; huzamosan'; 2. 1936: 'alkalmasint, körülbelül'. Véleményem szerint az utóbbiban a szó inkább partikulának látszik; igaz, ezt a szófaji minősítést az EWUng. (még) nem alkalmazta. – Kevésbé érthető, hogy a másik határozószó, a *szemben* (a *szembe* alcímszava) miért nem minősül névutónak is. A XX. század újdonságaként feltűnő jelentés valójában ugyancsak a névutót reprezentálja: 5. 1911: 'vki/vmi iránt' #.

Több szófajú lexémából majdnem annyi van a készletben, mint igéből. – A legjellemzőbb természetesen a melléknév-főnév kettős. Ezt most a latin eredetű *dupla* példáján szemléltetem. A melléknévi jelentések a XVI–XVII. századból valók: 1. 1515: 'finom, valódi'; 2. 1552: 'kettős; kétszeres' #; 3. 1667: 'teljes <virág(zat)>'. A főnéviek újabbak, sőt kettő is XX. századi: 1. 1845: 'kétsővű puska'; 2. 1902: 'a legfinomabb lisztfajta'; 3. 1947: 'nagy adag feketekávé' #. – A legtöbb szófaja (öt) az *egy* címszónak van: számnév, névmás, névelő, melléknév, főnév. Az összesen 12 jelentésből csak a melléknévi 6. a XX. század újdonsága: 1935: 'csupa, merő'.

4. A rövid etimológiai, szociolingvisztikai és szófaji szemlét követően érdekeséggé kívánok szeretném még bemutatni gyűjteményemnek néhány olyan tagját, amelynek kiemelt szerep jut.

A legrégebbi, bár bizonytalan adata az ismeretlen eredetű és szociolingvisztikai minősítés nélküli *kürt*-nek van: 1. 950 k.: ? 'fűvös hangszer', 1245: 'ua.'; [...] 8. 1919: 'autóduda; gyári sziréna'. – A legrégebbi biztos adatok egyike az alánból átvett *hid*-é: 1. 1009: 'közlekedési híd' #; [...] 4. 1913: 'fogpótlás' #; 5. 1932: 'testhelyzet bizonyos sportágakban <birkózás, torna>'. Az elsőségen egy honfoglalás előtti török jövevényszó, az *alma* osztozik vele: 1. 1009: 'almafa'; 2. 1225: 'alma mint gyümölcs' #; 3. 1972: <mint tagadó kifejezés: nincs, semmi>.

A régi, vagyis még az ómagyarból dokumentálható szavak körébe alig fér be a latinból átvett, szociolingvisztikailag minősítetlen *perzsa*: 1. 1526: 'perzsa ember'; 2. 1912: 'perzsaszőnyeg'; a melléknévi 'perzsa' 1604-ben tűnik fel. – Az a lexéma pedig, amelyik a másik feltétellemnek, vagyis egy új jelentés XX. századi felbukkanásának csak épphogy felel meg (2. jelentésével), a szláv eredetű, talán a szerbhorvátból vagy a szlovénből származó *akol*: 1900–1: 'több varsából álló halászeszköz'. A régi, 1. jelentés: 1086: ? 'karám; ól' #, 1193: 'ua.'.

A négy legújabb adatolású jelentés 1978-ból való. Közülük hármat Kolozsvári Grandpierre Emilnek egy Magyar Nyelvőr-beli cikke nyomán közöl az EWUng., a *tömény*-ét pedig a Nyelvtudományi Intézetben készülő Nagyszótár cédulaanyagából átvéve. Itt most a négy szónak csak ezt az egy-egy jelentését adom meg (a szótárbeli sorszámmal): – *csíp* (az ige valószínűleg ősi örökség a finnugor korból): 8. 'kellemesnek, vonzónak tart'; – *oszt* (bizonytalan eredetű ige, talán ősi örökség; a tő talán a finnugor korból való, képzővel a magyarban): 7. [*ki~*] 'alaposan ad <szidást, büntetést>'; – *tégla* (latin jövevényszó): 3. 'beépített ügynök, spicli'; – *tömény* (honfoglalás előtti török jövevényszó): főnévi jelentései közül az 5. ez: 'nagy alkoholtartalmú ital'.

Az újként jelentkező XX. századi jelentések közül a legtöbbel (összesen héttel) a vitatott eredetű *csóka* büszkélkedhet. Főnévi jelentéseiből az 5–10. tartozik ide: 5. 1907: 'varjú'; 6. 1908: 'sötét hajú gyermek'; 7. 1910: 'lúd'; 8. 1941–2: 'kis fekete folt a birkán'; 9. 1950 k.: 'holló'; 10. 1957: 'mocsári kosbor'. A melléknéviékből pedig a 3. ilyen: 1937: 'sötét szőrű <szarvasmarha>'. (A főleg a fiatalabb korosztályok beszédében élő 'fickó' jelentés nincs meg a szótárban.)

Ha a XX. századi jelentésekhez a régebbieket is hozzáadjuk, akkor az ugor korból örökölt *húz* ige a listavezető. A XIII. század közepétől kezdve a XIX. század közepéig az EWUng. 18 jelentést sorol fel, köztük néhány köznyelvit is. A XX. század elején csatlakozó 19. jelentés viszont nem ilyen: 1904: 'ugrat, bosszant'.

5. Kétségtelen, hogy vizsgálódásom eredményei csak az EWUng. teljes címszó-anyagára kiterjedő felmérés után lennének megfelelően értékelhetők. Szerintem a szociolingvisztikai minősítések és a szófajok statisztikája mellett a címszavak etimológiai minősítésének részben kiigazított, megújított statisztikai feldolgozására is szükség lenne. A most elhangzott előadást egyrészt adaléknak, előkészítésnek szántam a teljesebb felméréshez; másrészt igyekeztem olyan példákat bemutatni, amelyek az egyetemi oktatásban felkelthetik a hallgatók érdeklődését az etimológia és a történeti jelentésstan iránt.

IRODALOM

- EWUng. = Benkő, Loránd szerk. 1993–1997: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* **1–3**, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Horváth László 2000: Etimológiai kategóriák arányai mai elbeszélésekben, *Magyar Nyelv* **96**, 170–81, 316–32.
- Keresztes, László 1998: Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen, Ismertetés, *Acta Linguistica Hungarica* **45**, 383–8.
- Kolozsvári Grandpierre Emil 1978: Betakarítás, *Magyar Nyelvőr* **102**, 148–52.

NÉHÁNY SZÓ JELENTÉSVÁLTOZÁSÁNAK TÜKRÖZŐDÉSE MAGYAR ÉRTELMEZŐ SZÓTÁRAKBAN

ITTZÉS NÓRA

1. Az „értelmező szótári jelleg”

„Az Akadémiai nagyszótár egy 8 kötetes, korpuszalapú, nagyszótári jellegű, tehát értelmező és történeti típusú szótár lesz” (Ittész 2002: 13). A Nagyszótár szerkesztési szabályzatának „önbesorolása” megszabja e nagyszabású szótári vállalkozás műfaji kereteit, illetve a magyar szótári irodalomban elfoglalt helyét. Az értelmező szótárak alapvetően leíró jellegű, ún. szinkrón szótárak, alapfeladatuknak a szókincs kiválasztott része (lexémák és frazémák) jelentéstartalmának kibontását, körülírását, magyarázó vagy szinonimikus kifejtését, a jelentések viszonyrendszerének ábrázolását tartják. Legteljesebb változatuk a kézi- és a középszótárak melletti harmadik típus, a nagyszótár. Amikor a XIX. század végén e „lehetőségig teljes” szótár gondolatát először megfogalmazták, eldől az is, hogy a szótár címszóállományában, jelentéseiben és mindenekelőtt adatolásában – ha korlátozottan is – túlnyúlik a szinkrónia határain, s a történeti szótárak némely sajátosságát is magán viseli.

Elsősorban azonban értelmező szótár a Nagyszótár. Ezt jelzi az a tény is, hogy a jelentések sorrendjének meghatározásában végül is eltértünk a munkálatok 1984-es újraindulásakor kialakult kezdeti elképzelésektől (ti. hogy a jelentések sorrendjét az őket reprezentáló 1772 utáni első példák keletkezési évének időrendje szabja meg). A szócikkek döntő többségében a jelentések belső, logikai összefüggésrendszerét kívánjuk föltárni, s csak kivételes esetben, más támpont híján ragaszkodunk az időrendhez. Ennek oka természetesen nem csupán a szótár műfaji meghatározottságában keresendő, hanem a korpusz adottságaiban is: a Nagyszótár – ugyan irodalmi hagyomány alapján, de mégiscsak önkényesen és bevallottan szükségmegoldásként – korlátozza a gyűjtés időhatárait, s forrásait tekintve visszafelé az időben nem nyúlik túl a hétkötetes ÉrtSz. határain. S valójában akkor sem a történetiség volt a feldolgozandó anyag gyűjtésének fő szempontja, mikor sokkal tágabb időhatárok között gondolkodtak a Nagyszótárban feldolgozott nyelvi anyagról. Sem az elektronikus korpusz válogatását, sem a „szemeltető”, inkább az érdekes szavakra, jelentésekre, kuriózumokra figyelő cédulázást nem a nyelvtörténeti megközelítés jellemezte, így már a próbaszócikkek írásakor nyilvánvalóvá vált, hogy az anyag eleve alkalmatlan a klasszikus értelemben vett történeti szótár készítésére.

2. A jelentés tükröződése a szótárakban

2.1. Ha azokat a lexikográfiai eszközöket, módszereket vesszük számba, amelyek egy-egy szó jelentését kívánja visszaadni a szótár – általában a szótár –, első helyre természetesen az értelmezés kívánczik. Országh László A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdéseit taglaló 1954-es előadásának szinte triviális, „korszerűség”-től sem mentes kijelentése ma sem időszerűtlen: „A szó jelentésének ábrázolása, anya-

nyelven történő körülírása a szótár alapvető teendői közé tartozik. Értelmezés nélkül ábécérendi szótár csak szóhalmaz, katalógus, címszótár, mely sem a tudományos kutatáshoz, sem a nyelvi kultúrmunkához nem ad számottevő segítséget” (Országgh 1954: 126). A megfelelő értelmezéstípust kiválasztani, eldönteni tehát, hogy tárgyi-reális vagy szabályozó-reguláris értelmezés, szinonimikus vagy kifejtő-magyarázó értelmezés (vö. Balázs 1962: 70–2) kívántatik-e, és a lehető legpontosabban, minden lényeges jelentésmozzanatot tükrözve értelmezni, ugyanakkor elkerülni annak kísértését, hogy a definíció megragadjon az előfordulások egyediségének precízkedő, aprólékos, általánosításra képtelen visszaadásában, a szócikkírás egyik legnehezebb feladata.

2.2. Nem kevésbé az a poliszmia tükrözése. A szótárírás kulcskérdése a jelentések, jelentésváltozatok tagolása, s annak a szócikkstruktúrának – jelentés- és jelentésárnyalat-rendszernek – a kialakítása, amely ezeknek a jelentéseknek a fejlődését, kapcsolattrendszerét, logikai rendjét tükrözi. A jelentéseket elválasztani egymástól és árnyalataiktól, meghatározni sorrendjüket, alá-fölé rendeltségi viszonyaikat a szótárírás legidőigényesebb és legszubjektívebb, a lexikográfus nyelvi kompetenciájának leginkább kiszolgáltatott része, amelyben a szótáríró csak akkor remélhet sikert, ha nem restelli minden egyes szónál elemezni, felfejteni a rendelkezésére álló nyelvi anyagot.

2.3. A jelentés visszaadásának rejtettebb, de fontos eszköze az annak használati körére, ill. stílusértékére vonatkozó lexikai minősítés. A jelentéstágulás és -szűkülés, illetve a használati-szociális kör szűkülésének, bővülésének összefüggései (vö. Gomboz [1926] 1997: 163) miatt nemigen mellőzheti a szótár sem a szó időbeli elterjedtségére, sem a gyakoriságára, sem az esetleges területi, illetve réteg- vagy csoportnyelvi használatára utaló megjegyzéseket. Hasonlóan fontosak a stílusértéket, a szóhangulatot kifejező minősítések (*pejor, tréf, durva* stb.), amelyek ténylegesen a szó jelentésének egy-egy mozzanatát ragadják meg, mintegy kiemelik magából az értelmezésből. Hogy a lexikai minősítés milyen erősen összefügg a jelentések szótári tükrözésével, a sok szótár gyakorlatában élő *átv* (= átvitt) minősítés tanúsítja. Lexikográfiai szempontból persze tautologikus, felesleges eszköz, hiszen egy szó alapjelentéséhez képest minden jelentése átvitt, s ezt tükröznie kell magának a definíciónak, illetőleg annak a ténynek, hogy két jelentést szétválasztottunk. Jogosan alkalmazza viszont a Nagyszótár az (*átv is*) minősítést, amely igencsak alkalmas eszköze jelentések sűrítésének, egybefogásának.

2.4. A szótár nem mellőzheti bizonyos grammatikai sajátosságok visszaadását, éppen azokat, amelyek egy-egy jelentés megragadásához szükségesek. A szótár hagyományosan él azzal az eszközzel, hogy a nyelvtani viselkedés különbözősége alapján határoljon el egymástól jelentéseket. Az önálló lexémaként élő nyelvi elemek esetében nem hiányozhat a szófaji minősítés (igen előkelő helyen, a címszó után áll), s a szófaji különbségek mindig önálló jelentést hívnak elő (ez azokra a szótárakra is áll, amelyek élnek a különböző szófajok tipográfiai összevonásának lehetőségével, mint pl. az ÉKsz.). Természetesen az igék szócikkei mindig tükrözik a szó tranzitív-intranszitiv jelentésmegoszlását, s rendszerint a szó vonzatszerkezetét is. S gyakorta nem mellőzhető valamely lexémára, illetőleg jelentésre jellemző szintagmatikus vagy alaktani kötöttségek (jelzői használat, a birtokszói szerep vagy a raghasználat állandósulása egy-egy jelentésben stb.) feltüntetése sem.

2.5. A szótári értelmezés mindig általánosít, leegyszerűsít, így az adott szó tényleges használatát, funkcióját, jelentését igen gyakran csak példamondat felhasználá-

lásával lehet világossá tenni. „Egyes esetekben a szójelentés értelmező jellegű körülírását a szöveges dokumentáció nélkül nem is lehet hitelesnek tekinteni” (Országgh 1954: 128). Hogy mennyire így van ez, legszembetűnőbben a formaszóknál jelenik meg. Ezeknek a szavaknak a szócikkeiben domináns a szabályozó-reguláris értelmezési típus, a használati szabályokat, funkciót leíró definíció, amely akár egy lecsupaszított kézisztári szócikkstruktúrában, akár az ÉrtSz. túlburjánzó, szétaprózott jelentésszerkezetében jelenik meg, példamondat nélkül alig-alig áll meg a lábán.

3. A különbségek forrása: a koncepció vagy a jelentés?

A jelentésváltozások szótári tükröződését vizsgálva nem kerülhető meg a kérdés: egy-egy szó szótári feldolgozásainak különbségei vajon miből adódnak? A koncepció másságából, a lexikográfiai megoldások eltéréséből, netán abból, hogy a szócikkíró „rendszereszerűen” nem vette – esetleg terjedelmi és időbeli korlátok miatt nem vehette – a fáradságot, hogy felfejtse a nyelvi anyagot, vagy pedig abból, hogy valóban eltérő szinkrón nyelvallapotokat rögzítettek, merevítettek ki a különböző szótárak, s ezek a struktúrák egymásra rakódva kirajzolnak valamilyen folyamatot, fejlődési-változási irányt.

Az Akadémiai nagyszótár – mint a magyar értelmező szótárak legtagabb időhatárok között mozgó darabja – saját rendszerén belül is törekszik arra, hogy tükrözze a változásokat. Leginkább a példamondatok évszámai és a lexikai minősítések adnak ehhez segítséget, különösen is a perjeles minősítés, amely ezt a két, két és fél száz esztendőt megosztja, s így alkalmas a mai szinkrón állapotot megkülönböztetni a korábbi szinkroniától. Ezt mutatják a Nagyszótár mutatóványkötetének *aggastyán*, *aggszűz*, *aggul*, *áldozó*, *apacs*² stb. szócikkei (Csengery–Ittész szerk. 2002).

A következőkben a Nagyszótár által feldolgozott korszak (1772–2000) négy nagy értelmező szótárának néhány A betűs szócikkét vizsgálom, különös tekintettel a jelentésszerkezetben mutatkozó különbségekre: az 1862–1874 között megjelent CzF., az 1959–1962 közötti ÉrtSz.; az 1972-es kiadású ÉKsz. és a Nagyszótár *alkony*, illetve *ábécé*, *ablak* és *ajánlás* szócikkeit. Ez utóbbi szótár szócikkei részben megjelentek a mutatóványkötetben (Csengery–Ittész szerk. 2002), részben pedig kéziratban vannak (MTA Nyelvtudományi Intézet, Lexikológiai és lexikográfiai osztály). Mivel ezek nehezen hozzáférhetők, függelékben közlöm kéziratukat, amelyek a mai helyesírástól eltérő különleges, többnyire mellékjeles betűket betűjelből és számból álló ún. Prószéký-kódokkal (pl. a5=á, c12=č, s43=f stb.) jelölik, s természetesen a teljes szócikket, tehát a későbbiekben csupán az elektronikus változatban megjelenő példamondatokat is tartalmazzák.

3.1. Az *alkony* szó mint a koncepcionális eltérések tanúja

Az *alkony* szócikk struktúráját mind a négy szótárban a két alapjelentésre (1. 'alkonyat' és 2. 'vminek az utolsó, hanyatlását jelentő szakasza') tagolás határozza meg, ezt a rendet a CzF. etimológiai kiegészítései sem törik meg. Még az ÉrtSz.-hoz képest is szembetűnő azonban, hogy a nagyszótári szócikk mennyivel gazdagabb a korábbi szótáraknál. Ez a gazdagság elsősorban nem a Nagyszótár egyik meghatározó újdonságából adódik – ti. hogy minden nyelvi adatot példamondatokkal szemléltet –, nem is abból, hogy pontosabbak az értelmezései, hanem részben a jelentésszerkezet árnyaltabb voltából, részben pedig a grammatikai kiegészítések és a lexikai minősítések bőségéből.

A példamondatok szerzői és évszámai jól mutatják, hogy az *alkony* szónak a korpuszban igen határozottan kirajzolódó, a Nagyszótárba újdonságként bekerülő jelentésárnyalatai valójában nem új, a korábbi szótárak megjelenése óta keletkezett jelentések, csupán eddig nem szótárazták őket. A nyelvi anyag mélyebb feltárására törekvő Nagyszótár hozta felszínre mindkét jelentésárnyalatot (**1b.** 'homály, sötétség, árnyék', illetve **2a.** 'romlás, pusztulás, bukás'), amelyeknek adataira jellemző, hogy kizárólag birtokszóként használatosak.

3.2. Elavult és új jelentések az *ábécé*, az *ablak* és az *ajánlás* szóban

Az *ábécé*, az *ablak* és az *ajánlás* szócikkek bizonyos jelentések elavulásának, ill. új jelentések kialakulásának tanúi.

1. Az *ábécé* szócikkben a CzF. leegyszerűsítő jelentésszerkezetéhez képest a XX. század szótárai (ÉrtSz., ÉKsz.) lényegében azonos módon határolják el a jelentéseket, inkább csak azok sorrendjében és műfajukból adódóan az értelmezések bővebb, illetve szűkszavúbb voltában térnek el egymástól. A nagyszótári *ábécé* szócikkben két új jelentés is megjelenik: az **1a.** 'vmely másféle jelrendszer jeleinek összessége' (ti. a nyelvhez képest másféle) és az **5.** 'ábécéáruház'. Ezek a jelentések élhettek már az ÉKsz. megjelenése idején is, noha a Nagyszótár csak kevés és viszonylag késői példamondattal tudja adatolni őket. Inkább társadalmi érvényességük bizonytalan volta, szaknyelvi, illetve bizalmas használatuk akadályozhatta szótárazásukat.
2. Az *ablak* az ÉrtSz.-ben és a Nagyszótárban mutat hasonlóan gazdag jelentésszerkezetet, mindkettőben hat főjelentés található, a Nagyszótár csak az árnyalatok számában bővebb. Az utolsó 40 esztendő jelentésváltozásait azonban jól mutatja a két szótár. A nagyszótári korpuszban nem lehetett nyomára bukkanni az ÉrtSz. (*Isk*) minősítésű (= iskolaügy, iskolai élet) **3.** jelentésének, s úgy vélte a szerkesztő, hogy szótári hivatkozásként sem érdemes feltüntetni ezt a mára teljesen kihalt, korábban sem köznyelvi jelentést. Megjelent viszont a Nagyszótárban két újabb jelentés. A **4.** (*Inf*) minősítéssel az utóbbi néhány évtized igen gazdag informatikai-számítástechnikai szaknyelvének a személyi számítógépek elterjedésével mára közkeletűvé vált példája: 'a számítógép képernyőjén megjelenő téglalap alakú (bekeretezett) terület, amelyben dokumentum vagy üzenet lehet'. Még érdekesebb az **5.** jelentés időbeli változásának tükröződése. Az *ablak* ebben a jelentésben az ÉKsz. szinkroniájának szava, az ÉrtSz.-ba még nem kerülhetett be, a Nagyszótár pedig az ÉKsz. *biz* minősítésű (= bizalmas), de mára fogalmi archaizmussá vált szavát már csak egy csúcsos zárójeles kiegészítéssel veheti föl: '⟨az 1970-es, 80-as években⟩ útlevelelben újabb kiutazást engedélyező pecsét'.
3. Az *ajánlás* szó nagyszótári szócikke annak ellenére, hogy az ÉrtSz. némely jelentését elhagyja (kimarad pl. a szó postai jelentése, mert a szócikkíró és szerkesztőként magam is úgy láttam, hogy az csak a mára határozószóvá vált *ajánlva*, illetve a melléknevesült *ajánlott* szavakban él), időben mindkét irányban kitágítja a jelentésszerkezetet. Ugyanakkor szétbontja, és egy árnyalattal gazdagítja az ÉrtSz. meglehetősen elnagyolt, 'ajánlat, javaslat' értelmezéssel összefogott jelentését, s mindegyiket (*rég*) minősítéssel (= régi, régies) adja meg: **4.** 'javaslat, tanács'; **5.** 'szóbeli v. írásbeli ajánlat, vmit felajánló, felkínáló közlés'; **5a.** 'ígéret'. A korábbi szótárakhoz képest újdonságként veszi föl a Nagyszótár az 1970-es évektől kezdve adatolható, mára igencsak gyakori előfordulásúvá vált **4a.** jelentésárnyalatot: 'törvénytől, uta-

sításnál stb. enyhébb, nem kötelező érvényű, de betartásra javasolt testületi határozat’.

Ez a szócikk a jelentések hullámlásának, eltűnésének, majd újra felbukkanásának is jó példája: **2b.** jelentésárnyalatként (*Pol*) minősítéssel (= politikai) került a szócikkbe az ’aláírással ellátott irat, formanyomtatvány, amellyel a választópolgár képviselő- v. polgármesterjelöltnek javasol vkit’. Adatai jól mutatják, hogy már a XX. század 30-as éveiben eleven volt, aztán több évtizedes lappangás után a rendszerváltás idején, a többpárti választások bevezetésével bukkant föl újra.

4. Befejezésül

Előadásomban a Nagyszótár lexikográfiai koncepciójának számos mozzanatára nem térhettem ki. Csupán a szójelentéssel foglalkoztam, s eltekintettem az állandósult szókapcsolatok jelentéstani kérdéseitől, jóllehet az alkalmi, szabad szószervezetek frazémává rögzülése, az értelmezett szókapcsolat grammatikai formájának állandósulása és a szójelentés elhomályosulásával párhuzamosan új jelentésének kialakulása is fontos típusa a jelentésváltozásoknak. A frazémák önálló nyelvi egységként történő szótári feldolgozása pedig mintegy tükrözi-rögzíti ezt a változást. A Nagyszótár az értelmezett szókapcsolatok felvételének pontosan szabályozott voltával, a vezérszó kiválasztásának formalizálásával nemcsak a szótár használójának eligazodását akarja segíteni, hanem mintegy demonstrálni kívánja, hogy a frazémák jelentése nem ragadható meg pusztán a szójelentés változásával.

A szócikkek összehasonlításában is egyetlen kérdésre koncentráltam: jelentések kialakulása, illetve elavulása vagy éppen kihalása milyen módon tükröződik az értelmező szótárak szócikkeinek jelentésszerkezetében. Reményem szerint azonban e négy értelmező szótár különbségeinek töredékes megmutatásával is nyilvánvalóvá vált, hogy az Akadémiai nagyszótár mostani – az eredeti elképzelésekhez képest szikárabb – formájában is a legnagyobb szabású, legjelentősebb műve lehet a magyar lexikográfiának, a lexémák feldolgozásának mélységét és árnyaltságát, a szócikkek terjedelmét, a bemutatott jelentések számát tekintve mindenképpen.

FÜGGELÉK

ábécé fn *abc*, **ABC**

1. ’vmely nyelv helyesírásában haszn. betűk, írásjegyek meghatározott sorrendű összessége’: (1772 G. Domby S. 1800083002, 131) | régen ohajtunk egy Magyar Kollegiumot, ki rendbe állítaná az *A B C ét* (1806 Fabchich J. C4940, 103) | Minden küzdelem béka-egér harc a nagy háború mellett, melyet az *ábéczé* két betűje kezdett, az "y" és az "i" (1900 Ady E. C0534, 238) | {Voltak népek, amelyeknek nem volt *ábécéjük* sem, mert nyelvüket írásban nem művelték (1991 Szathmári S. 2000641003, 269)}. || **1a.** ’vmely másféle jelrendszer jeleinek összessége’: a nyelv rendszer, és éppen ezért [...] összehasonlítható az írással, a süketnéma *ábécével*, a szimbolikus szertartásokkal (1977 Voigt V. 2000781001, 78).

2. ’az ábécé betűinek hagyományos sorrendje; betűrend’: {o24 nála minden szám, vagy *á b. tz. szerint*, soroztatott} (1808 Holosovszky I. C2096, 115) | Ebben [a

lexikonban] az égvilágon minden benne van, sorjában, *ábécé* szerint (1942 Tamási Á. 2000701029, 85).

3. 'írás-olvasás, ill. ennek ismerete': Maga édes Atyám engem *ABCzére* Tanított a' betu24k' meg-esmerésére (1793 Gvadányi J. C1940, 20) | {ballagtak a távol iskola felé, hogy megismerkednének az *ábécze* alapelemeivel (1897 Tömörkény I. C4317, 191)}. || 3a. 'az írás-olvasás elsajátításához haszn. tankönyv; ábécéskönyv': Sylvesternek Grammatikája [...] együtt nyomtattatik a' Krakkóban 1549 nyomtatott első *Abéczével* (1806 Kazinczy F. C2557, 189) | {[Pinokkiónak] esze ágában sem volt már hazamenni, magának *ábécét*, a papájának új zekét venni (1967 Rónay Gy. 2000573161, 44)}.

4. 'vmely tudás, készség alapelemeinek együttese, ill. ennek elemi fokú ismerete v. ezt összefoglaló könyv': {az első Résznek [ti. a természetnek] *Abécéje* a' Physica, a' melly nélkül a' Teremtőnek ezen munkáját, nem lehet meg-érteni} (1776 Sófalvi J. C3750, 3) | a' méhekfelo24l való tudományokban tsak az *abc-ig* mentünk (1808 Kis J. C 2654, 9) | a diplomacia *abc-jéből* tartok leczkét egy egész kormánynak (1869 Salamon F. C3656, 65) | {[Adyt] szegény, elkárhozott debreceni lányok legfeljebb egy-két betűre taníthatták csak a szerelem *ábécéjéből* (1925 Krúdy Gy. C2840, 217)} | a Kerényi-Rajeczky félé kitűnő Énekes *ábécé-ből* (1962 Fodor A. 2000148007, 195).

5. (*kissé biz*) 'ábécéáruház': Begyalogoltunk a kétbejáratos körtéri *ábécébe*, egyből letottyantunk hátul egy borosrekeszre (1989 Csalog Zs. 2001024021, 18).

ÖE: ~betű, ~könyv, ~mester, ~tábla, ~tanuló.

Sz: *ábécécske*, *ábécéz*.

Vö. CzF. *ábécze*; ÉrtSz.; SzólKm.; TESz.; ÉKsz.; SzT.; ÚMTsz.

ablak fn

1. '⟨épületen, ajtón, járművön⟩ a világosság és a levegő bebocsátására szolgáló (fedhető) nyílás': Tavas43zi s43zellők futkos43nak, mellyek az *ablakra* vont fu20gu20ket ts43endes43en lebegtetik (1772 Bessenyei Gy. 1800044022, 155) | A hátsó *ablaknál* bámulja csüggedten integető anyját, míg a kanyar el nem takarja (1974 Galgóczi E. 2002025006, 561). || 1a. 'ennek elzárására való, rendsz. nyitható-csukható szerkezet': a' vad s43zelek ellen *Ablakokat* zárván (1779 Baróti Szabó D. ford. 1800021011, 0173) | Szélesre tárta az *ablakot*, örült, hogy kissé levegőzhet (1921 Kosztolányi D. 2000359133, 111). || 1b. 'ablaküveg': {kezében lévő pálcájával két üvegkarikát az *ablakból* kitört} (1772–1784 Rettégi Gy. 1800282004, 385) | Az *ablakok* kiverve, az üres keretek ide-oda lengenek (1983 Esterházy P. 2000129005, 48). || 1c. 'ablakpárkány': kívül az *ablakra* felteszik [a kis leánygyermeket] (1772–1784 Rettégi Gy. 1800282005, 407) | {Suhanva fordul egy-egy oldal, míg könyöklők az *ablakon* (1952 Simon I. 2000601025, 15)}.

2. 'kisebb nyílás, rés, lyuk vmin': A' falán, 's fedelin [ti. a méhkaptárnak] *ablakok* hagyatnak (1779 Mihálit I. ford. 1800225014, 70) | Egy szabó jókora „*ablakot*” vágott a ruhákon (1958 Népszabadság szept. 5. C1499, 8). || 2a. (*Nyomda*) 'a kicenzúrázott szövegrész üresen maradt helye a nyomtatványban': ÉrtSz. || 2b. (*Orvos*) 'szabadon hagyott nyílás a kötésen': ÉrtSz.

3. 'hivatalnok, pénztáros munkahelyét az ügyfelektől elválasztó, nyílással ellátott üveglap': a nagy városok P.[osta]-hivatalaiban nemcsak minden betűre van külön

tisztviselő és külön *ablak* (1897 PallasLex. CD02) | a mozipénztár *ablakainál* (1990 Létay V. 2002011015, 55).

4. (*Inf*) 'a számítógép képernyőjén megjelenő téglalap alakú (bekeretezett) terület, amelyben dokumentum vagy üzenet lehet': A "Mac" [ti. Macintosh] tette lehetővé a nyolcvanas években az egér, az *ablak* és a menü használatát a személyi számítógépeken (1997 Magyar Hírlap febr. 11. CD09).

5. 'az 1970-es, 80-as években' útlevelemben újabb utazást engedélyező pecsét': Egyszerre öt kiutazási engedélyt, ún. "*ablakot*" ütnek útleveleünkbe (1980 Szombathy V. 2001149002, 29).

6. (*vál*) 'vmire v. vmi felé kitekintést engedő dolog': Ez [ti. az újság] kinyitja az *ablakot* arra kifelé, a nagy világ felé (1928 Móricz Zs. CD10) | a jó arány, hangok, színek és szavak rendje, az egyre érthetőbb talány, mely *ablakot* tár végtelenbe (1981 e. Hegedüs G. 2000233025, 42).

Ö: *börtön~, francia~, hajó~, kabin~, ökörszem~, pince~, rózs~, tálaló~, tető~, toló~, üveg~, vak~, világító~.*

ÖU: *díszlet~, iker~, kémlelő~, műterem~, pénztár~, rács~, szellőző~, templom~, tükör~.*

ÖE: *~biztosítás, ~csappantyú, ~felület, ~festmény, ~ív, ~kapocs, ~kereszt, ~kitámasztó, ~könyöklő, ~rácsozat, ~rész, ~retesz, ~sor, ~vas, ~vasalás, ~zug, ~zsindely.*

Sz: *ablakzat.*

Vö. CzF.; ÉrtSz.; SzólKm.; TESz.; ÉKsz.; SzT.; ÚMTsz.

ajánlás fn

1. 'az *ajánl* igével kifejezett cselekvés': (1774 Báróczi S. C0809, 122).

2. 'vki érdekében közbenjáró, számára támogatást, pártfogást kérő írás; ajánlólevél': (1786 Kónyi J. C2729, 28) | {nagyon derék s okos öreg nő volt, s Miska kitűnő *ajánlásokkal* fogadta anyátlan gyermeke mellé (1927 Babits M. C0698, 170)} | még egy ilyen álláshoz is *ajánlásra* lett volna szükségem (1983 Tandori D. 2000703003, 54). || 2a. 'vkit vmely testületbe stb. való felvételre, beválasztásra javasoló irat, nyilatkozat': A szervezést szigorúan személyi *ajánlások* alapján végeztük. Legalább két ajánló kellett (1972 Fülep E. 2002043002, 2). || 2b. (*Pol*) 'aláírással ellátott irat, formanyomtatvány, amellyel a választópolgár képviselő- v. polgármesterjelöltnek javasol vkit; ajánlószelvény': Az *ajánlások* gyűjtésénél pedig az intéző behívja a cselédeket az irodába {s félóra alatt egyhelyben és ingyen elvégzik a kortések és élharcosok azt a munkát, melyért a faluban talpalnak, szájalnak és fizetnek is} (1937 Féja G. 2000138003, 107) | {Az *ajánlást* meghatározott időben lehetett átnyújtani a választási biztosnak (1989 Ruszoly J. 2002015042, 57)}.

3. 'mű, műalkotás' tiszteletet, köszönetet kifejező néhány sora, dedikációja': (1779 Bessenyei Gy. C1085, 67) | az első lapon *ajánlás* volt Szemerének, a költő [ti. Tar László] aláírásával (1914 Oláh G. 2000487064, 98) | a verseknél később keltezett *ajánlással* díszített füzetek is vannak (1941 Radnóti M. 2000543001, 112). || 3a. 'az olvasónak szóló, a művet bevezető v. ismertető (a könyv borí-tóján levő) önálló szöveg(rész)': felsorolja a járulékos részek (bevezetés, *ajánlás*, előszó, függelék) címét (1972 Tarnóc M. 2002018022, 524) | ahogy a könyv kiadói *ajánlása* mondja: az „átmeneti korban élő emberek gondjairól" szól itt az író (1972 Bellyei L. 2002021032, 955). || 3b. (*Irod*) 'a francia balladaformában' befejező szakasz,

zárostrófa (címe): *Ajánlás*. Herceg, hogy hol vannak, hétszámra ezidén firtatni se jó; nehogy a nóta újra járja: de hol van a tavalyi hó! (1929 József A. ford. 2000282197, 50).

4. (rég) 'javaslat, tanács': (1774 Kónyi J. C2740, 101) | Tanácssal, *ajánlásokkal* bármikor szívesen segíték (1938 Dallos S. 2000098002, 152). || **4a.** 'törvénytől, utasításnál stb. enyhébb, nem kötelező érvényű, de betartásra javasolt testületi határozat': {Hogy milyen érdemi befolyása lesz majd az Akadémia tudományos testületének az egész magyar tudományos élet fejlődésére, azt állásfoglalásainak, *ajánlásainak*, javaslatainak megalapozottsága [...] dönti majd el} (1970 Aczél Gy. 2001001011, 262) | *tantervi ajánlás* (1981 Fekete Gy. 2000141004, 70) | Az összes részt vevő nemzet [...] képviselői által egyöntetűen elfogadott *ajánlások* { kimondták a védővámok fokozatos lebontását, s a szabad kereskedelemhez való visszatérést} (1982 Berend T. I. 2001017004, 219) | Az előírásokat tartalmazó kézikönyv azonban csak *ajánlás* és nem törvény, nem rendelkezik a szabályozás jogi erejével (1987 Kállai L. 2001074004, 42) | {A szociálpolitika jelentőségét szűkítők nemcsak ezekről az állásfoglalásokról feledkeznek meg, hanem a Világbank *ajánlásáról* is, amely szerint a szociálpolitika az emberi erőforrások fejlesztésének ágazata (1996 Magyar Hírlap okt. 19. CD09, 11)}.

5. (rég) 'szóbeli v. írásbeli ajánlat, vmit felajánló, felkínáló közlés': {Az Hollándusok [...] most tanácskoznak, } az Orosz Követnek Császár Aszszonya nevében tett *ajánlása* { felo241} (1781 Magyar Hírmondó C0269, 192) | Bár a vallásos ifjú fejedelemtől reményleni lehete ezen *ajánlás* el nem fogadását (1852 Teleki J. 1900471002, 165). || **5a. (rég)** 'ígéret': (1792 Gvadányi J. C1941, 97) | minekutánna [...] a' békes43éget meg-nyerte, *ajánlását* meg-nem-tartotta (1797 e. Gvadányi J. 1800125028, 249).

Ö: *fel~, ki~, könyv~, meg~, tag~.*

ÖE: *~lap, ~pont.*

ÖU: *béke~, el~, katona~, ló~, szolgálat~.*

Sz: *ajánlási.*

Vö. CzF.; ÉrtSz.; TESz.; ÉKsz.; SzT.; ÚMTsz.

alkony fn (irod)

1. 'a naplemente előtt kezdődő, besötétedésig tartó napszak, alkonyat, ill. naplemente': {Laurával együtt ültünk egy nyári napnak *alkonyánn*} (1790–1799 Verseghy F. C4441, 106) | elmegy a nap, Megjön az *alkony*, Utána az éj, Elülnek a csirkék És ludak és verebek (1844 Petőfi S. 1900366067, 131) | {itt van az *alkony*, csittul zaj: elhallgat a fény (1911 Babits M. 2000014028, 14)} | [az öreg szakállát] ellepik a marokkói *alkony* csodálatos színei (1940 Havas Endre 2000230037, 53). || **1a. (kissé rég)** 'lenyugvó nap, ill. ennek vöröses fénye': Az est' homályán Áltörve vissza-Sír, a' lenyugvó Nap' *alkonya* (1829 Uránia C0422, 154) | {Túl a réten néma méltóságban Magas erdő; benne már homály van, De az *alkony* üszköt vet fejére, S olyan, mintha égne s folya vére (1847 Petőfi S. 1900366330, 151)} | az *alkony* felé fordítva szeméit (1865–1870 Eötvös J. C1597, 400) | {a láda felső nyílásán beszűrődő *alkony* fénypásmáját (1938 Tersánszky Józsi J. 2000706013, 13)}. || **1b.** (birtokszóként) (rég) 'homály, sötétség, árnyék': {Szent fáim' *alkonyában*} (1822 Kölcsey F. Aurora 1., 79) | a' völgy *alkonyában* (1825 Bajza J. C0724, 20) | a homályos háttért a

hegyoldalban tölgyek, gesztenyék, figék és platánok sötét *alkonya* képezi (1857 Szemere B. C3989, 76).

2. (rends. birtokszóként) 'vmely folyamat, jelenség, időszak stb. utolsó, hanyatló szakasza': életem *alkonyátúl* (1806 Verseghe F. C4430, 45) | {*Alkonyom* közelg (1843 Pécsi Aurora C1508, 53)} | Ifjúság és remény örökre veszve van Az évek' tengerén Remélni olly nehéz A' kornak *alkonyán* (1839 Vörösmarty M. 1900524269, 253) | {a román műidom az Árpád-házi királyok [...] fiágának kihunyásával } a XIII-dik század *alkonyán* { érte nálunk végét } (1884 Ipolyi A. 1900197004, 240) | az általános kulturális krízis, a Nyugat *alkonya* (1978 Baránszky-Jób L. 2000027001, 206). || 2a. (birtokszóként) 'romlás, pusztulás, bukás': Mohács- s Budánál vérezél Magyar! – hazádnak *alkonyára* (1839 Eötvös J. 1900126034, 40) | [Thort, a mennydörgés istenét] ellenségeinek mérges lehellete ölte meg, amikor a többi istenek meghaltak, az istenek *alkonyánál* (1931 Kosztolányi D. 2000359258, 220) | {Sztálingrád volt a német fasiszta hadsereg *alkonya* (1949 Zsigmond L. et al. C5117, 233)}.

ÖU: *élet~, est~*.

ÖE: *~bíbor, ~csend, ~homály, ~piros, ~szürkület*.

Vö. CzF.; ÉrtSz.; TESz.; ÉKsz.

IRODALOM

- Balázs János 1962: Az értelmezés, in Országh László szerk.: *A szótárírás A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* 36, 63–93.
- Csengery Kinga–Ittész Nóra szerk. 2002: Szócikkek az Akadémiai nagyszótár »a« betűs anyagából, in Csengery Kinga–Ittész Nóra szerk.: *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 99–154.
- Gombocz Zoltán 1997: Jelentéstan, in *Jelentéstan és nyelvtörténet*, Budapest, Akadémiai, 129–94.
- Ittész Nóra 2002: Az Akadémiai nagyszótár szerkesztési szabályzata, in Csengery Kinga–Ittész Nóra szerk.: *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 13–98.
- Országh László 1954: A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdései, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 6, 119–33.

EGY FEJEZET A TÖRTÉNETI JELENTÉSFÖLDRAJZBÓL

JUHÁSZ DEZSŐ

A kultúra térbelisége elsődlegesen fizikai térbeliségként jelenik meg, de vele együtt, vele párhuzamosan mágikus térként, kultikus térként és – abban a formában, ahogyan a nyelv tükrözi – mentális térként is. A mentális tér a nyelvészetben a szemantikai (fogalmi) mező kategóriájának felel meg, abban nyilvánul meg.

Péntek János
(Ethn. 108, 1997: 219)

1. 1999-ben egy jelentéstani konferencián többek között azt taglaltam, mi lehet az oka a szemantika szerény képviseletének a nyelvföldrajz (és általában a dialektológia) területén (Juhász 2000: 134). A főbb okokat négy pontban foglaltam össze:

1. A nyelvi variabilitás mértéke az alsóbb nyelvi szintektől a felsőbbek felé haladva csökken, ezért több táji különbség regisztrálható a hangtanban, mint az alaktanban; a mondattanban pedig lényegében szörványosnak tekinthető. Ezen a skálán a mondattant csak a jelentéstan előzi meg.

2. A szemantika erőteljesebb fejlődése egy ideig fáziskésésben volt a hangtanal, alaktannal vagy a lexikológiával szemben. A szemantika új eredményeinek dialektológiai alkalmazása is késett, illetve elmaradt.

3. A szócsoporthoz tartozó jelentésstruktúrájának, kölcsönös függőségi viszonyainak feltárása bonyolult feladat, a nyelvatlaszgyűjtés megszokott keretei között komoly előkészítést, speciális módszereket kíván, és igen munkaigényes.

4. A helyi kultúráknak és a rájuk épülő terminológiának az aprólékos feltárása bizonyos néprajzi felkészültséget is kíván a kutatótól.

Az elmondottakat még azzal is megfellelhetjük, hogy diakrón tekintetben kevés szakirodalmi előmunkálatra támaszkodhatunk: fél kézen megszámolhatók azok a tanulmányok, amelyek a szójelentések, illetve jelentésmezők térbeli viszonyainak taglálása során történeti mozgásokra is kitérnek. Ideje lenne tehát ezek számát újabakkal szaporítani. Egyéb alkalommal ezt már magam is megkíséreltem (l. Juhász 2002), most azonban mégis egy olyan témához szeretnék visszatérni, amit már két kutató is körbejárt, illetve feszegetett. (A szinkrón nyelvföldrajzi anyag diakrón értékesítéséről általánosságban l. pl. Benkő 1967a, 1967b, Imre 1971; a nyelvföldrajz és jelentéstani kapcsolatáról l. pl. Murádin 1969, 1975, Terbe 1999 stb., ill. a Juhász 2000 és 2002 végén közölt szakirodalmat.)

2. Először Murádin László, A romániai magyar nyelvjárások atlaszának főmunkatársa írt egy bővebb tanulmányt Az *ellik* és rokon értelmű társainak jelentésköre címmel a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények hasábjain (Murádin 1976). Rá kilenc évvel jelent meg Imre Samu kisebb közleménye a Magyar Nyelvben Egy igecsoport néhány szóföldrajzi jellemzője címen (Imre 1985). Az egyébként alapos és körültekintő Imre Samu figyelmét ezúttal elkerülte kolozsvári kollégájának írása, így tőle függetlenül jutott több vonatkozásban hasonló eredményre. A magyar nyelvjárások atlaszának négy térképlapját elemezte vázlatosan, mégpedig a következőket: 326. *csi-kózik* [a kanca], 338. *(meg)ellik* [a tehén], 355. *malacozik* [a koca], 379. *kölykezik* [a kutya]. Ezek az 'emlősállat' fiat (vagy fiakat) világra hoz' jelentésmező legfontosabb igéi, amelyek szinte kínálják magukat közös elemzésre. A sor még folytatható lenne – mint Imre is megjegyzi – más állatokkal, de nemzeti nyelvatlaszunk szerkesztőinek minden témakörben válogatni kellett, és olyan fogalmakat részesítettek előnyben, amelyek a nyelvterület minden régiójában ismertek, és a hagyományos népi kultúra szerves részét alkotják. A romániai magyar nyelvatlasz ezek közé sorolta még a juh és a kecske szülésre utaló szavait, de eltekintett a macska, a szamár vagy a bivaly hasonló cselekvésigéinek gyűjtésétől. Annak a kutatónak tehát, aki e jelentéskörben az egész nyelvterületre kiterjedő szóföldrajzi vizsgálatot tervez, meg kell elégednie a nagyatlasz munkatársai által kiválasztott négy esettel, de az adatbázist tekintve nem szükséges csak egyetlen forrás példatárára szorítkoznia, hanem több atlaszt is egyesíthet. A romániai nyelvatlasz megjelenítésével az ELTE dialektológiai kutatócsoportjának egyik nem titkolt célja épp az, hogy a nagyatlasz kényszerűen csonkán maradt keleti felét kiegészítse, megteremtve ezzel a nyelvöldrajzi makrovizsgálatok alapját.

Visszatérve említett szerzőinkhez: Imre még nem támaszkodhatott az addig publikálatlan romániai nyelvatlasz anyagára. Rövid vázlatában figyelmét arra összpontosította, hogy megragadja a legfontosabb szótársulási típusokat és ezek jellemző területeit. Térképvázlatok szemléletesek, de az említett okok miatt csonkák (a 22 romániai kutatópont a nagyatlasz gyakorlatának megfelelően egy kisméretű téglalapba van zsugorítva). Madártávlati szinkrón felvételét a következő gondolatokkal zárja:

„1. Viszonylag kevés azoknak a kp.-oknak a száma, ahol két lexikális változat él egymás mellett. Az ilyen kp.-ok – teljesen érthető módon – elsősorban az egyes izoglosszák mentén jelentkeznek. Bizonyos eltérést azonban e tekintetben is mutatnak az egyes térképek.

2. A lóra és tehénre, illetőleg a disznóra és kutyára vonatkozó megnevezések több közös vonást mutatnak egymással. Erre nem könnyű teljesen egyértelmű magyarázatot adni, de talán fölvethető, nem függ-e össze ez a viszonylagosan erősebb egyezés azzal a ténnyel, hogy a ló és a tehén általában egy utódot szül, a disznó és a kutya rendszerint többet.

3. A legizgalmasabb kérdés természetesen az volna: mivel magyarázható a vizsgált szavaknak a [4. A–C) pontokban] vázolt csoportok szerint való területi tagozódása. Erre azonban – legalábbis egyelőre – semmiféle reális magyarázatot nem tudok adni” (i. m. 93).

Jóllehet Imre megáll az általa is „legizgalmasabb kérdés”-ként számon tartott problémacsoport küszöbénél, tudniillik a leírt nyelvéllapok, részrendszerek történeti mozgásainak okainál, nagyon szimpatikus az a tudósi attitűd, amellyel nem hárítja el, hanem igényli, sőt kitüntetett helyre teszi az általa be nem fogható oknyomozó vizsgál-

latot. Én éppen ebben az irányban szeretnék néhány lépést előrehaladni, tudván azt, hogy a nyelvi jelenségek térbeli és időbeli változása olyan sokféle belső (rendszeri) és külső (extralingvisztikai) tényező függvénye, hogy teljes megismerésük szinte lehetetlen. Előtte azonban vessünk egy pillantást Murádin László néhány szemléletes táblázatára, illetve idézzük föl legfontosabb rendszertörténeti megállapításait. (A táblázatokat lásd a függelékben.)

Az első táblázatminta egyike azoknak, amelyek még a nagyatlász négy ígére támaszkodó mezőmodelljeinek a legegyszerűbb, tagolatlan formától a bonyolultabb felé haladó építkezését mutatja. A második azt ábrázolja, hogy egy kutatóponton belül is lehetnek tagoltságbeli variánsok a rendelkezésre álló lexémák száma és jelentésbeli terjedelme függvényében. A harmadik táblázat, amely illusztrációként az új egyetemi dialektológiai tankönyv (Kiss szerk. 2001) általam írt nyelvföldrajzi fejezetébe is bekerült (Juhász 2001: 118), már a romániai nyelvatlasz hat térképlapjának példatárán ábrázolja az egyes specializációs fokozatokat.

A tankönyvi kommentár – műfajából eredően – csak a leglényegesebb, legáltalánosabb történeti mozzanatokra utal röviden: „A szinkrón kép egyértelműen osztódási folyamatra utal, amelynek során az ősi *ellik* mellé részben az utódokra utaló általánosabb jelentésű szavak, mint *kölykezik* (<: *kölyök*), *fiadzik* (<: *fiú*), részben fajspecifikus kifejezések, mint *csikózik*, *borjazik*, *gidózik/kecskézik/ollózik*, *bárányozik*, *malacozik*, *kutyázik* stb. sorakoznak fel. A fajspecifikus megnevezések előretörése jelentős mértékben hozzájárul a jelentésmező differenciálódásához, sőt ahhoz is, hogy az általánosabb jelentésű *ellik*, *fiadzik* sok helyi nyelvjárásból teljesen kiszoruljon” (uo.). Azt hiszem, ezek a szakirodalmi előzményekre támaszkodó megállapítások lényegében ma is megállják a helyüket, de a részletesebb térbeli és időbeli folyamatlemezéshez elkerülhetetlen az egész nyelvterületet láttató szemléltető térképek elkészítése. Ezek birtokában kell Murádin László kiváló tanulmányának néhány zárógondolatát mérlegre tennünk és új, részben az eddigiektől független következtetéseket is megkockáztatnunk.

3. Vegyük tehát sorra először Murádin László kiszemelt tételeit!

1. „Aligha tévedek – írja –, ha úgy vélem, hogy a tárgyalt élettani folyamat megjelölésére kezdetben csak az *ellik* szolgált. Nemcsak, hogy ősi, fgr. eredetű szó (vö. TESz.), hanem sok helyütt ma is ez fogja át a szóban forgó jelentésmezőt” (i. m. 29). Nem tudom, készült-e a nyelvterület egészét áttekintő térképvázlat a nagyatlász és a romániai nyelvatlasz (kéziratos) lapjainak felhasználásával a tanulmány készítése során. Amikor én a saját rajzaimmal elkészültem, az egyik gondolatom épp az volt: alighanem újra kell gondolnunk a fenti idézetben foglaltakat.

Már Imre Samu csonka vázlatainak böngészése közben is feltűnt az, ami a két atlasz egyesített kutatópont-hálózatú térképein még inkább kiütözik, hogy az *ellik* tipikus regionális kifejezés, amely – bármennyire meglepő – valószínűleg sosem volt minden magyar nyelvjárásban használt lexéma. Sőt: a vizsgált térképek egybevetéséből épphogy nem a visszaszorulásra, hanem a határozott terjedésre lehet következtetni. Az *ellik* expanziója a ló és a tehén szülésének megnevezésében a leglátványosabb: a Bakony vonalától Kolozsvárig uralja a központi nyelvterületet. Így válhatott a köznyelvi főjelentés alapjává (‘nagyobb emlőállat <főleg tehén és ló> utódot hoz a világra’). A terjedés végpontját, a nyelvterület szélét azonban csak egy északi és déli sávban érte el:

a Felső-Tisza vidékén, illetőleg lent az Al-Duna és a Maros alsó folyása között, tehát az alföldi részeken, ahol előrejutását hegyvidékek nem akadályozták.

Hogy milyen centrumból indult hódító útjára e szó, jól mutatja a két kisebb átlatra vonatkozó térképlap: nagyjából Győr és Mohács között a Duna két oldalán helyezkedik el az a kifli alakú rész, amelyet mellesleg a történészek egy része (pl. Györffy 1977: 30–4, 1984: 623–6) a kora Árpád-kor kitüntetett fontosságú területének, a fejedelmek és családjaik szállásterületének, illetve később központi királyi birtokok helyének tüntet fel. Itt jól látható, hogy az izoglosszák lényegében sehol sem érik el a nyelvterület széleit (csupán északon közelítik meg). Minimális annak a valószínűsége, hogy a nyelvterület legtávolabbi pontjain – mintegy „varázsütésre” – egyszerre induljon meg egy olyan folyamat, amely egy szót visszaszorulásra kényszerítve épp a centrumba zár vissza, miközben a széleken vagy egyéb eldugottabb helyeken semmi reliktumot nem hagy hátra. Hogy mi történt a szélső régiókban, arról a többi lexéma helyzetének elemzésével lehet választ adni, de máris leszögezhetjük: az, hogy a mezőségi és székely nyelvjárások nem használják az *ellik* igét, Murádin László vélekedésével ellentétben (i. m. 30) feltehetőleg nem a kihalásnak, hanem az eredendő hiánynak köszönhető. A szó finnugor eredetét ez nem ingatja meg, de fel kell tennünk, hogy e kifejezést a honfoglaló magyarságnak csak egy része ismerte.

2. Volt-e még (a nyelvjárási kötöttségű *ellik*-en kívül) az ős- és az ómagyar kor fordulóján olyan szó, amely emlőállatok szülésére általánosságban utalt? Erre a kérdésre – ismét csak szóföldrajzi elemzések után – igennel válaszolhatunk: ez a *fial*, *fiaz*. Azok az elvárások, amelyeket az *ellik* kapcsán az általánosan ismert régi kifejezésekkel szemben megfogalmaztunk, a *fial*, *fiaz(ik)* adataiban, térbeli elhelyezkedésében szépen teljesülnek. A kisebb állatokra vonatkozó igék térképei itt is jól jelzik a szavak korábbi nyelvöldrajzi státusát: van egy a Tisza és a Körösök tengelyével kijelölhető központi terület, a peremeken és néhány híres nyelvjárászigeten mutatkozó reliktumokkal (pl. a szlavóniai Kórógyot vagy az északi csángó Szabófalvát). Ezek a zárványok részben Árpád-kori néptörödékek utódai, részben olyan középkori népmozgások tanúi, amelyek a forrásvidékek ómagyar nyelvállapotára is utalnak. Ilyenek például a *kölykezik* (a *kutya*) térképén a moldvai Szabófalva és Bogdánfalva *fial* adatai, amelyek önmagukban is valószínűsítik azt, hogy az ómagyarban a Mezőségen (egykori kibocsátóhelyükön) még szélesebb körben használatos volt a szó. Ha a *fial*, *fiaz(ik)* különböző térképeken előforduló zárványszerű adatait egyesítjük, nyilvánvalóvá válik, hogy keleten és nyugaton, északon és délen a legkülönbözőbb nyelvjárástípusokba sorolható kutatópontokról vannak példáink. A központi mag lokalizálhatósága, a zárványok jellegzetes peremhelyzete és széles szórtsága, a szótó jelentésének általános, nem fajspecifikus jellege valószínűsítik a jelentésmező központi részében való korai helyfoglalást.

A *fial*, *fiaz(ik)* történeti helyzetét főbb vonalakban Murádin László is hasonlóan látja: „[az *ellik* mellett] talán legkorábban, alkalmasint területi differenciáltsággal, a *fial*, *fiaz*, *fiadzik* alakult ki, az utód jelölte szó, a *fiú* (vö. még *kecskefiú*, *nyúlfiú*) továbbképzése útján. A *fiadzik* – az *ellik*-hez hasonlóan – egymaga is átfoghatta a tárgyalta jelentésmező egészét, anélkül, hogy akár az *ellik*, akár a *fiadzik* közvetlenül utalt volna az állat fajtájára. A két név területi találkozásából jött létre az a rendszerstípus, amelyben a jelentésmező kettős tagolású: *ellik/fiadzik*” (i. m. 29). Nyomban hozzátehetjük: külön tanulmányt érdemelne az ütközőzónákban zajló jelentésmozgások feltárása: szinonimák kialakulása, a jelentésmező differenciálódása. – Itt szükséges

még egy rövid kitérés az *ellik* és *fial* kronológiai és alaki viszonyára. „Az [*ellik*] ige csak egészen későn vált ikessé” – szögezi le a TESz. (1: 750), és közli, hogy a kikövetkeztethető finnugor tő a **sente* (‘sokasodik, szaporodik’), amely szabályos hangváltzással válik az ősmagyarban *ed(e)*- alakúvá. Ehhez járul – ugyancsak az ősmagyar kor folyamán – az *-l* igeképző (hasonlóképpen foglal állást az EWUng. 314 is), tehát az ősmagyar végére egy **edelü ~ *edeli* (óm. *edel* > *edl* > *ell*) formával számolhatunk. A *fial* végén is *-l* igeképző van, bár itt nem deverbális, hanem denominális képzéssel van dolgunk: a *fiú* főnév ősmagyar alakja bővül a szuffixummal: **foɣalu ~ *fiɣalu ~ *fiβalu* > óm. **fiɣal ~ *fiβal ~ fial* > *fial* (vö. EWUng. 396 is). A két szó alaktörténete tehát a honfoglalás előtt párhuzamos „síneken” fut.

3. A jelentésmező radikális átalakulásához vezetett az az onomasziológiai fordulat, melynek során a születést megnevező igét a „magzat neve + igeképző” séma szerint alkották meg egyes nyelvjárások: *csikózik*, *borjazik*, *malacozik*, *kölykezik* stb. Murádin László szerint a XVI. század elejétől vannak e típusra nyelvtörténeti adataink, de – s ezt már én teszem hozzá – ennek kiformalódása is az őmagyarrá nyúlik vissza.

A típusnak ma két gócpontja van: az egyik a Dunántúl, a másik Erdély. Nagy kérdés, hogy a két jelentős folt a régiségben egybeért-e, tehát a központi helyzetű *ellik* és *fial* vágta-e szét az egységes tömböt, vagy valamelyik góc történetileg másodlagos. Anélkül, hogy e kérdést most el akarnám dönteni, le akarnám zárni, azt a gyanúmat fogalmazom meg, hogy a típus bölcsője a nyugati nyelvterület lehetett, keletre jutása pedig a székelység Árpád-kori nagy nyugat-kelet irányú településtörténeti mozgalmával függ össze. A fentiekben már érintettük, hogy a Mezőségekre a *fial*, *fiazik* típus rekonstruálható, talán még a középmagyar korra is. Később a Székelyföldön virágba szökkenő, kiteljesedő megoldás kerekedett felül egész Erdélyben. Ez az életerős, a nyelv specializációs törekvései által mozgatott újítás nyugaton is terjedőben volt: látványos előrenyomulása figyelhető meg az *ellik* tömbjétől északra és délre. A keletre haladás egy-egy lépcsője kiválóan rögzíthető a négy térképlap egymásra vetítésével. A területi változás kárvallottja leginkább a *fial* típus.

A térbeli mozgások legszemléletesebb ábrázolása a számítógépes videoanimáció lenne. Ennek technikai feltétele részben meghatározott számítógépes grafikai programok ismerete és kreatív alkalmazása. A kulcskérdés azonban a nyelvföldrajzi képletek, térbeli alakulatok helyes értelmezése. (Reméljük, hogy a technikai és tartalmi feltételek javulása hamarosan belátható közelségbe hozza ezt az új szemléltetési lehetőséget is.)

4. Néhány zárógondolat. – A szemantikai mező átrendeződésének minden nyelvjárásban egyik legáltalánosabb mozgatórugója a minél nagyobb jelöltségre, specifikációra irányuló törekvés. Esetünkben ez vezet a legnagyobb hatású változashoz, a faj egyedeit megnevező főnevek igésítéséhez. Az említett innováció azonban – akárcsak a többi idevonható szó – nem tudta birtokba venni az egész nyelvterületet. A tájanként eltérő jelentésmező-tagolódás függ az ő- és őmagyar korból örökölt alapvető rendszerjellemzőktől, de leginkább mégis nyelvjárásközi hatásoktól. Ez utóbbiak figyelmen kívül hagyása csak formális kategorizációt tesz lehetővé. A térbeli mozgások végigkövetését nagymértékben segíti az, hogy az egymással összefüggő kifejezések térképenként eltérő ütemeket rögzítenek. Minél kisebb, illetve „jelentéktelenebb” állatra vonatkozó térképet szemlélünk, annál több esély van tagolt térbeli képletek regisztrálására. A változatos szóföldrajzi képben mind az archaizmusok, mind a neologizmusok fellelhetők. Tanulságos lesz ebből a szempontból a juhra és

kecskére vonatkozó igék térszerkezetének analízise. Ez a két szócikk azonban – ahogy említettük – a két nagyatlasz közül már csak a romániaiában található meg. Értelmezésük a jelentésmező főigéinek komplex elemzése után már sokkal több eredménnyel kecsegtet.

IRODALOM

- Benkő Loránd 1967a: Nyelvtörténet és mai nyelv (Adalékok a nyelvi szinkrónia és diakrónia viszonyához), in *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* **5**, 41–67.
- Benkő Loránd 1967b: A nyelvföldrajz történeti tanulságai, *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* **24**, 29–48.
- Deme László–Imre Samu szerk. 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*, Budapest, Akadémiai.
- Györffy György 1977: *István király és műve*, Budapest, Gondolat.
- Györffy György 1984: A magyarok megtelepedése, in *Magyarország története I/1. Előzmények és magyar őstörténet*, Budapest, Akadémiai, 605–34.
- Imre Samu 1971: Szinkrónia és diakrónia a magyar nyelvátlasz anyagában, *Magyar Nyelv* **75**, 134–44.
- Imre Samu 1985: Egy igecsoport néhány szóföldrajzi jellemzője, *Magyar Nyelv* **81**, 87–93.
- Juhász Dezső 2000: Szójelentéstan és nyelvföldrajz, in Gecső Tamás szerk.: *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*, Budapest, Tinta, 134–41.
- Juhász Dezső 2001: A nyelvföldrajz magyar eredményeiből, in Kiss Jenő szerk.: 111–30.
- Juhász Dezső 2002: A jelentéstani mikrorendszerek térbeliségének kérdéséhez, in Gecső Tamás szerk.: *Kontrasztív szemantikai kutatások*, Budapest, Tinta, 169–81.
- Kiss Jenő szerk. 2001: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris Kiadó.
- Murádin László 1969: A jelentésmező tagolása és a nyelvjárási izoglosszák, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* **13**, 301–5.
- Murádin László 1975: Háziállatok tartására szolgáló épületek neveinek belső és területi összefüggéseihez, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* **19**, 133–41.
- Murádin László 1976: Az *ellik* és rokon értelmű társainak jelentésköre, *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* **20**, 21–30.
- Murádin László–Juhász Dezső szerk. 1995–2002: *A romániai magyar nyelvjárások atlasza 1–7*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Terbe Erika 1999: *Örvény*. Szemantikai és szóföldrajzi vizsgálódás, in Kugler Nóra–Lengyel Klára szerk.: *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*, Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék.

FÜGGELÉK

1. táblázat

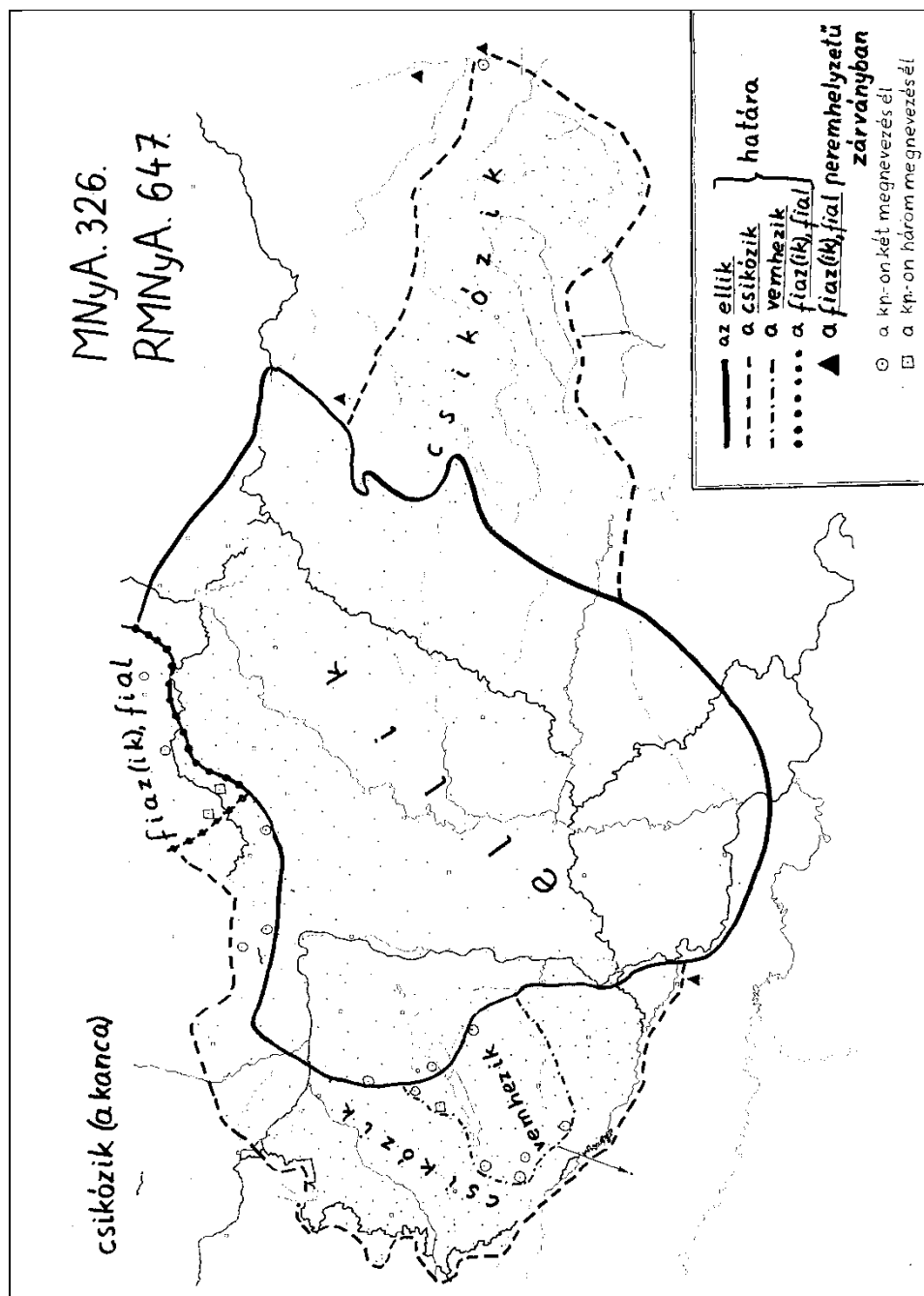
	a kanca	a tehén	a koca	a kutya
A	ellik			
B	ellik		fiadzik	
C	ellik		malacozik	kölykezik
D ₁	csikózik	borjazik	malacozik	kölykezik
D ₂	vemhezik	borjazik	malacozik	kölykezik

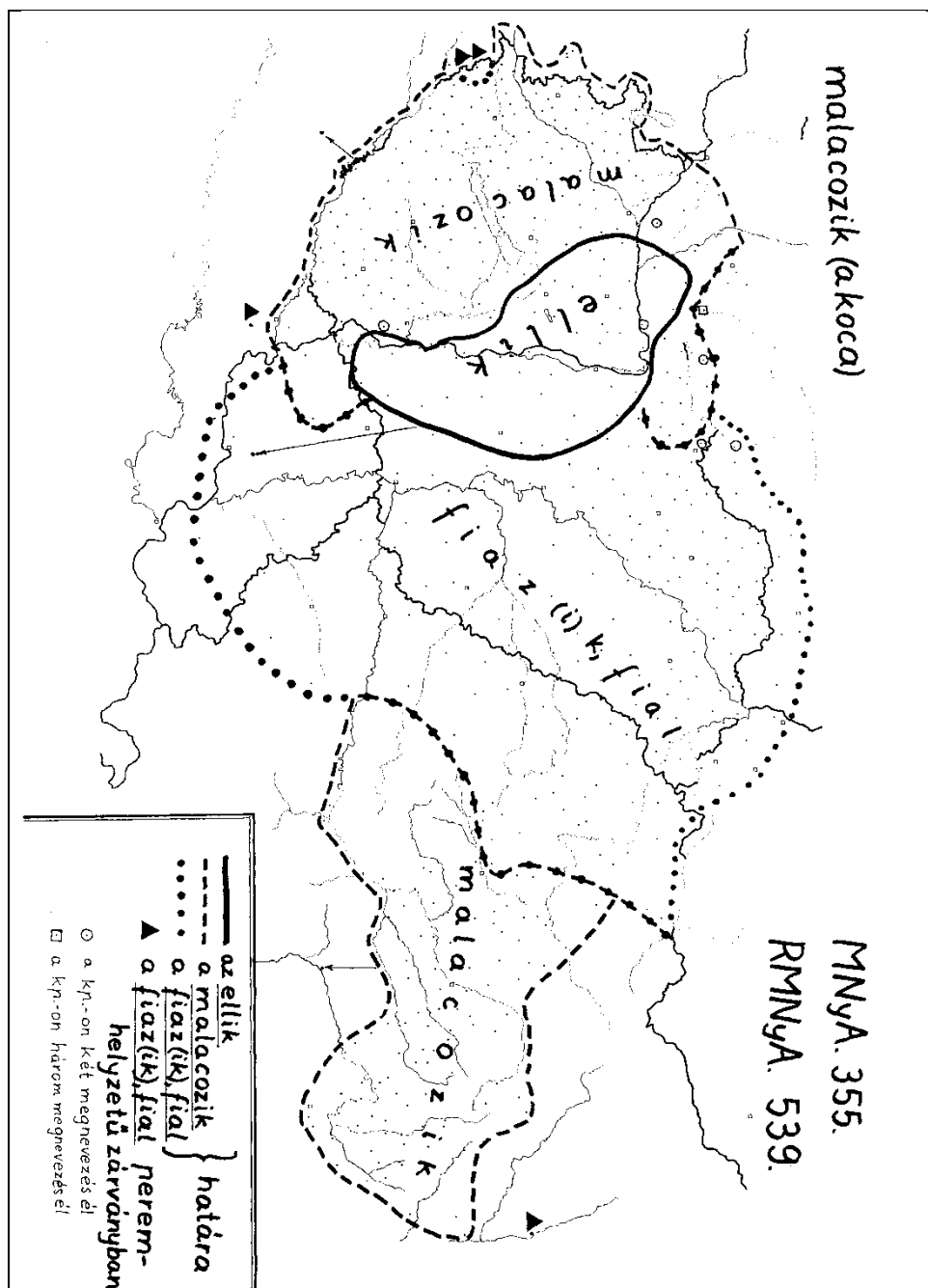
2. táblázat

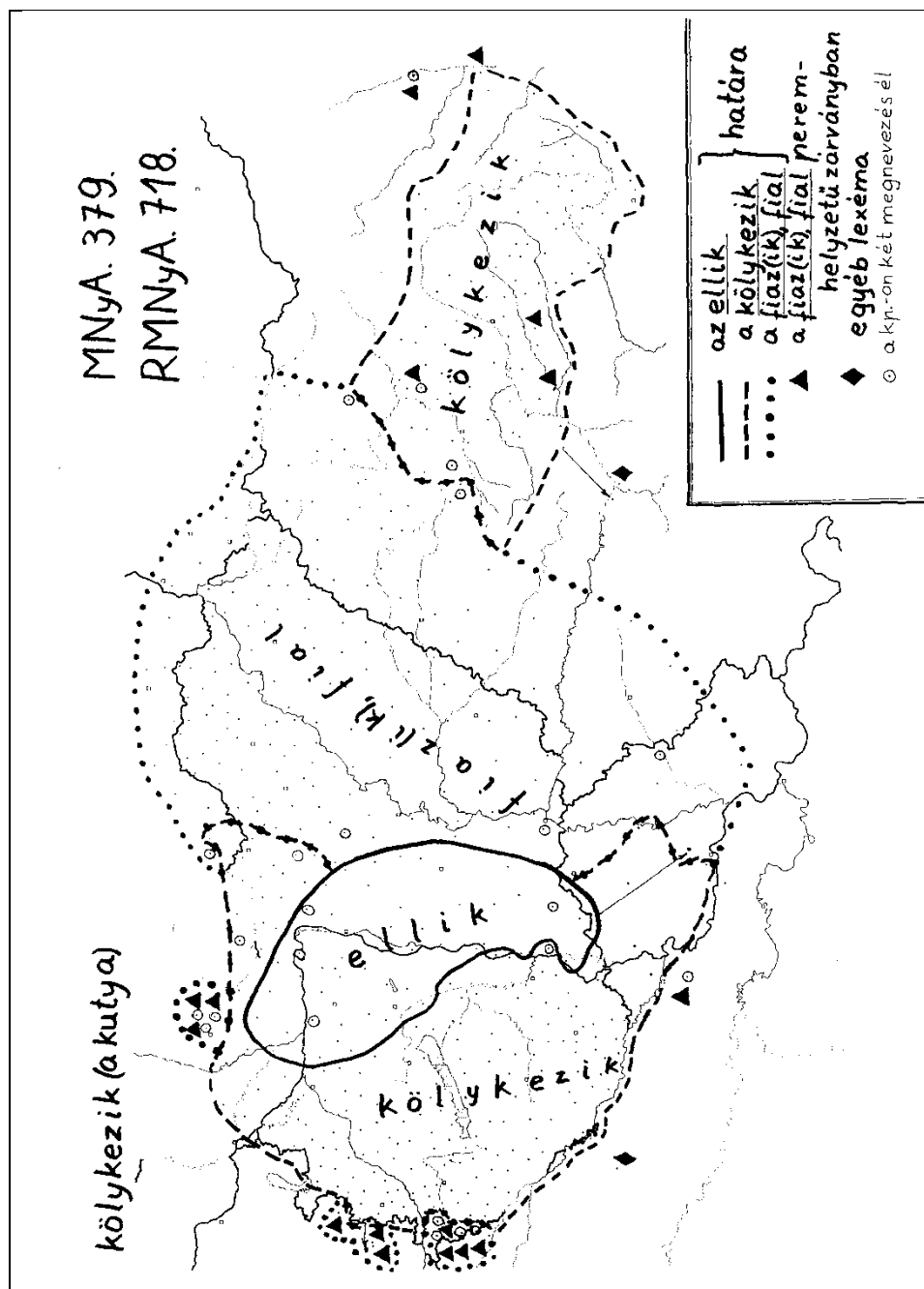
	a kanca	a tehén	a koca	a kutya
B	ellik		fiadzik	
	ellik	borjazik	fiadzik	
C	ellik		kölykezik	
	ellik	borjazik	malacozik	kölykezik
D	fiaz			
	ellik		fiaz	
E	fiaz			
	fiazik			kölykezik

3. táblázat

	a kanca	a tehén	a kecske	a juh	a koca	a kutya
A	ellik				fiadzik	
B	ellik				fiadzik	kölykezik
C	csikózik	ellik			fiadzik	kölykezik
D ₁	csikózik	ellik		bárányozik	fiadzik	kölykezik
D ₂	csikózik	borjazik	fiadzik		malacozik	kölykezik
D ₃	csikózik	borjazik	bárányozik		malacozik	kölykezik
E ₁	csikózik	borjazik	gidózik	bárányozik	malacozik	kölykezik
E ₂	csikózik	borjazik	ollózik	bárányozik	malacozik	kölykezik
E ₃	csikózik	borjazik	ollózik	fiadzik	malacozik	kölykezik
E ₄	csikózik	borjazik	fiadzik	bárányozik	malacozik	kölykezik
E ₅	csikózik	borjazik	cucujádzik	bárányozik	malacozik	kölykezik
E ₆	csikózik	borjazik	kecskézik	bárányozik	malacozik	kölykezik
E ₇	csikózik	borjazik	gidózik	bárányozik	malacozik	kutyázik
E ₈	csikózik	borjazik	gidózik	bárányozik	malacozik	fiadzik

BETEKINTÉS AZ AKADÉMIAI NAGYSZÓTÁR BOSZORKÁNYKONYHÁJÁBA

KISS MARGIT – ÓNODY CSILLA – SZIRMAI DIÁNA

A cikk felépítése: bevezetőnkben az Akadémiai nagyszótárról, majd a Magyar történeti korpuszról, végül a szócikkírás fortélyairól adunk számot. Ezt követően három – az *ábra*, az *állat* és az *anya* – szócsaláddal foglalkozunk behatóbban, elemezve az alap-
szavak és származékaik közti viszonyokat is.

1. Bevezetés

1.1. Mi is ma az Akadémiai nagyszótár (NSz.)?

Az eredeti és a hagyományos nagyszótári elképzelésekhez képest a vezérelvek mára már számos téren megváltoztak. A jelenlegi koncepció szerint a szótár az 1772–2000-ig terjedő időszak magyar irodalmi és köznyelvének mintegy százezer szavát fogja bemutatni nyolc kötetben. Nem tudunk minden egyes jelentést leírni, ahogy azt eredetileg szeretttük volna, azonban igyekszünk a szócikkekben így is minél gazdagabb jelentésszerkezetet ábrázolni a főbb jelentéseket, árnyalatokat, az esetleges stílusminősítéseket, használati köröket is bemutatva. A szavak jelentésszerkezete a szinkrón nyelvallapotot tükrözi, a szavak történeti fejlődését, használati körének és stílusértékének változásait a lexikai minősítések speciális használatával mutatjuk be. Vegyünk egy példát: az *ángy* (*nyj*) azt jelzi, hogy ez a szó mindig is nyelvjárási volt, a régiségben és ma is; ezzel szemben az *ágas* (*/nyj*) azt mutatja, hogy a történetiségben a szó köznyelvi volt, a szinkroniában pedig már csak a nyelvjárásokban használják. Ezek a minősítések nemcsak az egyes szócikkfejekben jelenhetnek meg, hanem maguknál a jelentéseknél is. Minden jelentést példamondattal és annak bibliográfiai adataival illusztrálunk. A példamondatokat a rendelkezésünkre álló hatmilliós cédulaanyagból és a kb. 24 milliós számítógépes szövegtörzsből válogatjuk. Ez utóbbit a XX. századból 16 millió, a XIX. századból 6,8 millió, a 18. századból 1,7 millió szövegszó teszi ki. A szövegszó a szóelőfordulást jelenti. A szócikkekben a szócikkfej lexikológiai adatai mellett mindig jelöljük az egyes jelentéseknél a mi időhatárainkon belüli első előfordulást, valamint egy-egy beszédes példamondattal alátámasztjuk a szó jelentéseit. A szótári megjelenés mellett egy cd-változat is készül majd, amely bővebben tartalmaz példamondatokat, ha a szó időbeli korlátai engedik, akkor lehetőleg mindhárom századból egyet-egyet.

A modern számítógépes szövegfeldolgozás eredményeképpen korpuszunk igen sokféle szempontból hasznos kelléke nemcsak a szócikkírásnak, hanem más jellegű nyelvészeti kutatásoknak is. A korpusz 1772-től tartalmaz különböző témájú és műfajú szövegeket: a költői művektől, szépirodalmi regényektől a szakácskönyveken át egészen az orvostudományi művekig. Nyugodtan állíthatjuk, hogy az elmúlt három évszázad irodalmi- és köznyelvének reprezentatív korpusza a miénk. A szövegeket XML

formátumba rögzítettük. Ez egy olyan jelölőnyelv, amely megkönnyíti a szöveghalmazból a több szempontú tartalmi lekérdezéseket. Így kereshetünk a korpuszban egy szó valamely szófajú előfordulásaira, a korpuszban lévő művek különféle bibliográfiai adataira, műfajra, szerzők egyes műveire vagy egy bizonyos évből származó írásaikra is. A szócikket szintén XML formában rögzítjük, így a cd-változatban nemcsak maga a szótár lesz olvasható, hanem az adatbázis-formátum lehetővé fogja tenni a legkülönbözőbb szempontok szerinti keresést, csoportosítást, összehasonlítást. Például könnyen megtalálhatjuk egy szó szinonimáit, összegyűjthetjük a szótár azonos szófajba, fogalomkörbe tartozó szavait, de lehetőség lesz még arra is, hogy megtudjuk, mely címszavunk található meg pl. a Czuczor–Fogarasi-féle (CzF.) vagy a Bakos-féle (IdSzKsz.) szótárban. Úgy gondoljuk, hogy a modern lexikográfiai vívmányokat felhasználva egy történetiségre is koncentráló, hagyományos szemléletű szótár készül nálunk.

1.2. A szókincs rögzítési lehetőségei az Akadémiai nagyszótárban a történetiség és a jelentésgazdagság figyelembevételével

A NSz. készítésének legfontosabb feladata a forma és a tartalom összehangolása, vagyis arra a kérdésre próbálunk minden egyes szócikkben megoldást találni, hogyan lehet egy szó jelentéseit, történetiségét egy alapvetően értelmező szerkezetű szótárban, illetőleg szócikkben bemutatni. A terjedelmi korlátok kb. százezer címszó felvételét engedélyezik, de a különböző szócikktípusok, illetőleg utalások segítségével több százezer kifejezést: származékokat, összetételeket, szókapcsolatokat is fölvehetünk a szócikkekbe, ezáltal a szókincs gazdagságát, a nyelvhasználat produktivitását is lehet illusztrálni; ezenkívül, mivel a történeti korpusz több mint kétszáz évet ölel fel (1772-től 2000-ig), lehetővé válik a magyar szókincset ebben a korszakában diakrón folyamatban szemlélni.

1.3. Szócikkfajták

A Nagyszótárban három különböző szócikkfajtába sorolhatók a kidolgozásra kerülő címszavak. Elsőként a bokrosított szócikket említjük; majd az utaló szócikkkel foglalkozunk; legvégül pedig az önálló szócikkekre kerül sor, itt beszélünk majd részletesebben jelentésekről, szókapcsolatokról, lexikai minősítésekről, példamondatokról és utalásokról.

1.3.1. Bokrosított szócikkek

A NSz. ezzel a szócikktípussal olyan összetett szavakat sorol egy csoportba, amelyben az egyik tag jelentése ismétlődik, a másik tag pedig köznyelvi szó, amely a szótárnak önálló szócikkben is kidolgozható címszava. A bokrosított szócikkek három típusa:

a) összetett szavak bokrosított szócikkei

Az összetett szavak bokrosított szócikkének címszava az összetétel előtagjának kötőjeles formája, pl. *acél-, állat-*. A szócikkfejlébe a címszón kívül még az (előtagként) grammatikai megjegyzés szerepel. Ezek után az előtag jelentései alapján vesszük föl – betűrendben – az alcímszóként kiemelt összetételeket. Az előtag nem kap szófaji minősítést, viszont minden bokrosított címszónak feltüntetjük a szófaját (bizonyos esetekben két szófajú is lehet). Az így kidolgozott alcímszavakat az önálló címszavakhoz hasonlóan példamondatokkal illusztrál-

juk (l. az önálló címszavaknál). (Az összetett szavak bokrosítására l. később az *állat* szócikket, amelynek még nem ez a végleges változata.)

b) igekötős igéknek az igekötő jelentése szerinti bokrosítása (pl. *alá*)

Az igekötős igéket az igekötő – és nem a teljes ige – alapján soroljuk jelentésekbe. Az igekötős igék bokrosítása esetén nem veszünk föl alcímszavakat, mint az összetett szavak bokrosításánál, hanem az igekötő különböző jelentéseit 3-4, igekötős igéket tartalmazó példamondattal illusztráljuk. Ezek a példának felvett igekötős igék lehetnek a szótár önálló címszavai és önálló szócikkben föl nem vett igekötős igék is (l. a mellékletben az *alá* szó tartalmilag még nem végleges szócikkét.)

c) utótagi bokrosítás: a képző- és ragszerű utótagok esetében (*-féle*, *-mód*, *-beli*)

E szócikkek esetében a címszót, az összetett szavak bokrosított szócikkének címszavához hasonlóan, kötőjellel vesszük föl, és az utótagok jelentéseit szintén összetételeikkel illusztráljuk: minden jelentésnél 3-4 példát sorolunk fel (l. a mellékletben a *-beli* szócikket)

1.3.2. Utaló szócikkek

Két változatuk lehetséges:

a) alaki utalók – a szócikkfejbe kiemelt alak- és írásváltozatok, pl. **bolondoz** l. **bolondozik**

b) szócikkfejes utalók – olyan szavak, amelyek nem lesznek a szótárban kidolgozott címszavak, nincs rájuk adat a korpuszban, de szerepelnek egy összetétel utótagjaként vagy egy más címszónál feldolgozott frazéma elemei; vagy pedig valamely gyakori, tipikus jelentésváltozást eredményező képzővel jönnek létre, pl. **kebelez** ige l. **Ö**: *be~*; vagy **korú** mn l. **Ö**: *kis~*, *nagy~*.

1.3.3. Önálló szócikkek

Az önálló szócikkek kapcsán beszélünk majd a jelentésekről, ezen belül a frazémákról és példamondatokról, valamint a grammatikai megjegyzésekről és lexikai minősítésekről, végül szó esik a szócikken belüli utalásról is.

1.4. Jelentések

A jelentések, jelentésárnyalatok elkülönítése a legnehezebb, legsubjektívabb feladat a szócikkíró számára. A korpusz példamondatainak csoportosítása, a jelentések logikai vagy időrendi sorrend szerinti felsorolása, a jelentés definíciójának megalkotása minden egyes szó esetében egyedi feladat. Vannak azért szempontok, amelyek segítenek a szócikkírónak, nézzünk ezek közül néhányat:

– egy szó konkrét, ill. átvitt jelentése általában külön jelentésbe/jelentésárnyalatba kerül (de bizonyos esetekben összevonható az *(átv is)* minősítéssel is)

– külön jelentésbe kerül a cselekvés neve – az igéből képzett nomen actionis – és a cselekvés eredménye, pl. **alapítás** fn **1.** 'az *alapít* igével kifejezett cselekvés' **2.** 'ennek a tevékenységnek az eredménye, a megalapított intézmény, mű stb.'

– a grammatikai különbségek is eredményeznek önálló jelentést, pl. az ige tárgy- és tárgyatlan használata esetén. Pl. **adózik** ige **1.** tn *(átv is)* '(vmilyen birtok, jövedelem alapján) adót fizet': [a halálnak] *adóznak* a jók és a rosszak || **1a.** ts '(vmilyen összeget) adóként fizet': garast nem *adózunk*, míg abból a pusztából földet nem kapunk. **4.** tn *adózik vmivel* 'vmely szavával, cselekedetével, vmilyen magatartással ki-

nyilvánítja véleményét, megadja vkinek, vminek azt, ami megilleti, amire méltó: *adózzunk* némi ámulattal a szép magyar kifejezésnek. || **4a.** tn 'hódol vkinek, elismerését fejezi ki vki iránt': Mindig tisztellek én, s mindég *adózom* is tenéked. (A további szempontokat l. Ittész 2002: 33–7.)

A jelentések sorrendje lehet időrendi vagy logikai, ezt a feldolgozandó anyag természete alapján döntjük el. Az eddigi tapasztalatok alapján elmondhatjuk, hogy a jelentések logikai sorrendje a gyakoribb, a szócikkváz kialakítása során a mai, szinkrón nyelvallapotból indulunk ki. A korpuszban fellelhető előfordulások alapján, a hivatkozott szótárak jelentésstruktúráját egybevetve a köznyelvi, illetőleg leggyakrabban előforduló jelentések kerülnek előtérbe, ezeket követik a régebbi vagy kevésbé gyakori, esetleg szaknyelvi jelentések.

1.5. Lexikai minősítések, grammatikai megjegyzések

A szócikkfejből vagy a jelentésszámok után a grammatikai megjegyzésekkel feltüntethetjük a szóra jellemző nyelvtani tulajdonságokat – pl. (birt. szjellel) v. (többnyire tbsz-ban) –, ill. a szavak sokszínű jelentését, használati körét lexikai minősítések segítségével is visszaadhatjuk. Ilyenek a stílusminősítések: (*biz*), (*pejor*); a szaknyelvi, rétegnyelvi minősítések (*irod*), (*argó*), (*Ker*); az időbeli elterjedést mutató kifejezések (*rég*); valamint a gyakoriságot feltüntető minősítések (*ritk*).

1.6. Értelmezett szókapcsolatok

„Értelmezett szókapcsolatnak az olyan lexémaszerűen összeforrt szintagmát tekintjük, amelynek elemei – de legalábbis egyik elemük – még őrzi eredeti konkrét jelentésüket” (Ittész 2002: 61). Ezen belül a szókapcsolatok felvételének eldöntése nem könnyű feladat, a példák természete és a szerkesztőkkel való egyeztetés alapján dől el, mely szókapcsolatok szerepelnek kidolgozva is a szótárban. A frazémák feldolgozása, vezérszavuk természetétől függően jelentésben belül, esetleg önálló jelentésben vagy jelentésárnyalatban is lehetséges. Az értelmezett szókapcsolatokat vezérszavuknál vesszük fel a szócikkben, ez négyféle lehet:

- jelzős szerkezeteknél a melléknév (l. a mellékletben: *alapító tag* l. *alapító*);
- két névszós, kettős határozós szerkezeteknél az első névszó (*adósok börtöne* l. *adós*);
- igéből és névszóból álló frazémák esetében a névszó (*úszik az adósságban* l. *adósság*);
- névmásból és igéből álló szókapcsolatoknál az ige (*kitesz magáért* l. *kitesz*).

1.7. Példamondatok

A példamondatok feladata a szó jelentésének, jelentéseinek, vagyis a szó életútjának a lehetőségeken belül minél szemléletesebb bemutatása. A válogatásnál több dologra is figyelni kell. Először is meg kell találni az adott jelentésre a legkorábbi, vagyis az első szöveggörnyezetben is megjelenő példát. Az időbeliséget még kétféle módon ragadhatjuk meg:

- egy jelentésben belül is több évszázadból veszünk fel példát (l. a mellékletben az *alapító* melléknév 1. jelentését);
- az egész szócikken belül: minden jelentésben, ill. jelentésárnyalatban más-más korszakból tüntetünk fel példamondatokat (l. a mellékletben az *alapító* szócikk egészét).

Fontos továbbá, hogy a szócikkíró „beszédes”, vagyis a jelentést minél szemléletesebben bemutató példát válasszon ki a korpuszból. Egy jelentést vagy árnyalatot

egy – lehetőleg minél tömörebb – példamondattal lehet illusztrálni, mivel a nyomtatott szótár terjedelme kötött, de a tervezett elektronikus verzióban lehetőség nyílik a bővebb adatolásra is, a rejtés segítségével. A rejtés kétfajta lehet: részleges vagy teljes. Az első esetben a példamondatnak egy – a mondat értelmét jelentősen nem módosító – részét rejtjük el, a másodikban az egész példamondat rejtve van. Példa a részleges rejtésre: {Figyelman kívül hagyja a később általa annyira szeretett „csodaregényeket”, pedig} a műfaj *alapító* műve, Garnett A rókaasszonya már évek óta napvilágot látott (1973 Poszler György 2001124003, 250). Példa a teljes rejtésre: {Comenius [...] összefoglalója s a híres *alapító* irat ismertetése nagyon is fontos művelődéstörténeti jelenségre hívja fel a figyelmet (1978 Szőnyi György Endre 2001150002, 106)}. A legkorábbi adatnál lehetőség nyílik arra, hogy a példamondatnak csak a bibliográfiai adatait vegyük föl, ha magát a mondatot nem akarjuk megmutatni, pl. az *alapító* mn. második jelentésénél: **2.** 'vminek az alapításához tartozó, avval kapcs.': (1840 Székely Mózes 1900434003, 32)

1.8. Utalás

Utaló szócikkekről már esett szó, de az utalás a szócikken belül is fontos, hiszen egy szónak az életéhez a származékai, összetételei, illetve a korábbi szótárakban való előfordulásai is hozzátartoznak. A szócikken belüli utalásnak két fajtája van: szócikk belseji vagy szócikk végi utalás. A szócikk belsejében két esetben alkalmazzuk az utalást:

- ha a címszavunk melléknévi igenév, illetve ebből lett melléknév, első jelentésként mindig az igenévi szófajt vesszük fel, az értelmezésen belül pedig utalunk az igei címszóra. Pl. az *alapító* igenévi jelentése **I.** mn-i ign → *alapít*;
- a képző-, illetőleg ragszerű utótagok bokrosítása esetén, ha az utótag valamelyik jelentését csak önálló címszóként is szereplő szóval tudjuk adatolni, szintén utalunk az említett címszóra.

A szócikk végi utalások mutatják be címszavunk jelenlétét a szókincsben: használatának gyakoriságát, bővítési lehetőségeit és a nyelv produktivitását a szó származékai és összetételei által.

Ö: itt azokat az összetett szavakat soroljuk fel, amelyek a szótárnak önálló címszavai, és amelyeknek utótagja az említett címszó (pl. az *állat*¹-nél a *háziállat*).

Fr: utalunk azoknak az értelmezett szókapcsolatoknak a vezérszavára, amelyeknek a mi címszavunk is része (pl. az *állat*¹-nél: *élető*, *lelkes* stb.).

ÖE, ÖU: ezek az utalások azokat az összetett szavakat tartalmazzák, amelyek nem lesznek önálló címszavai a szótárnak, de amelyeknek egyik tagja a címszavunk, a másik tagja pedig része a szótár szókincsének (pl. az *ablak* esetében: **ÖE:** *~rés*, **ÖU:** *iker~*).

Sz: e jel után a címszó ki nem dolgozott származékait tüntetjük fel (pl. az *ábra* szónál az *ábrás*).

Vö: Végül pedig így hivatkozunk azokra a korábban megjelent szótárakra, amelyekben szavunk szintén címszóként szerepel. Ezek: CzF., ÉrtSz., SzólKm., TESz., ÉrtSz., SzT., ÚMTSz., IdSzKsz. Amint láthatjuk, a szótárak is tükrözik a szó diakroniáját, hiszen ezeknek a magyar lexikográfia történetében jelentős szótáraknak a segítségével már mintegy másfél évszázadon át nyomon követhetjük szókincsünk alakulását.

2. Az *ábra* szócsalád bemutatása

A következőkben az *ábra* szócsalád jelentésváltozásait mutatjuk be az alábbi főbb szempontok alapján: melyek a szócsaládot érintő fontosabb történeti változások, illetve miként jelennek meg az egyes alakok közti közös jelentések, és ezek milyen összefüggésbe állíthatók. Nem marad tehát említetlenül a származékok közti rokon és nem rokon jelentések vizsgálata, továbbá a szócsaládon belüli tipikus és egyedi jegyek elemzése sem.

A szócsalád alapja az *ábráz* főnév, amely a szláv eredetű *obraz* 'alak, kép' szóból származik. Első előfordulása 1372 u.-ról a Jókai-kódexből adatolható. Minthogy az *-áz* végű több szótagú magyar szavak rendszerint igei szófajúak (pl. *aláz, deszkáz, példáz, ruház, vigyáz*), a nyelvérvék befolyása miatt így az *ábráz*-t is igeiként kezdték használni (1470). Az *ábráz* igéből képezték később az *ábrázat, ábrázol* származékokat. Az *ábra* ezen szavak valamelyikének elvonással keletkezett nyelvújítás kori eredménye. A szót Bartzafalvi Szabó Dávid: Szigvárt című művéből tudjuk először adatolni 1787-ből. Majd az *ábráz* ige háttérbe szorulásával egyre inkább kezd használatba kerülni az *ábrál* ige, mintegy az igei hiány pótlásaként, amely már az *-l* honosító igekepzővel van ellátva. A további származékok első előfordulásai a következők: *ábrázolás* 1513 (NagyszK.); *ábrázolat* 1519 k. (DebrK.); *ábrázol* (1522 HorvK.) (vö. TESz.).

Nézzük meg a szócsalád származékait hozzávetőlegesen kronologikus rendben, és vizsgáljuk meg az egyes jelentéseket a nagyszótári adatok függvényében! Azt követően pedig vegyük szemügyre még a szócsaládon belüli rokon jelentésjegyeket! (A mellékletben az egyes szócikkek megtalálhatók.)

A nagyszótári szócikkek alapján az *ábráz*¹ és az *ábráz*² adatolható a legkorábbról. A homonima előfordulás is azt bizonyítja, hogy a régiségben egy darabig együtt élt a két szó. Ma azonban már egyik alak sem használatos. Láthatjuk a példák alapján, hogy kezdetekben az 'arc', a 'kép, ábra', ill. vminek a képi bemutatása, 'vki, vmi bemutat, ábrázol, megmintáz vkit, vmit' a jelentés központi momentuma, ám ez utóbbi esetben nem csak és kizárólag műalkotásról van szó. A főnév az 'arc' jelentéssel bővült az eredeti *obraz* jelentéséhez képest. Azt lehet mondani, hogy az 1800-as évek közepéig él együtt az *ábráz*¹ és az *ábráz*². Hasonlóan, mint az *-alakú, -fajta, -féle, -forma* képzőszerű utótagok, a régiségben az *-ábrázú* is állhatott utótagi szerepben, pl. *szép ábrázú* a mai *szépségű*-nek feleltethető meg. Az *ábrázat* elterjedése azonban az *ábráz* főnévi használatát visszaszorította, így az igazi időtálló képzői jelleg nem alakulhatott ki. Az *ábrázat* tehát a sorban következő vizsgálandó szó. Itt megfigyelhetjük, hogy a korábbi jelentések ebben a szóalakban mennyivel árnyaltabbá váltak. Az *ábrázat* első jelentésében az *ábráz*² második jelentése él tovább. Az 'arc' kibővül, és rész-egész viszonyulásban az 'orcá'-t is jelölheti. Továbbmenve valószínűleg hasonlóságon alapuló névátvitel alapján az 'állat pofájá'-t is ezzel a szóval fejezték ki a korábbi századokban, azonban később a *pofa* átvette ezt a szerepet. A szemtelenséget kifejező 'pofa' jelentés meglete esetünkben inkább a frazeológiában jellemző, stílusa irodalmibb, mint a későbbi társáé. A szó harmadik jelentése a 'kép, ábra' és az 'arc' jelentésből fejlődhetett immár átvitt értelemben kifejezve 'vminek az arcúlatá'-t. Ez a jelentés azonban szűk használati körű, viszonylag szűk időintervallumból dokumentálható. A *-zat, -zet* végű főnevek körében nagyon gyakoriak a konkrét jelentésűek, mert ezek nemcsak igékből, hanem közvetlenül főnevekből is képezhetők: pl. *homlokzat, mennyezet, talapzat* (Hadrovics 1992). Mint már korábban is említettük, az *ábrázat* elterjedése az *ábráz*

főnévi használatát erősen visszaszorította. A szótár kronologikus sorrendjében a szócsalád következő alakja egy ige: az *ábrázol*. Ebben a szóban az *ábráz*¹ ige első jelentésének továbbélését figyelhetjük meg, azonban némileg módosult az eredetihez képest, és immár a művészi megjelenítésre esik a hangsúly. Ez a jelentés aztán áttevődik az írásbeli, illetve a gesztusok nyelvén megformált bemutatásra is. Ebben a szóban a látatás különféle művészi megformálásának aspektusait láthatjuk, amelyek feltehetőleg belső jelentésfejlődés eredményei, igen korán alakultak ki, mindmáig meg is maradtak. A nagyszótári előfordulásokat tekintve a következő szavunk az *ábrázolat*. Végül is elmondhatjuk – az *ábrázol* igére utalva – hogy a cselekvésnek mintegy megvalósult formái, annak eredményei és egyéb ezekhez a jegyekhez köthető jelentések mutatkoznak meg a szóban. Az *ábrázolat* első jelentésében az *ábráz*² első jelentése cseng vissza, de már részletesebben kibontva. A két szó jelentésstruktúrájában rokon jelentésjegyek jelennek meg. Az első jelentéshez tartozó aljelentés (**1a.**) metaforikus alapon az *ábrázat* harmadik jelentésével rokonítható. A második jelentés az *ábráz*¹ ige első jelentésének valamint az *ábrázol* első és második jelentésjegyének főnevesült változatban való meglétéről tanúskodik. A 'költői kép, szókép' lehet belső jelentésfejlődés eredménye, mintegy az írásbeli bemutatás egy fajtájaként jelenhetett meg, de nincs kizárva a latin eredetű, hozzánk a németből kerülő *figura* szó egyik hasonló jelentésének a hatása sem, főleg ha még a szócsalád alapjául szolgáló *obraz* jelentéseit is figyelembe vesszük. A következő aljelentés (**2b.**) szintén az igeiből származhat, hiszen ott láhattuk a művészi megjelenítés különféle változatait. Végezetül a szó harmadik jelentése az *ábráz*² **2.** vagy az *ábrázat* szónak az **1.**, illetve **1a.** jelentéséből származhat. A szó ebben a jelentésében nem lett hosszú életű, talán a már akkor is sokkal árnyaltabb jelentésekkel bíró *ábrázat* megléte miatt. Következzék a ma a szócsalád alapjának tekintett *ábra*. Az elvonással létrejött szó jelentéseiben többnyire az *ábráz*¹, *ábráz*² jelentései élnek tovább. Rögtön az első jelentésnél egyezést is találunk a korábbi és az elvonás utáni alakulat között. Az *ábra* szavunkban aljelentésként (**1a.**) egy speciálisabb változata is kialakult ennek a jelentésnek: 'rendsz. nyomtatott szöveget magyarázó, szemléltető kép', ez feltehetőleg belső változás eredménye. A következő aljelentés (**1b.**) hasonlóan az *ábrázolat* második jelentésénél bemutatottakhoz, az *ábráz*¹ és az *ábrázol* első és második jelentésének főnevesült változatáról, a cselekvés leírásáról van szó. A harmadik aljelentésben (**1c.**) a már *ábrázolat*-nál is szerepelt 'költői kép, szókép'-et találjuk, amely hasonló változás eredménye lehet, mint azt ott láttuk, de időben itt egy későbbi változatról van szó. A második jelentésben az *ábráz*² második jelentésének továbbélését láthatjuk, azonban itt már árnyaltabb módon (bár nem több részre bontva) jelenik meg a jelentés hasonlóan ahhoz, ahogyan azt az *ábrázat* első fő- és aljelentésénél is megfigyelhettük. A **2a.**-ban metonimikus névátvitellel kialakult 'emberi alak, figura' jelentést sikerült adatolnunk meglehetősen rövid időszakból. Az *ábráz*¹ mintájára honosító képzős ige az *ábrál* bemutatása következik. A két említett ige jelentése nem fedi teljesen egymást. Az *ábrál* első jelentésben nem találjuk meg az *ábráz*¹ mindkét aspektusát, viszont kialakul egy egészen új, egyedi jegy a szócsaládban (**2.**) az '(el)képzél, látni vél' jelentéssel. Az *ábrázló* a többi származékot tekintve már egy egészen késői fejlemény. Fellelhetjük benne az *ábráz*¹ és az *ábrázol* igék 'megjelenít, bemutat, megminta' jelentéseinek sajátos továbbélését. A melléknévi jelentéseknél a képi és a művészi bemutatás egy aspektusa látható szókapcsolatokba ágyazva és szaknyelvi minősítéssel ellátva. A főnévi 'ábrázoló geometria' tapadással keletkezhett a szókapcsolatból.

A szócsalád egyetlen szótárunkban kidolgozott összetételi alakja az *ábrázolásmód*. Igen fiatal összetétel, amely az *ábrázol* ige származékából jött létre, így hordozza magával a 'művészi, ill. szakszerű bemutatás'-t.

Kitűnik, hogy a bemutatás, láttatás, elsősorban a képiség az a központi fogalom, amely köré a szócsalád elemei szerveződnek; mint láthattuk a történetiségben ennek meglehetősen szerteágazóak a vonásai. A származékok a szinkroniában kevés jelentéssel rendelkeznek, de a régiségben még, pl. a nyelvújítás korában is, sok jelentésük, jelentésárnyalatuk létezett. A szócsalád főként képzett származékokból áll, nagyon kevés összetételt találunk: *ábrázolásmód, folyamatába*.

A következőkben vizsgáljuk meg a jelentéseket egy másik vetületből, nézzük most meg a származékok közös jelentésségeit és azok használatának gyakoriságát is egyben!

Az első közös jegy: *ábráz*¹ (rég) **1.** 'rends. vmely (mű)alkotásban, tárgyon megjelenít, megmintáz vki vkít, vmit' és az *ábrál* (rég) **1.** 'rajzban felvázol, ábrázol, bemutat vmit' jelentések közt van. Itt a vizuális kifejezőrendszer válik a központi elemmé, ahol is az ige alanya személyt takar. A következőkben maga a képi, tárgyi alkotás mutat, tár elénk vmit: *ábráz*¹ (rég) **2.** 'vmely (mű)alkotás, tárgy, bemutat, ábrázol vkít, vmit'; *ábrázol* **1.** 'képben, képzőművészeti alkotásban megjelenít, elénk állít vkít v. vmit'. A 'kép' jelentésnek találhatjuk meg a közös jegyeit részint különféle funkciók szerinti megoszlással, részint eltérő használati körökben, más stílusminősítésekkel az alábbi szavakban: *ábráz*² (rég) **1.** 'kép, ábra'; *ábrázolat* (vál) **1.** '(rajzolt v. festett) ábra, kép'; *ábra* **1.** 'vmit főbb vonalaiban ábrázoló kép'; **1a.** 'rends. nyomtatott szöveget magyarázó, szemléltető kép; illusztráció'. A régiségben a legtöbb származékban megjelent az 'arc', ma azonban a szócsaládban már kevésbé él ez a jelentés. A származékok közül ebben a tekintetben az *ábrázat* volt a domináns, ahol a névátvitelnek köszönhetően igen gazdag, bokorszerűvé ágazó jelentésszerkezettel találkozunk: *ábráz*² (rég) **2.** 'arc, ábrázat'; *ábrázat* (vál) **1.** 'emberi arc(kifejezés)'; **1a.** (vál) 'az arcnak a szem alatt és az oldalsó állkapocscsont felett található része; orca'; **1b.** (rég) 'állat pofája'; **2.** (kissé rég) 'szemtelenység, arcátlanság jelképeként'; *ábrázolat* **3.** (rég) 'arc, ábrázat, ill. orca'; *ábra* **2.** (rég) 'arc(kifejezés), ábrázat'. Az 'ábrázol' cselekvés leírását a következő főnevesült változatokban láthatjuk: *ábrázolat* **2.** (kissé rég, vál) 'ábrázolás, bemutatás, szemléltetés'; *ábra* **1b.** (ritk) 'megjelenítés, ábrázolás, bemutatás'. Ide tartozhat az *ábrázoló* szavunk is, hiszen ebben szintén központi jegy a 'láttatás, bemutatás'. A 'költői kép' jelentés eredetéről már szóltam a fentebbiekben, ez két kidolgozott szócikkben is szerepel: az *ábrázolat* **2a.** (rég) és az *ábra* **1c.** (rég) minősítéssel.

A fentebbi rövid rendszerezésen túlmenően megállapíthatjuk, hogy az *ábrázol* és az *ábrázolat* szavak mutatják legteltesebben a párhuzamba állítható struktúrát: a képi és a szóbeli bemutatás a két szóban a cselekvést és annak végeredményét jelöli.

Megfigyelhetjük, hogy a származékok közös jelentéseinél vagy különböznek a lexikai minősítések: az egyik pl. csak a régiségben élt, sajátos a használati köre, valamilyen stílusminősítéssel rendelkezik; vagy nem teljesen fedik egymást a jelentésmezők, gondolok itt például a jelentéseket formáló, árnyaló névátviteli módzatokra.

A történetiséget tekintve régi minősítésűek (így nem jelzem az egyes jelentéseknél külön), tehát ma már nem használatosak egyik jelentésükben sem: *ábráz*¹, *ábráz*² valamint az *ábrál* szavunk. Egyes jelentéseiben: *ábrázat* **1b.** 'állat pofája'; **3.** (átv

is) 'vminek a kinézete, arculata'; *ábrázolat* **1a.** 'látvány, látható jelenség'; **2.** (*vál*) 'ábrázolás, bemutatás, szemléltetés'; **2a.** 'költői kép, szókép'; **2b.** 'színdarabban' szín, kép'; **3.** 'arc, ábrázat, ill. orca'; *ábra* **1c.** 'költői kép, szókép'; **2.** 'arc(kifejezés), ábrázat'; **2a.** 'emberi alak, figura'.

Végezetül egy utolsó szempont az *ábra* szócsalád jelentéstani vizsgálatához: a szócsaládban egyik közös jelentésmezőhöz sem tartozó jelentések bemutatása. Ide tartoznak az alábbiak: *ábrázolat* **2b.** 'színdarabban' szín, kép'; *ábra* **2a.** 'emberi alak, figura'; *ábrál* **2.** '(el)képzelt látni vél' ezek a jelentések mind régi minősítéssel szerepelnek, nem gyökeresedtek meg. Belső jelentésfejlődés vagy nyelvújítás kori fejleménynek tűnnek, nem maradtak életképesek.

Frazeológiai szempontból a következőket láthatjuk: az *ábrázat* **2.** példamondatában olvashatjuk „ehhez ábrázat kell” (Karinthy 1923: 195). Itt a mai 'pofa' áll az *ábrázat* szóval kifejezve, amely az *ábrázat*-tal a kifejezésnek így „irodalmibb” stílusjegyet kölcsönöz. Hasonló felcserélhetőség a *pofa* más szókapcsolatában nem figyelhető meg: *van pofája hozzá ~ van képe hozzá*, de nem *van ábrázata hozzá*.

Összegzés: A magas jelentésszám, jelentések közti árnyaltság leginkább az *ábra*, *ábrázolat* szavakban mutatkozik meg. A legkevésbé tagoltak közé tartozik az *ábrázolásmód* összetételi volta miatt; az *ábráz*¹, *ábráz*², *ábrál* szavak, melyeket meglehetősen szűk időintervallumból lehet dokumentálni; végezetül az *ábrázoló*, amely csak szókapcsolatban él.

A szócsalád különböző szempontú összefüggéseit próbáltuk minél rendszerezettebben bemutatni. Azt gondoljuk, hogy a szócikkek készítésekor igen tanulságosak az alaposabb, történetiséget is érintő hasonló jellegű feltáró munkák, amelyek nem csak egy-egy szócsalád esetében kamatoztathatók, hanem tapasztalat szerezhető belőlük más szócsaládok tanulmányozásához, feldolgozásához is.

3. Az *állat* állapotváltozásai

Ebben a részben az *állat* főnév kialakulását és jelentésének, jelentéseinek változásait kísérjük figyelemmel (a vele homonim 'mond, kijelent', ill. 'helyez, odaállít' jelentésű, ma régiesnek minősített *állat* igével itt nem foglalkozunk). A szó jelentéseinek kialakulása és változása a NSz. által felvett és adatolt jelentésekben is nyomon követhető, tehát a történetiséget a mai szinkrón állapotból visszatekintve is ábrázolni tudjuk, de ahhoz, hogy az *állat* főnév szócikkstruktúráját elemezzük, előbb érdemes a jelentéstörténeti változások állomásait felidézni.

3.1. A szóalak kialakulása

A szóalak kialakulása a NSz. korpusza által felölelt periódus előtti időre esik, a TESz. szerint írott szövegeinkben már az ómagyar, ill. a középmagyar korban előfordul. Az alak az *áll* ősi örökségbe tartozó igéből és a hozzá kapcsolódó deverbális főnévképzőből alakult ki (az *-at*, *-et* egy ideig szinonim használatban állt az *-ás*, *-és* képzővel, később jelentésmegoszlás következtében az *-ás*, *-és* képző a cselekvés folyamatát jelölte, míg az *-at*, *-et* a cselekvés eredményének képzője lett).

3.2. A szó jelentésfejlődése

Az *állat* szó kezdetben az általános, minden létező dologra használható 'létező, lény' jelentésben volt szókincsünk része. Hadrovics (1992) szerint a szó 'dolog' jelentésben való használata már szűkülés eredménye. Az *állat* mai legközismertebb, a köznyelvben leginkább elterjedt jelentése: az 'élőlény, melynek mozgásszervei és érzék-

szervei (a magasabb rendűeknek idegrendszere is) vannak’ szintén szűkülés, illetve jelentéstapadás eredménye. Olyan szókapcsolatokból, összetételekből alakult ki, amelyekben az *állat* általános ’létező, dolog’ jelentésben szerepelt, a kifejezés másik tagja pedig pontosította a jelentését, amint például az *éltető állat*, *asszonyállat*, *élő állat*, *oktalan állat* stb. kifejezésekben is látható (vö. NySz.). Ebben az is közrejátszott, hogy a latin *animal* ’élő állat, élőlény’ mintájára használt magyar kifejezés a *lelkes állat* volt, ebből jelentéstapadással maradt az *állat*, ill. az *animalia* gyűjtőnevet a magyar nyelv a szókapcsolat másik tagjával, a *lelkesek* szóval adta vissza. A használati kör és a szövegkörnyezet hatására az általános jelentés árnyalódott specifikusabb árnyalatok megnevezésére. Így pl. a TESz. is hat különböző jelentést rögzít az ómagyar és középmagyar korból: ’állapot, helyzet’, ’termet, külső’, ’lényeg’, ’dolog’, ’lény’, ’állat’. A továbbiakban ezeknek a jelentéseknek a köztudatban való továbbélését és a nyelvben – a köznyelvben – való meglétét, gyakoriságát vizsgáljuk a nagyszótári korpusz alapján.

A TESz.-ben felvázolt jelentések egyre konkrétabb, specifikusabb volta miatt szükséges volt a jelentések által jelölt fogalmakat újabb, frissebb kifejezésekkel megnevezni. A nyelvújításkor keletkeztek azok a kifejezések, amelyek ma a NSz. által rögzített jelentések meghatározásaiban is megtalálhatók: *lény*, *lényeg*, *állag*, *állomány* (vö. NyÚSz.). Tudomásunk van arról is, hogy ebben a korszakban az *állat* nagyobb részt már az élőlények jelölője volt, a szó alapjelentése és az élettelen fogalmakra vonatkozó jelentései visszaszorultak. Például Molnár János fizikus 1777-ben kiadott didaktikus művében kiáll a kevésbé használt ’élettelen létező, dolog’ jelentés mellett: „KÉRDÉS. Nem lehet-e a’ testet érezhetendő állatnak nevezni? FELELET. Miért nem? Állatnak lehet azt bizonyos móddal nevezni, a’ mi valamiből áll, akár mi légyen az, a’ miből áll. Áll valamiből a’ test-is. Ne tsak a’ lelkes vagy párás állatot nevezzük tehát ez után állatnak” (Molnár 1777: 3). Az *állat* szó Istenre vonatkozó használata Verseghy szerint „illetlen idea”, valamint úgy tartja, hogy az *asszonyállat* „nem nagy böcsületére válik ama kornak, melyben a név koholtatott” (Verseghy 1826: 100, 434). A szó akkor már a ma is elsődlegesnek tekintett jelentésben volt általános, vagyis az *állat*-hoz az isteni és emberi lények esetében való használatában is az állatokra jellemző tulajdonságok társultak, nem pedig a korábbi nyelvre jellemző ’létező, lény’ jelentés.

A CzF. az *állat* szócikket a történeti szempontból építi fel, két fő részt megkülönböztetve: az első, a „régiek”: az ’állomány (substantia)’ és ’lényeg (essentia)’ jelentéseket tartalmazza, melyek az akkori köznyelvhez képest minősülnek réginek. A köznyelvben, vagyis „újabbkori és mai közönséges” jelentésében inkább az élők megnevezésére használták, ezen belül is volt tágabb és szűkebb jelentése is: 1) „minden élőlény, mely érez és önerejéből mozog, hajdan: *lelkes állat*, *lelkes*”, 2) „szorosabban: az ember kivételével minden élőlény”.

Ugyanezt a tendenciát erősíti a korabeli nyelvművelés. Szarvas Gábor (1872: 263) is megjegyzi, hogy a szó általánosabb, elvontabb ’élőlény’, valamint ’lényeg’, ’állapot’, jelentései már kihaltak. Erre Deák Farkas (1872: 322) azt az észrevételt teszi, hogy az *állat* ’élőlény’ jelentésben az 1830–1840-es katekizmusokban divatos jelenség volt; valamint az *asszonyember*, *asszonyállat* szavak párhuzamos használatban álltak a székely nyelvjárásban és a magyarban is. Bánóczi József (1878: 292) úgy tartja, hogy „az állat a mai nyelvérzék számára csupán a n i m a l”.

Ezek után érdemes azt is megnézni, ezek a jelentések hogyan módosultak a XX. század köznyelvében, a mai nyelvérzék számára melyek az élő, gyakori, felismerhető, és melyek a kevésbé nyilvánvaló jelentések. Az ÉrtSz. jelentésszerkezete a következő: 1) a mai 'állat' jelentés, ill. ennek árnyalataként a) 'minden érző, magától mozgó lény' (véltetően a CzF. hatására); 2) 'négy lábú háziállat', a baromfival ellentétben, ill. árnyalatban a) 'igavonó, terhet húzó jószág'; 3) 'durva, vad ember', a) 'az ember alantasabb természete'; 4) 'lény, létező, dolog'. Az ÉKsz. ebből csak az első három jelentést veszi fel. Ennek alapján felrajzolható az a tendencia, hogy a mai nyelvállapotban a szó később kialakult, biológiai értelmű jelentése, valamint az ebből átvitt, pejoratív értelmű árnyalata őrződött meg, míg az eredeti jelentése és más jelentései kiszorultak, illetve ezeket a jelentéseket más szavak hordozzák (amelyek immár több mint 200 éve részei a szókincsnek).

3.3. A szótári címszó

Végül térjünk át a nagyszótári szócikkre, és nézzük meg, hogyan tükröződnek ezek a jelentésváltozások a történeti korpusz alapján fölvetett jelentésekben.

állat¹ fn

1. 'mozgás-és érzékszervekkel, a magasabb rendűek esetében idegrendszerrel is rendelkező élőlény': (1772). **1a.** 'háziállat, es. igavonó jószág': (1774).
2. (/ritk) 'érző, mozgó lény': (1772).
3. (pejor) 'durva, kíméletlen, alantas ember': (1793).
4. (rég) 'teremtett, létező lény': (1772 k.). **4a.** 'dolog': (1778).
5. (birt szjellel) (rég) 'vminek az állapota, állaga: (1774). **5a.** (birt szjellel) (rég) 'vminek a lényege, sajátossága, veleje': (1772).

Ö: *anya~, apa~, asszony~, címer~, emlős~, gazda~, haszon~, házi~, hím~, igás~, kis~, korall~, kultusz~, nőstény~, növendék~, növény~, ősz~, számos~, tenyész~, totem~, vad~, vágó~, virág~, vízi~, zsák~.*

Fr: *asszonyi, emberi, éltető, lelkes, okatlan.*

ÖU: *ásó~, barom~, csillag~, csoda~, ember~, gumi~, gyerek~, háta~, hízó~, húzó~, játék~, kölyök~, luxus~, pézsmá~, plánta~, rém~, szárnyas~, verseny~, vezér~.*

ÖE: *~behozatal, ~betegség, ~bonctan, ~bőr, ~csont, ~csoport, ~egyed, ~export, ~farm, ~fej, ~figura, ~gazdálkodás, ~idomítás, ~imádó, ~kép, ~kereskedelem, ~kereskedő, ~kiállítás, ~kitömő, ~koponya, ~kölyök, ~kultusz, ~nevelés, ~óriás, ~ős, ~pszichológia, ~szállítás, ~szaporítás, ~szaporulat, ~szelídítés, ~szobor, ~vágás, ~vicc.*

Vö. CzF.; ÉrtSz.; SzólKm.; TESz.; ÉKsz.; SzT.; ÚMTSz.

A szócikkvázban láthatjuk, hogy a szócikkben a jelentések logikai és nem időrendi sorrendben követik egymást. Minden jelentés megtalálható a korpuszban az időhatár legelején, ezért a példaanyag természete szerint adatolható jelentések közül a ma leggyakoribb került az első helyre. Az ezt követő jelentések a korpusz másik időhatárához viszonyítva, tehát a mai szinkrón nyelvállapottól való távolságuk, illetve használatuk gyakorisága szerint állnak egymás után. Az elsőt követő értelmezések mindegyikében megtalálható valamilyen lexikai minősítés, amellyel a jelentés használati körét, gyakoriságát jelöljük. Az 'állat' jelentés után a logikai sorrendben az általánosabb 'érző, mozgó lény' következik, amely esetében a (/ritk) minősítés mutatja, hogy a ré-

gebbi gyakori használata a köznyelvben mára erősen visszaszorult. A harmadik jelentés a pejoratív értelmű 'durva, kéméletlen ember', amely az első és második jelentést ötvözi történetében: az embert mint élőlényt gyakran felruházták állatokra jellemző – többnyire negatív – tulajdonságokkal. Érdekes, hogy amíg a korpuszban ez a jelentés már 1793-tól megjelenik, a szótárirodalomban csak a XX. századi értelmező szótárakban tűnik fel. Ezek után már minden jelentés a (*rég*) minősítéssel szerepel, mutatva, hogy a 'teremtett, létező lény', árnyalata, a 'dolog'; 'vminek az állapota'; valamint a 'vminek a lényege' jelentés a mai köznyelvben már régiesnek, elavultnak minősülnek.

A szócikk további részében, az utalásokban az *állat* jelentésfejlődésének eredményeként a mai köznyelvben elsődleges jelentés előfordulásának gyakoriságát láthatjuk. A szó használata, produktivitása akár a meglévő és tervezett szótári címszavak, akár az értelmezett szókapcsolatok vagy a címszóvá nem váló összetételek esetében nyilvánvaló (nem soroltuk itt fel azt a kb. hatvan szót, amelyek a NSz.-nak önálló címszavai, és amelyekben az *állat*- előtagú összetételek vagy a belőle képzett származékok vannak kidolgozva). Az *állat*-bokrosított szócikk pedig az *állat* szó összetételek előtagjaként felvett jelentéseit tartalmazza, minden esetben az állatokkal kapcsolatos tevékenységeket, fogalmakat jelöl (l. a mellékletben). Érdekes, hogy – a frazeológiát tekintve – megtalálhatjuk azokat a szókapcsolatokat, amelyek a szójelentések története során az általános jelentés leszűkítésében működtek közre, ma pedig inkább szótörténeti és jelentéstörténeti szempontból fontos elemei a szókincsnek – és lesznek a NSz. számára is –, és a mai elsődleges jelentés általánosításával, tehát a jelentésváltozás visszaporgetásával magyaráznánk őket.

Végkövetkeztetésként elmondhatjuk, hogy a szócikkek felépítésével: a jelentések sorrendjével és definíciójával, a minősítések, jelzések, példamondatok, valamint az utalások segítségével – tehát az egész nagyszótári eszköztárral – egyrészt képet adunk a mai nyelvhasználatról, másrészt a régi szóhasználat és jelentések megőrzésével, a szó és a szókincs történetének fényében egy új nézőpontot, vagyis fontos adalékot kaphatunk nyelvünk egészének szemléletéhez is.

4. Jelentésváltozások az *anya* szócsaládban

4.1. Az alapszó eredete

A szócsalád alaptagja, az *anya* ősi alapszó a finnugor, vagy még korábbi, az uráli korból. A legrégebbi írásos adat 1181-ből való (Szentpétery Imre: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* I. 43., vö. TESz.). A nyelvcsaládon belül, az egyes nyelvekben az *anya* szó megfelelői közti hangalaki hasonlóságok szintén a szó igen korai meglétét támaszthatják alá, ugyanakkor mivel az egyik legfontosabb fogalomról van szó, és minden valószínűség szerint gyermeknyelvi eredetű, a nyelvcsaládon belül is lehet önálló fejlemény az egyes nyelvekben, annál is inkább, mivel más nyelvcsaládokban is találunk az *anya* szónak megfelelő hangalakot ugyanezekben a jelentésekben (a *mama*-, *papa*-féle – szintén gyermeknyelvi eredetű – kifejezésekhez hasonlóan).

A mai szó egy *any*-tőre vezethető vissza, a szóvégi *-a* vagy kicsinyítő képző, vagy egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel (TESz.). Ugyanerre a tőre vezethető vissza egyébként az *ángy* szó is (szintén a TESz. adatai alapján), a mai alak vagy elhasonulással fejlődött (az *anyával* párhuzamosan), vagy egy *-gy* képző járult az

any- tőhöz. (Az *ágy* szót később a köznyelvből nyelvjárási szintre szorította a német eredetű *sógornő*.)

4.2. Az alapszó jelentéseinek fejlődése

Bár az első fellelhető írásos előfordulás 1181-ből való, a korai adatoknál sokszor nehéz megállapítani a pontos jelentést. Az első olyan adat, amelynél a szó besorolható valamelyik főjelentésbe, 1300 körüli (TESz., EWUng.), ez éppen a ma is alap- vagy első jelentésnek tekintett 'édesanya', a különböző (értelmező jellegű) szótárakban is ez áll első helyen. A nagyszótári szócikkstruktúrában az *anya* első jelentése tartalmaz egy főjelentést: 'az a nő, akinek gyereke van', és három jelentésárnyalatot: a. 'vkinek az anyja', b. 'várandós nő, leendő anya', c. 'az anya megszólítása v. megnevezése gyermeke(i) részéről'. Ebből az első főjelentésből alakult közvetlenül (tehát nem egymásból, láncszerűen) a többi (szintén fő-) jelentés a XVI. század eleje és a XIX. század közepe között. (Az árnyalatok esetében természetesen mindenhol kimutatható a közvetlenül fölötte álló – fő-, de nem az első – jelentésből való kialakulás.) A nagyszótári struktúra szerinti második jelentés – 'női előd, ős' – 1552-től adathozható (TESz., EWUng.), a névátvitel itt a közvetlen felmenőről az időben távolabbi (nőnemű) elődökre (és azok édesanyjára) történt. A 3. (nagyszótári) jelentés 'az anya szerepét betöltő nő': itt az 'anyaként való tisztelet, szeretet' a névátvitel alapja. Ennek árnyalatánál, az 'idősebb, (tisztelőre méltó) nő' jelentésnél a kornak kijáró tisztelet eredményezi az átvitelt. A 4. jelentés: 'szaporításra alkalmas nőtény állat' (TESz.: 1650, EWUng.: 1602) esetében arról van szó, hogy az elnevezés már nemcsak az ember, hanem minden élőlény (vagyis minden állat) anyjára is alkalmazható (tehát jelentésbővülés történt). Érdekes, hogy a legkorábbi adatok 'anyamadár' jelentésűek, tehát elképzelhető, hogy eredetileg ez a jelentés szűkebb volt, csak madarak nőtényére vonatkozott, bár az EtSz. szerint *anyók*: 'madarak, bogarak, stb. nőténye', de: *anyányi*: 'anya nagyságú (főleg madár). Ennek árnyalata viszont egyértelműen jelentésszűkülést mutat: 'méhkirálynő'. Az 5. jelentés absztrakció eredménye: 'amiből vmi ered, származik, születik', 1531-től találunk rá adatot (TESz., EWUng.), ennek árnyalata: 'azonos körbe tartozó dolgok közül az, amelyik (nagyságban, erőben, stb.) megelőzi, felülmúlja a többit' (pl. 'városok anyja: Budapest'). Itt nem a származás, születés a hasonlóság alapja, hanem az elsőség, bizonyos értelemben tekintély (nagyság, erő, stb. miatt). A 6. jelentés esetében egyértelműen pejorációs jelenséggel állunk szemben, az *anya* szó 'szitkozódásként, ill. szitkozódásban' való használatának első előfordulását a TESz. és az EWUng. nem idézi, de mivel a nagyszótári korpusz- és cédulaanyag 1772-től tartalmaz adatokat, és az első előfordulás ebben a jelentésben 1775-ből való, feltételezhető, hogy a valódi első adat ennél korábbi. A Nagyszótárban az utolsó főjelentés az 'anyacsavar', amely valószínűleg a német megfelelő (*Mutterschraube*) tükörfordításaként jött létre (a korpuszban *apacsavar*-ra is találunk példát).

Ezek a jelentésváltozások nem feltétlenül belső fejlemények, tehát nem biztos, hogy minden esetben a magyarban ment végbe, elképzelhető idegen hatás is, Hadrovics (1992) szerint az *anya* szó esetében az absztrakció latin mintára ment végbe, gondoljunk csak a latin *mater*, *pater*, *frater* stb. szavak elvont jelentéseire, illetve a szűk értelemben vett rokoni kapcsolaton kívüli, tágabb használati köreikre. Az 'anyacsavar' jelentés esetében viszont minden bizonnyal német minta áll a háttérben, ezt alátámasztja a német *Mutter* szó ugyanezen jelentése, valamint a szintén német

Mutterschraube és *Schraubenmutter* szavaknak megfelelően a magyarban meglévő *anyacsavar*, ill. *csavaranya*.

4.3. Összetételek és származékok

A szócsalád egyes tagjainak (az összetételeknek és származékoknak) a jelentéseit vizsgálva célszerűnek látszik előbb az egyes szavakat az *anya*- előtagnak, ill. törmorfémának a szóban megállapítható jelentés(elem)e alapján besorolni a fenti főjelentések, ill. jelentésárnyalatok által meghatározott jelentéskörök valamelyikébe. Így lehetőség nyílik a szócsalád tagjainak a közös jelentéselem alapján való összehasonlítására annak ellenére, hogy az egyes (egész) szavak jelentése egymástól eltérő, illetve a szófaji különbözőség is megnehezíti az összevethetőséget. A szócsalád tagjai közül a Nagyszótár több mint hetven szót vesz fel címszóként, itt most csak a valamilyen szempontból (etimológia, jelentésváltozás, szinonímia, antonímia, homonímia, stb.) érdekesebb szavakat vizsgálom. Az arab számmal jelölt jelentéskörök az *anya* szócikkben főjelentések, a kisbetűvel jelöltek pedig ugyanabban a szócikkben jelentésárnyalatok.

1. 'Az a nő, akinek gyereke van'

Az ebbe a jelentéskörbe tartozó *anyaság* szó – 'az a tény, állapot, hogy vki anya' – első adata 1519-ből való (TESz.). Az ebből képzett *anyasági* alak azonban viszonylag késői (a korpuszbeli első előfordulás: 1851), ezt a tényt magyarázhatja, hogy a kifejezés tipikusan a hivatali nyelvben használatos. Az *anyáskodik* 'gyermeket nevel' eredeti jelentésben ma már ritkán használatos, ugyanígy az *anyáz|ik* 'anyának nevez valakit' jelentésben, ez a szó ma már szinte csak a szitkozódást jelentő (bizalmas) használatban fordul elő, az eredeti jelentést valószínűleg a pejoráció szorította vissza. Igen szép kifejezés viszont az *anyai örömök*, amely szókapcsolat jelentésszűkülés során vált állandósult (a nagyszótári gyakorlatban értelmezettnek nevezett) szókapcsolattá 'gyermekáldás' jelentéssel. Az *anyaszült*, *anyaszülte* szavak 'anyától született, halandó <ember>', és ennek főnevesült használata ma szintén ritka (vagy régi), a kifejezés csak az *anyaszült meztelen* szókapcsolatban él. Szintén ebbe a jelentéskörbe tartozik néhány újabb keletkezésű kifejezés is. Így az *anyajog* (korpusz: 1912) – 'az anya családfői hatalmán alapuló jogrendszer, amelyben a származást is anyai ágon vezetik; matriarchátus' –, ahol elképzelhető a német *Mutterrecht* hatása; az *anyavédelem* (korpusz: 1916) – 'a terhes és a kisgyermekes anyáknak az állam v. a társadalom által való intézményes egészségügyi, anyagi és erkölcsi támogatása' –; valamint az *anyatárs* 'egy gyermek anyja egy másik (ismerős) gyermek anyjához való viszonyában' jelentésben (eredetileg 'nászasszony' jelentésű a szó).

a. 'Valakinek az anyja'

Az *anyakönyv* összetétel – 'személyek főbb adatait, valamint a személyi állapotot és ennek változásait (születés, házasság, elhalálozás) hivatalosan rögzítő és tanúsító, az illetékes hatóság által vezetett nyilvántartókönyv' – nyelvújítási szó a latin *matricula* alapján. Az ebből alakult *anyakönyvvezető* viszonylag késői (első korpuszadat: 1888), ez a tény a szaknyelvi (közigazgatási) használattal magyarázható. Még ennél is fiatalabb szó az *anyakönyvez* (korpusz: 1933). Az *anyás* szó alapjelentéséből – 'az anyjához (túl) erősen kötődő <gyermek>' – jelentésbővüléssel keletkezett 'gyámoltalan, önállótlan <személy>' jelentés érdekessége, hogy szinonímiát mutat az *-ás/-és* képzővel ellentétes képzőjű származék, az *anyátlan* szó egyik jelentésével, amely tu-

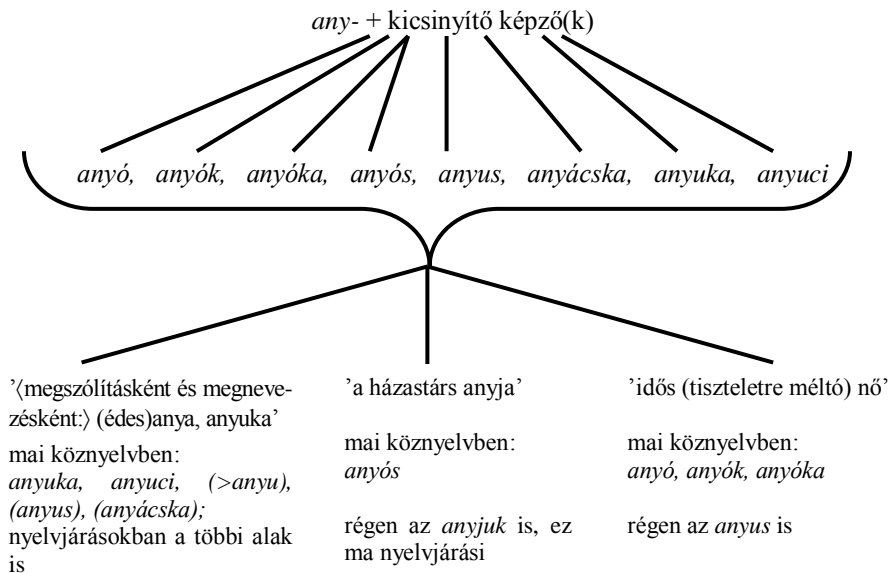
lajdonképpen oki névátvitel következménye (nincs anyja, ezért gyámoltalan). Az *anyás* szónak van egy új, csak a XX. század derekától adatolható jelentése: 'az anya bentlakását engedélyező (csecsemőotthon, kórházi részleg)', ez főleg sajtónyelvi szövegekben fordul elő. Az *anyázik*-nak 'a saját v. más anyját emlegeti' jelentése az *anya* szó szitkozódásban való használatához hasonlóan (valószínűleg a pejoráció hatására) ma már szintén ritkán használatos. Az *anyós* 'idős (édes)anya' jelentése a morféimákra bontás után (*any-* tö + kicsinyítő képző) értelmezhetővé válik, ma azonban ebben a jelentésben már csak nyelvjárási szinten használatos. Viszonylag fiatal összetétel az *anyaszomorrító*, a korpusz alapján legkorábban 1934-ből adatolható, valamint az *anyaminta* szónak a pszichológiában használatos jelentése: 'azoknak a viselkedési normáknak a mintája, amelyeket a gyermek az anyjától sajátít el' (első korpuszadat: 1982 e.).

b. 'Várandós nő, leendő anya'

Ebbe a szemantikai körbe tartozik például az *anyaméh* – 'nőnek, ill. nőstény emlőszálatnak a medencében lévő belső nemi szerve, amelyben a magzat kifejlődik' – (ez a szó egyébként a szócsaládban található egyetlen homonima egyik tagja), valamint az első ránézésre értelmezhetetlen összetétel: az *anyarozs* – 'gabonafélék, főként rozs kalászában gyakran előforduló feketés színű, gyógyszer gyártására is használt élőködő gomba' –, ebben az előtag a német megfelelő, a *Mutterkorn* segítségével értelmezhető: a szó tükörfordítás, a németben ugyanis a *Mutter* 'anyaméh' jelentésű is, így voltaképp az *anyarozs*-nak pontosan **anyaméhrozs*-nak kellene lennie.

c. '(Az anya megszólítása v. megnevezése gyermeke(i) részéről)'

Ebben a jelentéskörben egyetlen összetételt találunk: az *anyamasszony* szót, amely eredetileg '(megszólításként és megnevezésként:) anya, anyós, ill. idősebb asszony' jelentésű volt, ma már azonban csak egy állandósult szókapcsolatban él a köznyelvben: *anyamasszony katonája*, eredeti jelentésében nyelvjárási szintre szorult. A többi szó képzett származék, az *any-* tö többféle kicsinyítő képzővel ellátott alakja: *anyó, anyók, anyóka, anyus, anyjuk, anyácska, anyuka, anyuci*; ezeknél eleinte keveredik az anyának a gyermekei részéről és a férje részéről való megszólítás jelentéseleme, nyilvánvalóan a mai 'anyuka' mint a gyermekek részéről történő megszólítás az eredeti és a férj részéről való megszólítás a másodlagos. Ezek közül néhány szó mára teljesen elvesztette eredeti jelentését, és a jelentésátvitel után 'idős nő' (*anyó, anyók, anyóka*), vagy 'a házastárs anyja' (*anyós*) lett az egyetlen (köznyelvi) jelentésük. A ma is használatos *anyuka, anyuci, anyu* szavak (a korpuszból) a XX. század elejéről adatolhatók először, ezek közül is legfiatalabb az *anyu*, amely a másik kettő alapján, elvonás útján jött létre.

2. ’Női előd, ős’

Itt egyetlen szót említenék, az *anyajogot* (’az anya családfői hatalmán alapuló jogrendszer, amelyben a származást is anyai ágon vezetik; matriarchátus’), ahol az *anya-* előtag a ’női őstől való származtatás, ill. származási nyilvántartás’ jelentéselemet hordozza.

3. ’Az anya szerepét betöltő nő’

A már említett *anyáskodik* szó mai, közismert jelentése – ’(túlzottan) gondos anya módjára bánik vkivel, rendszerint felnőtt emberrel, mintha az még gyerek volna’ – egyrészt jelentésbővülést mutat, mert itt már nem (feltétlenül) a saját gyerek, hanem bármely más egyén feletti anyáskodásról (gondoskodásról) van szó; a ’túlzott gondoskodás, főleg felnőtt emberrel szemben’ jelentéselem pedig a szó (alap)jelentésének pejorációját jelzi. Itt említendő ’a házastárs anyja’ is (akit ’második anyaként’ illik tisztelni), amely jelentést eleinte az *anyjuk* szó jelölt, ez ma már csak nyelvjárási alak, később az *anyós* (kicsinyítő képzős) alak vette át ezt a funkciót. Az *anyós* azután szintén bizonyos fokú pejoráción esett át, ennek kézzelfogható bizonyítékai az *anyósviccek* mellett maga az *anyósvicc*, valamint az *anyósülés* kifejezés.

a. ’Idősebb (rendszerint. tiszteletre méltó) nő’

A fentebb felsorolt kicsinyítő képzős alakok (*anyó, anyók, anyóka, anyus, anyós*) idővel ilyen jelentésben is használatosak lettek (a kornak kijáró ’anyai’ tisztelet miatt); ezeken kívül az *anyjuk* alak is felvette ezt a jelentést (korpusz: 1808, ma már nyelvjárási). Szintén ehhez a jelentéselemhez kapcsolódnak az *anyakirálynő, anyakirályné, anyacsászárnő, anyacsászárné* szavak is, jelentésük a *-né-s* alakok esetében: ’az uralkodó király(nő), ill. császár(nő) élő anyja, az előző uralkodó felesége, aki olykor gyermeke nagykorúságáig maga is kormányoz’; a *-nő-s* alakoknál: ’az uralkodó ki-

rály(nő), ill. császár(nő) élő anyja, aki korábban maga is uralkodott, ill. aki gyermeke nagykorúságáig a hatalmat gyakorolja'. A mai nyelvérzék számára a *-nő* és a *-né* végződés eltérő jelentésű, így hajlamosak vagyunk ezeknél a szavaknál a különbséget kutatni (az előző uralkodónak csak felesége volt, vagy maga is uralkodott), de az adatok egyértelműen a két morféma korábbi felcserélhetőségét mutatják, a korai adatokban nem válik szét a két jelentés és a két alak. (Ezért kellett az értelmezésbe bevonni mindkét jelentéselemet mindkét szónál, noha eltérő hangsúllyal.)

4. 'Szaporításra alkalmas nöstény állat'

Az *anya* szónak ez a mai jelentése kezdetben szűkebb volt, 'anyamadár'-ra korlátozódott, ez ma is érzékelhető az *anyányi* (ma már nyelvjárási) alak jelentésén: 'kifejlett, érett ((nöstény) állat, főleg madár)'. Az *anyás* szónak van egy főnévi jelentése: 'az anyajuhokat őrző külső pásztor vagy bojtár', itt jól megfigyelhető az *anya* szónak 'anyajuh'-ként való használata.

a. 'Méhkirálynő'

Ezen a jelentéskörön belül két szinonimacsoportot találunk. Egyik az *anyaméh*, *anyakirályné*, *anyakirálynő* (ebben a jelentésben szintén a mai nyelvérzéknek ellentmondóan keverednek a *-nő/-né* végződésű alakok, ma már inkább csak *anyakirálynő*-t használunk, bár előfordul adat a másik alakra is); a másik pedig az *anyakas* (régőbbi) és *anyakaptár*: 'az a kaptár, amelyben az anyaméh él'. Egyetlen antonimapár a szócsaládban az *anyás* és *anyátlan*: 'méhanyával rendelkező (méhkas, méhraj)', ill. 'méhanyával nem rendelkező (méhkas, méh(raj))'. Az *anyasejt* – 'a méhek által a méhanya számára viaszból épített hatszögletű kamrácska' – homonimaszerű (tehát igen távoli) kapcsolatot mutat az ugyanilyen alakú, a biológiában használatos 'osztódás előtti, eredeti sejt', valamint az 'élősködő kórokozó által megtámadott sejt; gazdasejt' jelentésű *anyasejt* szóval, habár a NSz. ezeket a jelentéseket egy szócikkben tárgyalja (vagyis nem tekinti valódi homonimának).

5. 'Amiből vmi ered, származik, születik'

Ennél a jelentéskörnél elsőként emliteném az *anyaszentegyház* (TESz.: 1470) – '(katolikus) egyház' – és az *anyaegyház* – 'ősi keresztény egyház' – összetételeket, ahol az előtag az egyház anyaszerepére utal. (A *szentegyház* tükörfordítása a latin *ecclesia sacra* kifejezésnek). Itt említendő még az *anyatermészet* – 'a természet, mint mindennek szülőanyja, oka' –; az *anyaföld* szónak 'szülőföld, haza' jelentése; az *anyanyelv* egy régi jelentésében: 'alapnyelv, melyből más nyelvek származnak'; az *anyajog* egy másik jelentése: 'olyan általános tekintélyű jogrendszer, amelyet az egyes nemzetek felhasználnak saját nemzeti jogrendszerük kialakításában'; az *anyakőzet*: 'vmely érc v. ásvány eredeti hordozó közete' vagy: 'a talaj alatti kőzet, amelynek mállásából a talaj keletkezik' valamint az *anyaminta*, *anyadúc* szinonimapár – 'nyomdai betűnek, jelnek rendsz. rézből készült negatív öntőformája' – ezek közül az *anyadúc* a fiatalabb, a korpuszban 1959-ből való az első adat. A jelentéskörön belül fiatal kifejezés még az *anyaegyesület* 'az általa kinevelt sportoló, versenyző szempontjából:) sportegyesület' jelentésben (korpusz: 1998), valamint az *anyasejt* 'az osztódás előtti, eredeti sejt' jelentésben.

Bizonyos származékoknál, összetételeknél felfedezhető egy 'tápláló, védő, óvó' jelentésmozzanat, ezek főként absztrakció útján kialakult újabb jelentések: *anyaföld* 'a föld mint az élők éltetője és magába fogadója'; *anyátlan* 'magányos, elhagyatott, nyo-

morúságos <(élet)körülmények, sors>'; *anyaöl* 'a védettség, ill. a meghittség érzetének jelképeként'; *anyaméh* 'tápláló, óvó, védelmező közeg'; két összetételnél pedig az 'élősködőket tápláló' jelentéselem figyelhető meg: *anyanövény* 'olyan növény, amelyre ránöve más (élősködő) növény él', valamint a már említett *anyasejt* szónál ('gazdasejt').

a. 'Azonos körbe tartozó dolgok közül az, amelyik (nagyságban, erőben stb.) megelőzi, felülmúlja a többi'

Jó példa erre a jelentéselemre a már említett *anyaegyháznak* a 'fiókegyházzal rendelkező egyházközség' jelentése, a viszonylag új *anyaegyesület* 'központi egyesület' jelentésben, illetve az *anyaintézet* mint 'központi intézet'. Az *anyaszéna* – 'első kaszálási fű' – legalábbis kaszálási idejét tekintve megelőzi a többi fajtát, az *anyakódex* pedig olyan 'latin nyelvű kódex, amelybe beékelődve magyar szövegemlék található'. Az *anyaállam*, *anyanemzet*, *anyaország* kifejezések mindegyike két-két jelentést tartalmaz: 'gyarmattartó ország (nemzet) a gyarmataihoz való viszonyában', ill. 'vmely ország (állam, nemzet) a tőle elszakadt területek(en élők) viszonyában'. Itt meg kell említeni a német *Mutterland* és *Mutterstaat* kifejezéseket, mint esetleges mintát.

6. 'Szitkozódásként, ill. szitkozódásban'

Az *anya* szónak ilyen jelentésben való használata (amely egyébként „durva” minősítést kapott a NSz.-ban), a szócsaládnak egy tagjában jelenik meg meg: az *anyázlik* szó tárgyas – 'vkit (az anyját emlegetve) szidalmaz' – és tárgyatlan használatában – '(vki)nek az anyját szidalmazva) káromkodik'; mindkét jelentés használata „bizalmas”, és csak igen késői korszakból, az 1990-es évekből adatolható (a korpusz alapján).

7. 'Anyacsavar'

Ez a jelentéselem megtalálható egyrészt magában az *anyacsavar* szóban, másrészt az *anyás* képzett alakban, amelynek 'csavaranyával ellátott (csavar)' jelentése csak 1995-ből adatolható (műszaki kifejezés).

4.4. Állandósult szókapcsolatból összetétel

Végül néhány szót szólnék az *anya* szóval alkotott bizonyos szintagmáknak a korpusz-, illetve cédulaanyag alapján jól megfigyelhető összetétellé válásáról. Így a régi *anyai tej* (vagy *téj*), *anyai nyelv*, *anyai szív*, *anyai föld*, *anyai jegy*, *anyai jel*, *anyai öl* (stb.) szerkezetek mára teljesen összeolvadtak, és bár a jelentésük ugyanaz, mint az összetételé, a szótári gyakorlatban ezeket a szintagmákat el kell választanunk az összetételi címszavaktól, és értelmezett szókapcsolatként kell adatolni a vezérszó, jelen esetben az *anya* címszavában. Az értelmezés ilyenkor egyetlen szó, az összetétel lesz szinonimaként.

5. A szócsaládok jelentésvizsgálatának tapasztalatai

A nagyszótári csoport munkájában szokássá vált, hogy egy-egy szócsaládot egy ember ír meg teljes egészében (kivételek persze akadnak időnként), ez sok szempontból előnyös megoldás, a szócsalád egészét átlátva ugyanis a szócikkíró olyan megfigyeléseket tehet a jelentésekre, jelentésstruktúrára vonatkozóan, amelyeket esetleg egyetlen címszó kapcsán nem venne észre, hiába nézi át tüzetesen a példaanyagot. A szócsalád egyes tagjai nemcsak morfológiai, hanem természetesen jelentésánál is

szorosan összefüggnek, és nemcsak összefüggnek, de kölcsönösen hatnak is egymásra. A középpontban általában az alapszó jelentései állnak, de gyakran találkozunk azzal a jelenséggel, hogy az egyes származékok, összetételek újabb jelentésárnyalatokat vesznek magukra, amelyeket azután analógiásan továbbadnak a szócsalád más tagjainak. A szótárírás eleven példája a jelentéstan egy olyan gyakorlati használatának, amikor nem az elméletből, hanem – korpuszalapú szótárról lévén szó – a nyelvhasználatból, tehát a valóban létező, filológiaiilag pontos, szövegkörnyezettel illusztrált adatokból kiindulva kutatjuk az egyes jelentéseket, azok időbeli fejlődését, régi és mai elrendeződését. Ennek természetesen elengedhetetlen feltétele a tágas, nagy időintervallumot felölelő, lehetőség szerint minél több és többfajta szöveget tartalmazó, mégis reprezentatív korpusz.

MELLÉKLET – A BEMUTATOTT SZÓCIKKEK JEGYZÉKE

alá nu, hsz és ik

I. nu [...]

II. hsz [...]

III. ik

1. 'vki v. vmi alatt lévő helyre': ha a tehén a borjazás utáni első *alábocsátás*nál nem fogamzik meg, a tenyésztő nem volt elég vigyázattal (1855 Benkő D. 1900045006, 31) | Megtalálta a vályút. *Alányúlt*. Ott volt az üveg (1937 Móricz Zs. 2000462030, 83) | Nem lehetne valamit *alá*rakni ez *alá* a kocsi *alá*? (1958 Kassák L. 2000314005, 177) | Kihúdom fiókjaimat, fekhelyem elé térdelek, *alánézek* (1981 Dénes T. 2000812004, 201).

2. 'vmire irányuló cselekvést alatta, alulról végezve': [a szabályos lemezek] súlypontjukban felfüggesztve vagy *alátámaszva*, vízszintes helyzetben maradnak (1880 Antolik K. 1900012003, 30) | Alomnak köll a szamarak *alá* a zsupp, vagy *alágyújtani* a kemencébe a fazekaknak (1935 Sellyei J. 2001140001, 21) | Nem hagyhatjuk ott örök-ké *aládúcolva* a romló falakat (1978 Bereményi G. 2000048001, 185).

3. 'le, lefelé': mikor az ellenség városát dúlták, [a katoná] a kriptába is *alábocsát*kozott (1778 Bessenyi Gy. 1800044012, 18) | minden jó adomány és tökéletes aján-déknak felülről kell *alászállnia* (1868 Székács J. 1900431002, 1) | eléri a padláslepcsőt s csüggedten *aláereszkedik* a földszintig (1957 Sárközi Gy. 2000587012, 299).

4. 'kisebb értékűre': Pierró sajátosságaihoz tartozék *alánézni* a silány külsőt (1847 Kemény Zs. 1900235021, 174) | nem szabad *alábecsülni* a 44–45-ös szörnyű évek élményeit (1946 Lukács Gy. 2000405006, 66).

5. 'vmely folyamatba, állapotba': böjtöléssel kell testünket sanyargatnunk, hogy azt annyival is inkább *alávéthessük* a léleknek (1778–1781 Révai M. 1800283022, 45). || **a.** 'vkitől, vmitől függő viszonyba': [a követ] meggyőződését küldői utasításának *alárendelendi* (1838–1848 Eötvös J. 1900126041, 570).

(Ittész 2002: 70–71)

-beli (képzőszerű utótagként), **(rég) -béli**

1. (fn-ként is) 'az alapszóban megnevezett helyen v. időben létező, levő, oda való': A' földi, tó-*béli*, tengeri tsigának s43ok s43áz féle a' Külömbsege (1775 Molnár J. 1800232028, 187) | az ég-*béli* kegyes Is43teneknek (1780 e. Dugonics A. 1800087027, 180) | az csíktaplocai 1780-*béli* csorda mellett levő pásztorunk Tardos János providus magát kívánja legitimálni documentumával (1780 Faluközösségi határozatok 1800154048, 213) | Árpádnak több Szolgái között, egy ollyas találko-zott: ki [...] Ballaginak neveztetett az akkor-*béli* Magyaroktól (1786 Dugonics A. 1800087010, 159) | Mokry mészáros Dezső 1910-*béli* kiállítása (1987 Moldován D. 2001111001, 41).

2. (fn-ként is) 'az alapszóban megnevezett csoporthoz, közösséghez tartozó': itt én s43emmi félét, s43emmi faj-*bélit*, tsak egyetlen egy alkotmányt s43em ves43zek-ki (1784 Tolnay S. 1800351013, 205) | vagy 3 bajos olvashatásu nevü Convent-*béli* tagokat, halható s43zóval el-vádolhas43son (1794 Magyar Mercurius 1800396013, 1157).

3. 'az alapszóval kifejezett jelenséggel, körülménnyel, tulajdonsággal kapcs., ahhoz tartozó': gyakorta tapas43ztaljuk, az igaz felebaráti s43zeretnek (melly a' vallás-béli dolgon kívül más s43rkon-is foroghat) méltó ditséretet érdemlő jeleit (1785 Magyar Hirmondó 1800444068, 374) | meg-vagyok gyo24zettetve Kedves Barátom! mind elme-béli tehetségedro24l, mind erántam való s43zíves indulatodról (1788 Péczeli J. 1800267012, 209) | az o24 Res43publikánus gondolkodás-beli módgya esmeretes vólt (1794 Magyar Merkurius 1800396014, 1510) | a' nyomtatás-beli s43zabadság (1794 Magyar Merkurius 1800396013, 1154).

4. 'az alapszóval megnevezett dolog formájában létező, abból álló, az által történő': a'béli szerencsétlenségemet (1773 Barcsay Á. 1800019033, 27) | bánko 's veksel beli [ti.váltóbéli] hitelezéseivel (1795 Magyar Merkurius 1800396001, 70).

Ö: időbeli, írásbeli, kebelbeli, korabeli, pokolbeli, szívbeli, szóbeli.

(Ittész 2002: 73)

* * *

ábra fn

1. 'vmit főbb vonalaiban ábrázoló kép': (1787 Barczafalvi Szabó D. C0790) | a tanterem falain nincs egy új szeg, melyre a hiányzó földabroszokat vagy ábrákat akasztani lehetne (1868 Eötvös J. 1900126053, 352). || 1a. 'rends. nyomtatott szöveget magyarázó, szemléltető kép; illusztráció': (1846 Mihálka A. 1900310009, 33) | A 120-ik ábra a trágya-hányó villát ábrázolja (1855 Benkő D. 1900045003, 156). || 1b. (ritk) 'megjelenítés, ábrázolás, bemutatás': A regény ábrája az istentelen világnak (1922 Németh Andor 2000480013, 153). || 1c. (rég) 'költői kép, szókép': A képes mondatok, az ábrák (figurae), a szavaknak jelentékeny fordulatain alapszanak (1850 Purgstaller J. C3557, 39).

2. (rég) 'arc(kifejezés), ábrázat': Képzeli az Ur millyen leve a' szóra mind az ő ábrája mind a' jelenvoltaké (1831 e. Kazinczy F. C2566, 99). || 2a. (rég) 'emberi alak, figura': egy alak látszott feléjük közeledni, egy csodateljes ábra (1872 P. Szathmáry K. C3863, 64).

Ö: folyamat~.

Sz: ábrás.

Vö. CzF.; ÉrtSz.; TESz.; ÉKsz.; ÚMTsz. [KM]

ábrál ts ige (rég)

1. 'rajzban felvázol, ábrázol, bemutat vmit': (1792 Baróti Szabó D. C0816, 5) | Az itt [...] ábrált metszőfog [...] mutatja (1876 Földtani Intézet Évkönyve C0279, 87).

2. '(el)képzél, látni vél vmit': (1795 k. Takáts R. C4082) | A miket az orvos és a grófnő környezői, mint deliriumban ábrált rémeket hallották tőle elmondani, mind szemmel látott tények voltak (1889 Jókai M. C2317, 27).

Vö. CzF. [KM]

ábráz² fn (rég)

1. 'kép, ábra': a Rajzokat 's Ábrázokat megmutaták (1799 Sándor I. C1526, 142).

2. 'arc, ábrázat': (1814 Simai K. C3743) | rövid mosoly deríti fel az ábrázt (1840 Athenaeum C0020, 46).

Vö. CzF. ábráz². [KM]

ábráz¹ ts ige (*rég*)

1. 'rends. vmely (mű)alkotásban, tárgyon megjelenít, megminta vki vkit, vmit': melly szépen *ábrázza* Virgilius [...] a' ditsőség-vadászó Mapsusnak indulatit (1789 Rájnis J. C3579, 116).

2. 'vmely (mű)alkotás, tárgy) bemutat, ábrázol vkit, vmit': (1792 Baróti Szabó D. C0816) | a nagy képszobornál, Mely ős Telegdit *ábráz* (1833 Vörösmarty M. C4536, 33).

Vö. CzF. *ábráz¹*; TESz. [KM]

ábrázat fn

1. (*vál*) 'emberi arc(kifejezés)': a' gyászos személynek *ábrázata*, fátyollal el-van fedezve (1772 Bessenyei Gy. C1076, 118) | komor *ábrázattal* (1959 Radó Gy. ford. 2000544002, 115). || **1a.** (*vál*) 'az arcnak a szem alatt és az oldalsó állkapocscsont felett található része; orca': az *ábrázat* meghalaványodik, és bé esik, avagy megfzederjefedik (1776 Rácz S. 1800278016, 80). || **1b.** (*rég*) 'állat pofája': [A vadászkutya] figyelemre méltó volt [...] rendetlen szőrekkkel fedett lelkes *ábrázata* által, hol két topázként két fakó szeme ragyogott (1843 Récsi E. 1900389001, 36).

2. (*kissé rég*) 'szemtelenység, arcátlanúság jelképeként': azért a két szem piszkéért megszólít egy vadidegen embert [...] na hallja, ehez *ábrázat* kell (1923 Karinthy Frigyes 2000309043, 195).

3. (*rég, átv is*) 'vminek a kinézete, arculata': két holnapi [hónapi] serénykedése után, mindjárt más *ábrázattya* láttatot az ifiúságnak (1772 Tapoltsányi G. C4091, 29) | zöld festékekkel és divatos vonalakkal harminc évvel megfiatalították a Bérkaszárnya *ábrázatát* (1937 Körömdi Z. 2002045013, 66).

Vö. CzF.; ÉrtSz.; ÉKsz.; SzT.; ÚMTsz. [KM]

ábrázol ts ige

1. 'képben, képzőművészeti alkotásban megjelenít, elénk állít vmit v. vkit': (1772 Sartori B. 1800285003, 230) | Az egyik kép fekete himstruczt, a' másik szürke himet és nőt *ábrázol* (1834 Fillértár júl. 12. 1900623002, 155).

2. 'írásban v. szóban bemutat, (vmilyenek) láttat vmit': (1774 Fejervári HB. C0000, 1) | Mikszáth majd színebb, festőibb külső vonásokkal *ábrázolja* parasztjait (1953 Sötér I. 2000613009, 53).

3. 'színmű szerepet) színpadon v. filmen megformál, megelevenít': Jól játszott [...] Egressy Gábor, ki a' szel, nyugtalan, indulatos Felhősit híven *ábrázolá* (1838 Vörösmarty M. 1900524428, 124).

Sz: *ábrázolás*.

Vö. CzF.; ÉrtSz.; TESz.; ÉKsz. [KM]

ábrázolásmód fn

'az az eljárás v. (művészi) eszközrendszer, amellyel bemutatnak, jellemeznek, szemléltetnek vmit': Zsolt Béla Oktogonját a Magyar Színház mutatja be [...] a pesti zsidó polgári élet szokványos *ábrázolásmódjával* (1926–1941 Gellért O. 2000180002, 383) | Milyen lexikográfiai *ábrázolásmódot* követ a szótár? (1966 Ország L. 2000493001, 342). [KM]

ábrázolat fn

1. (*vál*) '(rajzolt v. festett) ábra, kép': (1795 Magyar Mercurius C0346, 1369) | a' paizs ... domború felületén szép *ábrázolatok* tűnnek ki (1839 Vajda P. C4663, 16). || **1a.** (*rég*) 'látvány, látható jelenség': A' Színeknek le-

befzélhetetlen Elevensége, [...] magán-kívül téfzi a' Szemléltét; mind addig, míg ezen *Ábrázolatok* lassan-lassan enyészöbnek, világossabbak, 's vékonyabbak lefznek (1794 e. Schedius L. 1800491003, 222).

2. (*kissé rég, vál*) 'ábrázolás, bemutatás, szemléltetés': (1786 Révai M. C3625, 166) | A valódi regénynek [...] nemes czélja van: az emberiség karakterének *ábrázolata* (1833 Bajza J. C0715, 121) | *plasztikus ábrázolatok* (1972 Bata I. 2002021056, 1051). || 2a. (*rég*) 'költői kép, szókép': Az *ábrázolatok*, az ékes ki-mondások, a' szóknek rendes öszverakások 's t. különösen meg-érdemlik a' Fordítottónak figyelmetességét (1787–89 Batsányi J. 1800023017, 107). || 2b. (*rég*) 'színdarabban' szín, kép': *Dráma* 5 felv. 1 felvonásos előjátékkal, – 12 *ábrázolatban* (1847 Pesti Divatlap C1512, 1087).

3. (*rég*) 'arc, ábrázat, ill. orca': (1786 Révai M. C3625, 159) | Borzalmas *ábrázlat* toltult előmbe (1836 Bárány B. C0781, 95).

Vö. CzF.; ÉKsz. [KM]

ábrázoló mn-i ign, mn és fn

I. mn-i ign → *ábrázol*.

II. mn

1. • (*Mat*) *ábrázoló geometria* 'az a tudomány, amely térbeli alakzatoknak rajzban való ábrázolásával, valamint térmértani feladatoknak szerkesztéssel történő megoldásával foglalkozik': ÉrtSz. • (*Mat*) *ábrázoló mértan* 'ua': az *ábrázoló mértant* csokoládá-szeletekkel illusztrálta előtte (1889 Iványi Ö. 1900201003, 148).

2. • (*Műv*) *ábrázoló művészet* 'a valóságot síkban v. térben megjelenítő, tükröző művészet, a képzőművészet és a fényképészet': A fényképészet mint *ábrázoló művészet* nem jelent pusztán

természetmásolást (1927 Moholy-Nagy L. 2001110009, 30).

III. fn

(*Isk, biz*) 'ábrázoló geometria': Átnéztem a történelmet és megcsináltam az *ábrázolót* (1916 Karinthy Frigyes 2000309005, 103).

Vö. CzF.; ÉrtSz.; ÉKsz.; SzT. [KM]

alapító mn-i ign, mn és fn

I. mn-i ign → *alapít*.

II. mn

1. 'vminek az alapításában, létrehozásában részt vevő, ahhoz (anyagi) segítséget nyújtó <személy>': (1855 Benkő Dániel 1900045001, 329) | Az *alapító* királyné és unokája [...] tartózkodtak [...] meríteni azon forrásból, mely [...] a tanügy mezejének termékenyítésére használható volt (1871 Toldy Ferenc 1900481033, 403) • *alapító tag* 'ua.': (1879 Petőfi Társaság Évkönyve C0000, XVI) | A szakmában ismert és megbecsült kutató egyben az Európai Iskola egyik *alapító tagja* és vezető képviselője volt (1976 Magyar Műhely 2002030022, 63).

2. 'vminek az alapításához tartozó, avval kapcs.': (1840 Székely Mózes 1900434003, 32) | a műfaj *alapító* műve, Garnett A rókaasszonya már évek óta napvilágot látott (1973 Poszler György 2001124003, 250). || 2a. • (*hiv*) *alapító okirat* 'alapítvány, intézmény, szervezet stb. felállítását, alapvető működési szabályait rögzítő hivatalos irat': (1902 Budapesti Hírlap febr. 28. C4690, 10) | Az *alapító okirat* értelmében az rt. [ti. részvénytársaság] operatív irányítását a kisebbségben lévő [...] francia fél végzi (1994 Magyar Hírlap okt. 1. CD09, 6) • *alapító oklevél* 'ua.': (1882 Kazár E. C2511, 262) | [A kolostorok, zárdák összeírásakor talált] *alapító oklevelekből* ter-

mésztesen sugárzik a jámborság és istenfélelem (1964 Végh István 2000556004, 333).

III. fn

’vmely intézmény, szervezet stb. alapításában kezdeményezőként részt vevő, ahhoz jelentős segítséget nyújtó személy’: (1829 Döbrentei Gábor 1900112017, 226) | Fáy András például, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár *alapítója*, tervezetében a takarékpénztár létesítését egy sorba helyezte vakok, siketnémák, tébolyodottak házának és árvaintézeteknek felállításával, fogházak javításával (1952 Pach Zsigmond Pál 2000504001, 236). || **a.** ’szellemi mű, rendszer alkotója, létrehozója’: (1808 Kazinczy Ferenc C2532, 161) | A kultúrkörök elméletét biológisztikus társadalomfölfogással kötötte össze a fajelmélet. *Alapítója* a francia arisztokrata Joseph Arthur Gobineau (1981 Lendvai L. Ferenc 2001092004, 215).

Ö: *hon~*, *ország~*, *vallás~*.

ÖU: *család~*, *egyház~*, *lap~*, *temp-lom~*.

Vö. CzF; ÉrtSz.; ÉKsz. [ÓCs]

állat¹ fn

1. ’élőlény, melynek mozgásszervei és érzékszervei (a magasabb rendűeknek idegrendszere is) vannak’: Az *állatok* széllyel fajzani készülnek, Barlangba rejzetnek, és fészekre ülnek. Párjokat keresik széllyel kiabálva (1772 Bessenyei György 1800044036, 96). || **1a.** ’háziállat, es. igavonó jószág’: (1774 Szilágyi Sámuel 1800332008, 146) | a szárnyas házi állatoknak neméből csak egyedül tyukokat vettem észre náluk; de az *állatoknak* leghasznosabbika, az ökör és ló itt egészen ismeretlen (1857 Magyar László 1900286002, 33) | [a voguloknál] rénszarvas az ember vonós

állatja (1937 Zsirai Miklós C4981, 168).

2. (*/ritk*) ’érző, mozgó lény’: Semmi nints szabadon: szeret minen *állat* (1772 Bessenyei György C0000).

3. (*pejor*) ’durva, kéméletlen, alantas ember’: (1793 Magyar Hírmondó ???, 242) | ez az *állat* [a színház igazgatója], ... tovább erőszakolja ezt a nélkülünk teljesen értelmetlen darabot (1908 Ambrus Zoltán C0600, 14).

4. (*rég*) ’a világban létező (élette-len) lény’: ha pedig mind azokat az *állatokat* kárhoztatni kellene a mellyek a rosszra alkalmatosságot adnak: csak olcsad el a napot is (1772 Pálos iskola-drámák a XVIII. évszázból 1800465002, 52) | Ha a tűz, e mindent meg emésztő *állat* Harogással fel kél (1803 Bessenyei György ford. C1102, 120). || **4a.** (*rég*) ’dolog’: (1792 Gvadányi József C1941, 85) | Csunya *állat* az irigység, Erzs! (1891 Gyarmathy Zsigáné C1950, 60).

5. (*rég*) ’állapot, állag, állomány’: annak [ti. a kelésnek] *állatja* szerint való tulajdonságai mindenkor meg-egyeznek (1772 Marikowzki Márton ford. C3033, 491) | Anyagbul és szellembül áll az ember, és csak addig ember, míg ezen *állata* föl nem bomlél (1839 Vajda Péter C4662, 111). || **5a.** (*rég*) ’vminek a lényege, sajátossága, veleje’: úgy le vala rajzolja ... Mint akár mi dolognak *állatja* (1775 Benyák Bernát József C0968, A3b) | Az Isten *állatjában*, azaz természetében egy, személyében három (1804 Bessenyei György C1079, 147).

Vö. CzF.; ÉrtSz.; SzólKm.; TESz.; ÉKsz.; SzT.; ÚMTsz. [ÓCs]

állat- (előtagként)

1. ’(vad)állatokkal foglalkozó’: || **állatgondozó** fn | (1956 Veres Péter 2002005082, 760) | Az *állatgondozó*

végigballagott az üvegkalitkák előtt, felszedte az eldobált pereceket, villamosjegyeket, bedobta őket egy kosárba (1973 Csupák István 2000095021, 56) || **állatidomár** fn | [ő] a híres *állatidomár*, fenevadseregletében van egy fekete párducz (Jókai Mór C2316, 182) || **állatszeliidítő** fn | (1853 Beöthy László C0999, 13) | Mayer Kurt, huszonnyolc éves *állatszeliidítő* egy nyolc éves abesszíniai nőtény oroszlánal birkózni készült, de a bős fenevad földhöz vágta (1910 Budapesti Hírlap nov. 29. C4698, 12) || **állattartó** mn és fn | Ehhez járul még az a talán még jelentékenyebb veszteség, melyet az *állattartók* oly állati betegség folytán szenvednek, melyek az állatok munkaképességét tejjhozamát egy időre leszállítják (1893 PallasLex. CD02) | A honfoglaló magyarság, mint hagyományos *állattartó* nép, már ismerte a földművelést (2000 Pannon Enc.: A magyarság kézikönyve CD06) || **állattenyésztő** mn és fn | (1832 Jelenkor C0223, 331) | az oláhok zöme *állattenyésztő* pásztor volt (1920 Domanovszky Sándor 2000111001, 13) | Eredetileg az *állattenyésztők* termékeinek forgalmazásával kezdték (1989 Sárréti Sándor ford. 2002015013, 12).

2. 'állatok szervezetével, betegségeivel, viselkedésével foglalkozó': || **állatgészségügy** fn | (1900 Budapesti Hírlap szept. 24. C0055, 8) | Sokat vár az ország – mondja a felhívás – az állatorvosi kartól az *állatgészségügy* megjavítása terén (1958 Népszava aug. 19. C1502, 8) || **állatélettan** fn | az állatbonctan ... az *állatélettan* tanulmányozására [vezette] (1856 Toldy Ferenc C4178, 235) || **állatkísérlet** fn | (1890 Akadémiai Értesítő C0011, 280) | Kérdéses azonban, hogy az *állatkísérletben* haté-

konynak bizonyuló oltóanyag véd – e majd az emberi természetes fertőzések ellen (1991 Füst György 2002037003, 1443) || **állatlélektan** fn | (1893 PallasLex. CD02) | [Révész Géza] nagy számban jelentek meg elméleti és kísérleti munkái az általános lélektan [...], a gyermeklélektan, az *állatlélektan*, az orvosi lélektan és a neveléslélektan területén (1956 Kardos László C????, 265) || **állatorvostan** fn | az *állatorvostan* tanulása ugyanazt a tudományos képzettséget igényli, mint az orvostan (1893 PallasLex. CD02).

3. '(beteg) állatok hajlékál szolgáltató': || **állatkórház** fn | Nagy támasza és sok ismeret forrása volt az ind orvostudománynak az állatgyógyászat, mely rendkívül fejlett volt náluk, annyira, hogy külön *állatkórházai* voltak (1896 PallasLex. CD02) || **állatmenhely** fn | A befogadott kutyákat pedig megfelelő számú *állatmenhely* hiányában a legtöbb esetben a sintértelepeken halálba injekciózzák (1996 Magyar Hírlap okt. 11. CD09, 16).

4. 'állatok körében előforduló, es. rájuk veszélyes': || **állatbetegség** fn | [az említett mű szerzője] az emberek gyógyításán kívül *állatbetegségekkel* is foglalkozott (1892 Ethnographia C0131, 61) | egy – egy *állatbetegség* pusztítása megghiúsíthatja nemcsak az állattenyésztési terv teljesítését, hanem veszélyeztetheti az egész állományt is (1956 Erdei Ferenc 2000126003, 209) || **állatvész** fn | ÉrtSz. [ÓCs]

anya fn

1. 'az a nő, akinek gyermeke van': (1772 k. G. Domby S. 1800083001, 96) | Örül az *anya*, ha meg szült (1820 Dugonits A. C1477, 167). || **1a.** (birtokszóként) 'vkinek az anyja': (1772 Bessenyei Gy. 1800044036, 95) | Fi-

am, ne bánts, könyörülj, hiszen *anyád* vagyok (1845 Petőfi S. 1900366448, 153) | Hisz' mindnyájunknak van *anyánk*, És van ötöle nyert szivünk (1859 Rákosi L. 1900386001, 2) | Szonja kenyeret keresett az *anyjának*, aki vak volt, a testvéreinek s még pénzcskéket is rakott félre (1910 Ady E. 2000003054, 32) • *anyja lánya* 'olyan lány, aki (vmilyen szempontból) különösen hasonlít az anyjára': (1794 Kovács P. C2763, 19) | *Anyja leánya*; szakasztott mása édes anyjának (1879 Vajkay K. C4677, 23) • *anyja fia* 'olyan fiú, aki (vmilyen szempontból) különösen hasonlít az anyjára': [Julián] *anyja fia*, és [engem] bizonyosan [...] gyűlöl (1863 Greguss Á. ford. C1916, 60) • *megfogta az anyját* 'meggazdagodott (mint aki idősebb, gazdag nőt vett feleségül)': (1788 Szaitz L. 1800302007, 141) | Könnyen ugrálhat, ki az *annyt megfogta* (1820 Dugonics A. C1477, 93). || **1b.** (*ritk*) 'várandós nő, leendő anya': A' 18. és 22. Hetek közt, vagy a' terhességnek felén éreznis kezdik az *Anyák* méhmagzatjokat (1802 Zsoldos J. 1900541004, 154) | (1840 Csató P. C1266, 304) | *Anyának* érzem, oh Ádám, magam (1861 Madách I. C2953, 242). || **1c.** (rends. bszóként) 'az anya megszólítása v. megnevezése gyermeke(i) részéről': (1775 Báróczy S. 1800031004, 75) | Miért aggódol, lelkem jó *anyám* (1845 Petőfi S. C3506, 286) | Meg ne fázz – szólt *anya* aggódva – ebben a pokoli melegben (1924 Kosztolányi D. C2754, 16) | Ez forró sütemény amit *anyám* hozott egyszer húsvétkor (1955–1960 Weöres S. 2000788092, 52) | *Anyá!* Hol vagy? Hová bújtál? (1992 Mándy I. 2002016005, 317).

2. (rends. tbsz-ú bszóként) 'női előd, ős': Temesd el hát [...] *anyáid* sírjába, Tégy rá követ, s ird ezt a kő

oldalába: „Ide egy nemzeti köntös temettetett (1790–1796 Dayka G. 1800075004, 73) | (1804 Fazekas M. 1900138025, 16) | Legyen minden szív áldott, Mellyet dobogni váltott *Anyáink* szentelt kínja (1922 Tóth Á. C4230, 117).

3. 'az anya szerepét betöltő nő': (1790 Bessenyei Gy. C1092, 37) | egy személyben te Vagy mindenem nekem: Lyányom, *anyám*, húgom, Szeretőm, hitvesem! (1848 Petőfi S. C3508, 199) | Be fogja látni, [...] hogy a gyermekének többet ér egy második *anya*, mint akárhány nevelőnő (1894 Ambrus Z. C0592, 127). || **3a.** 'idősebb (rends. tiszteletreméltó) nő (olyan vkinek a szempontjából, akinek életkorát tekintve anyja lehetne)': (1782 e. Csonkai J. 1800503002, 18) | Theresiának hibátlan képében a' szem kiismeri a' nemzetet-szerető tiszteletes *anyát* (1794 Kazinczy F. C2555, 345) | Hiába váltotta vissza *anyánk*, Mária Terázia a becsapott városokat (1906 Krúdy Gy. C2832, 66).

4. (*Áll*) 'szaporításra alkalmas nőtény állat': (1779 Miháltz I. ford. 1800225006, 57) | Az *anyák* ott ülnek a tojásaikon (1880–1881 Jókai M. C2301, 164) | Tizenöt kos, husz meddő, ötven ürü, nyolcvanöt *anya*, ötven toklyó, nyolcvan bárány: kerekas háromszáz (1901 Eötvös K. C1612, 77) | Az *anya* később szépen összeszokik a bárányával (1911 Malonyay D. 1900292036, 247). || **4a.** (*Mezőg*) 'méhkirálynő': A' le-efett *Anyát* nem mezfűze meg-leled, 'S azzal a' rajoknak kedveket neveled (1774 Széki Vesmás M. 1800374003, 57) | mig a többi állatok rendesen párosan szaporítva tartják föl nemöket, a méheknél az egész törzs az egyetlen *anya* által szaporítva tűnik elő (1807? Farkas M.

1900137002, 38) | tőlünk függ hogy méz hordás idején az *anyát* ki fogva a petelerakást, a fiasítást egészen beszüntessük (1876 Falusi Könyvtár I. C0136, 23) | A méhek szabályszerűen felfűtötték a kaptárt, és az *anyák* hozzálltak a petéhez, akárha tavaszodna már (1981 Herczeg É., Vojnits A. 2001065003, 164).

5. (*vál, irod*) 'az, amiből vmi ered, származik, születik': (1774 Szőnyi B. C4064, 43) | a vogul az ősi, a nyers alapnyelv, az „*anya*”, míg ahhoz viszonyítva a Duna-Tisza vidékére költözött magyarok a továbbfejlődött „leány-nyelv”-et beszélik (1937 Zsirai M. C4981, 488). || **5a.** 'azonos körbe tartozó dolgok közül az, amelyik (nagyságban, erőben, stb.) megelőzi, felülmúlja a többi': (1788 Szaitz L. 1800302007, 141) | Most már háromszáz egyforma Kapos van, [...] a végén a városok *anyja*: Budapest (1901 Mikszáth K. C3143, 67).

6. (*durva*) 'szitkozódásként, ill. szitkozódásban': Azt az *Anyád* kénját [...] takarodj tőlem (1775 Simai K. C3746, 33) | *anyja* keservébe (1847 Arany J. C0648, I. É. 12. vsz.) | vesztél volna az *anyádban*! (1861 Merényi L. C3085, 137) | szidom az *anyádat*! (1864 Merényi L. C3084, 145) | az *anyja* keserősége (1876 Mátrai Betegh B. C3057, 44) | láttam az *anyádat*!

(1905 Magyar Nyelv I. C0357, 227) | az *anyád* szentségét (1954 Romániai Magyar Elbeszélők C3634, 82) | Az *anyád*! (1964 Népszabadság jan. 19. C1501, 10). || **6a.** (*durva*) 'bosszúság kif.-re': Ne szánd az eb az *annyát*! (1792 Rát P. ford. C3647, 1).

7. (*Műsz*) 'anyacsavar': (1865 Zsigmondy V. 1900542002, 45) | Mi vak melónak mondjuk például, ha az ömlesztve küldött s összekeveredett csavarokat, *anyákat* kell szétválogatni, vagy a szögeket és más hasonlókat (1973 László-Bencsik S. 2000383001, 40).

Ö: *asszony~, édes~, föld~, gyám~, kedves~, kereszt~, kis~, leány~, méh~, mostoha~, nagy~, öreg~, öröm~, szép~, szülő~.*

Fr: *isten, kisgyermekes, kurva, lány, ördög, szellemi, szoptató, terhes.*

ÖU: *disznó~, Éj~, juh~, kor~, köz~, nép~, rozs~, tigris~, zászló~.*

ÖE: *~csók, ~fa, ~fü, ~gyilkos, ~ház, ~iskola, ~kanca, ~kongregáció, ~madár, ~szaporító, ~szem, ~szín, ~társaság, ~termékenyítés, ~theátrum, ~tollú, ~tőke, ~város.*

Vö. CzF.; ÉrtSz.; SzólKm.; TESz.; ÉKsz.; SzT.; ÚMTsz. [SzD]

IRODALOM

- Bánóczi József 1878: A bölcsélet magyar nyelve, *Magyar Nyelvőr* **7**, 291–3.
 CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára* **1–6**, Budapest.
 Csengery Kinga–Ittész Nóra szerk. 2002: *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
 Deák Farkas 1872: Észrevételek a Ferencz legendához, *Magyar Nyelvőr* **1**, 322–3.

- ÉKsz. = Juhász József et al. szerk. 1972: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1944: *Magyar etymologiai szótár 1–2*, Budapest, MTA.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára 1–7*, Budapest, Akadémiai.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*, Budapest, Akadémiai.
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Ittész Nóra 2002: Az Akadémiai nagyszótár szerkesztési szabályzata, in Csengery Kinga–Ittész Nóra szerk.: *Mutatványok az Akadémiai nagyszótárból*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet, 11–98.
- Karinthy Frigyes 1923: *Nevető Dekameron (száz humoreszk)*, Budapest.
- Kiefer Ferenc [é.n., 2000]: *Jelentéسلمélet*, Budapest, Corvina.
- Magyar történeti korpusz, <http://nytud.hu/hhc>
- Molnár János 1777: *A természetiekről, Newton tanítványinak nyomdoka szerint hat könyv*. Kassa–Pozsony, Landerer Mihály, 3.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvmélektől a nyelvújításig*, Budapest, Akadémiai.
- NyÚSz. = Szily Kálmán 1902: *A magyar nyelvújítás szótára*, Budapest, Hornyánszky Viktor.
- S. Meggyes Klára 1968: A szócsaládon belüli szinonimia a *ver* igében és visszaható származékaiban, *Magyar Nyelv* **64**, 290–300, 393–402.
- Szarvas Gábor 1872: A Ferencz legenda: 2. Valamelyik alakjukban vagy jelentményükben kihalt szók, *Magyar Nyelvőr* **1**, 263–70.
- SzólKm. = O. Nagy Gábor 1966: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.
- SzT. = Szabó T. Attila 1975: *Erdélyi magyar szótörténeti tár 1–*, Bukarest, Kriterion.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*, Budapest, Akadémiai.
- ÚMTSz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979–: *Új magyar tájszótár 1–*, Budapest, Akadémiai.
- Verseghy Ferenc 1826: *Lexicon terminorum technicorum*, Buda, 100, 434.

XVII. SZÁZAD VÉGI SZÓVIZSGÁLATOK*

MIZSER LAJOS

1999-ben tettem közzé Révay Valériával két XVII. század végi Kővár vidéki leltárt. Az első 1674-ből, a második 1682-ből való. Ez utóbbiból választottam ki elemzésre három szót.

Palacsintasütő: „Egy palacsinta sütő”. Itt már megtörtént a jelentéstapadás. Nyilvánvaló, hogy a szó a palacsintasütő serpenyő szerkezetből vonódott el, hiszen a Misztótfalusi-szakácskönyvben (1695-ben) serpenyőben sütötték ki a palacsintát.

Most nézzük magát a *palacsinta* szót! A TESz. (3: 67–8) eléggé részletesen foglalkozik vele. Első ismert előfordulása: *Palaczinta* formában 1577-ből (KolG1.). A jelentése: ’popanum’. E szónak a magyar megfelelői MA.-nál: ’Aldozni való Lepény. Ícéles pogacsa’. A *palacsinta* szóhoz közelebb álló latin ’placenta’ jelentése itt: ’Béles. Rétes pogacsa’. Némileg rokon a mai palacsintával. Csak akkor igaz, ha Ádámig és Éváig visszamegyünk. A román *plăcintă* átvétele a mi szavunk. A mássalhangzó-torlódást már feloldották – ez annyit jelent, hogy nem éppen új átvétel. A hangtani megfelelés teljesen szabályos, csak a jelentéssel akadnak problémák. Bakos (1982: 218–9) a *plăcintă* szónak az alábbi jelentéseit adja meg: 1. ’?áldozati kalács’, 2. ’tej, tojás, liszt híg keverékéből zsírban sült kerek tészta’, 3. ’lepény, béles’. Az elsőt figyelmen kívül hagyhatjuk (nemcsak a kérdőjel miatt), hiszen a magyarban még ehhez közel álló jelentés sincs. Kelemen Béla (1964: 253) a *plăcintă* szó alatt a következő főbb jelentéseket hozza: 1. ’olajban sült rétes’, 2. ’rétes’, 3. ’palacsinta’. Hogy az 1. volt az elsődleges jelentés, román szólások is bizonyítják: *a aștepta pe cineva cu plăcinte calde* ’valakit örömmel vár’ (tkp. meleg rétesrel vár valakit); *a găsi plăcinte gata* ’a készre jön’ (tkp. készen találja a rétespalacsintát); *încă nu s-a copt plăcinta* ’várj sorodra! v. sora van, mint a rétesevésnek’ (tkp. még nem sült meg a rétespalacsinta); *a număra foile la plăcintă* ’kazalban tűt keres v. zabot hegyez’ (tkp. megszámlálja a rétespalacsinta leveleit); *a-i veni cuiva plăcinta* ’baj ér valakit’ (tkp. megjön valakinek a rétespalacsintája); *se vinde ca plăcinta caldă* ’jó portéka hamar elkel’ (tkp. eladódik, mint a meleg rétes); *bună-i plăcinta, dar dacă nu-i, e bună și pita* ’ha kalács nincs, a kenyér is jó’ (tkp. jó a rétespalacsinta is, de ha nincs, jó a kenyér is); *la plăcinte înaintea, la război înapoi* ’hanyatt-homlok a gombóchoz, immel-ámmal a dologhoz’ (tkp. a rétespalacsintához előre, a háborúba hátra megy); *la plăcinte mulți se adună* ’lépesmézre mindig akad bogár’ (tkp. a rétesre sokan gyűlnek össze); *nu se mănâncă în toate zilele plăcinte* ’több nap, mint kolbász’ (tkp. nem eszünk minden nap rétespalacsintát). Az eredeti rétes már kezd alakulni a mi palacsintánkhoz. Csakhogy a *plăcintă* jóval vastagabb. A SzamSz. (2: 211) kiemeli: „[...] igen vékony tészta”. Ezt a

* A feldolgozás az OTKA T 032868. számú pályázat keretében történt.

vékonytságot hangsúlyozzák a magyarban a következők: *palacsintává lapít*, *palacsintát csinál belőle* 'nagyon összelapít'. A fentebb körülírt rétespalacsintát magyarul *oláhpalacsinta*-nak is nevezték, amely a XX. századi szakácskönyvekben „erdélyi palacsinta”-ként szerepel. Ez némiképpen eltér az „igazi” palacsintától, mivel rétes-tésztából készül, és az ízesítése is más. Eljutottunk tehát odáig, hogy kétféle palacsinta van. E másodiknak az elkészítése olasz eredetre vall. Misztótfalusi Kis Miklósnak Kolozsváron, 1695-ben kiadott a Szakácmesterségnek könyvecskéje című szakácskönyvében (1981: 348–9) részletes leírást olvashatunk a palacsintakészítésről. Ez a leírás – a „tikmonyak” számától eltekintve – megegyezik Simeoni Szekeres Magda (1987: 31) könyvében közöltekkel. A fejlődési sor a következő: áttüzesített kövön (vö. palacsintasütő kő) süthető lepényféleség → rétes → rétespalacsinta → (olasz) palacsinta. S tegyük hozzá, hogy a rétespalacsintát sem kövön, sem nem lábas serpenyőben sütötték, hanem nyeles serpenyőben. A *lábás serpenyő* előfordul a leltárban, de a *nyeles serpenyő* már *palacsintasütő*-ként van benne.

E szavunknak is megvan az utóélete. Magyar közvetítéssel átkerült a cseh, a szlovák, a horvát, az ukrán nyelvbe, sőt még az ausztriai németbe is 'olasz módra süttött palacsinta' jelentésben. Az erdélyi nyelvjárásokban újabb kori átvételekről is tudunk: *platyinta*, *plecinta* formában 'rétespalacsinta' jelentésben. A románban – mint láttuk – a *plăcentă* jelentése megmaradt, az ún. olasz palacsintát *clătită* szóval nevezzük. E szó a szlávból való a *clăti* 'ráz' ige származéka. A *clătită*-t több erdélyi nyelvjárás is átvette: *keletita*, *kalatyita*, *kletyita*, *klătita* stb. formában (Bakos 1982: 339). Ám ezek az alakok – beleértve a román is – meglehetősen újak.

Málé: „*Egy rossz males hordo*”. A szintén román eredetű *málé* < *mălai* szónak a TESz. (2: 829) hat jelentését ismeri, és melléknévi jelentései is kialakultak (a mai köznyelvben inkább ezek használatosak). Az 1600 körül leírt Brassói szótártöredékben találkozunk vele először *Malē* formában 'köles' jelentésben. Így hozza MA. is. Igaz, 1686-tól adatolható a 'kukorica' jelentés is, de Sopron megyéből, tehát jó távol Kővár vidékétől. A *málé* 1600-nál jóval korábbi átvétel, hiszen a Hunyad megyei *Malajesd* (*Mălăiești*) nevében már 1453-ban előfordul *Malaesd* alakban (FNESz. 2: 84), s ekkor csakis a *köles* lehet az alapszó, a *kukorica* egyáltalán nem, hiszen Amerika felfedezésére még negyven évet várni kell. Kelemen Béla szótára (1964: 19) a *mălai* szónak hét jelentését ismeri. A 'köles' jelentést már tájnyelvinek minősíti, de itt is a szólások utalnak az eredeti jelentésre: a *tăia un fir de mălai în opt* 'szörszálhasogatás' (tkp. nyolcra vágja a köles szarát), *vrabia mălai visează* 'éhes disznó makkal álmodik' (tkp. a veréb kölessel álmodik). Ám a magyarban – legalábbis ezen a vidéken – egyre inkább a 'kukorica' jelentés kezd állandósulni. Érdekességgéppen megjegyezzük, hogy ez a szó 'kukorica' jelentésben *Malai* formában előfordul a Beszterce vidéki német nyelvjárásokban is (Krauss 1943: 623), s ott is román jövevényszó.

Pesty Frigyes kéziratos helynévtárában sokszor találkozunk a termények között a *málé* névvel. Mivel 1864-ről van szó, van okunk feltételezni, hogy már nem a kölesre, hanem a kukoricára vonatkozik. A jelentésváltozás azonban nem volt ilyen gyors. Kővár vidékén több helység is említi, hogy az illető földön mit is termeltek. A hagymásláposi, hosszúfalvi, kislejtői *málé*-ről nem tudjuk pontosan, hogy melyik termékre is vonatkozik. Ám van két falu, amelyik pontosít. Kiskörtvélyes (Curtuișiu Mic): „Kuratura Olye szántó vető zab termő földek, imit amott *málét* is veti a Lakoság.

Fatza Lázurilor, *Tengerit* termő földek”. Kovás (Coaş): „Urenosza Ungurasza: Tavasz búza – Zab – és *Tengerit* termő szántó földek. Intre Krenés, Ungyi Korbului: *tengerit* termő. Nyiresu: *málét* termő hely. Vojna, Salamonyásza: *málét* termő föld”. A román *mălai* ’kukorica’ szó a XX. századra már tájnyelvi szintre szorul vissza, hiszen a köznyelvben már a *porumb* szó a használatos.

Visszatérve a „males hordo”-ra. Ne lepődjünk meg a hordón! A közvetlen felhasználásra kerülő termékeket a XVII. század végén hordóban vagy berbencében tartották, pl. „Két öreg buzas hordo, ket liftes hordo, Egy kis berbencse lencse benne”.

Ket tűzhelyre valo vas macska. Most rövid időre tekintsünk el a körülírástól, hogy a szót, illetve a szemléletet jobban megvilágítsuk. A *vasmacska* elsősorban a horgonyt jelentette (és jelenti ma is). Mivel ezen a vidéken inkább csak patakok vannak (Lápos, Berszó stb.), az ’Anker’ jelentés szóba sem jöhet. Ennek a másodlagos jelentése: „...háromágú horog, mellyel a kútba esett vödröket szokták kihúzni” (Herman 1914: 294). A többi jelentésnek már van köze a tűzhöz. A TESz. (3: 1098) által közölt, 1708-ban adatolt ’az, amire a tűzifát rakják, tűzbak’ jelentésű szó sem vonatkozhat a mi adatunkra, hiszen ez csak a tűzhelyhez tartozik és nem a tűzhelyre. A TESz. (i. h.) csak 1840-től adatolja az ’olyan vasállvány, amelyre a fazekat tették a tűz fölé’ jelentést. A következő jelentésmegadások már pontosabbak: „Csak nyitott kéményű házban használható, négy lábú konyhai vaseszköz, mely, párosan a tűzhelytől egyenlő távolságra téve az égő fadarabokat tartja, s melynek kiálló horgaiba pecsenyesütéskor a nyársat akasztják” (Ball. 2: 719), illetve „(nép, rég) Régi konyhai eszközként: nyárson sütéshez haszn., három v. négy lábú egyszerű vasállvány” (ÉrtSz. 7: 263–4, *vaskutya* a., de vonatkozik a *vasmacskára* is). És valóban: a leltárban megtalálhatjuk a kiegészítést is: „Vas nyársak kamoban”. Így tehát a mi adatunk 158 évvel korábbi, mint amelyik a TESz.-ben szerepel.

IRODALOM

- Bakos Ferenc 1982: *A magyar szókészlet román elemeinek története*, Budapest, Akadémiai.
- Csüry Bálint 1936: *Szamosháti szótár 2*, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza–Országh László szerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára 1–7*, Budapest, Akadémiai.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára 2*, negyedik bővített és javított kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Herman Ottó 1914: *A magyar pásztorok nyelvkincse*, Budapest, K. M. Természettudományi Társulat.
- Kelemen Béla 1964: *Dicționar romîn-maghiar 2*, București, Editura Academiei Republicii Populare Romîne.
- Krauss, Friedrich 1943: *Nössnerländische Pflanzennamen*, Beszterce–Bistritz, Herausgegeben von Siebenbürger Wissenschaftlichen Institut, Kolozsvár (Klausenburg).
- Melich János 1905: *A brassói magyar–latin szótár-töredék*, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

- Misztótfalusi Kis Miklós 1981: *Szakácmesterségnek könyvecskéje* (Magyar Hírmondó), Budapest, Magvető.
- Mizser Lajos: *Közép-Szolnok megye és Kővár vidéke Pesty Frigyes 1864–66. évi helynévtárában*, kézirat, Szatmárnémeti, Muzeul Judeţean Satu Mare.
- Mizser Lajos–Révay Valéria 1999: Két összeírás a 17. századból, *Magyar Nyelvjárások* **36**, 91–5.
- Pálfi Márton 1907: *Kolozsvári glosszák = Nyelvészeti Füzetek* **45**. Budapest.
- Simeoni Szekeres Magda 1987: *Itáliai ízek*, Budapest, Mezőgazdasági Kiadó.
- Szenczi Molnár Albert 1621: *Lexicon Latino Graeco Hungaricum*, Heidelberg.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* **1–3**, Budapest, Akadémiai.

KETTŐS KIFEJEZÉSEK A PÉLDÁK KÖNYVÉBEN

NICOARA ANITA

1. „Olykor a melléktermék is lehet értékes” (Papp 1987: 154). Ezzel a mondattal indítja egyik tanulmányát Papp Zsuzsanna, s a sajátos magyarázó szerkezetekre gondol. Írásomban ezzel a „melléktermékkel” kívánok foglalkozni. Mindjárt az elején meg kell jegyezni, hogy három terminus is létezik az általam vizsgált nyelvészeti jelenség leírására. Ezek a következők: **a)** sajátos magyarázó szerkezetek (Papp 1987: 155, 1995: 489), **b)** kettős kifejezések (Velcsováné 1981: 314), **c)** kettős vagy hármas fordítások (Mészöly 1917: 75). Dolgozatomban elején számba veszem a terminológiai különbségeket, s indokolni fogom, hogy magam miért a kettős kifejezések terminust használok. Ezek után röviden a szinonimitással foglalkozom, majd a Példák könyvének kettős kifejezéseit tárgyalom.

1.1. Papp Zsuzsanna a sajátos magyarázó szerkezetek elnevezés alatt fordítási sajátosságokat ért (Papp 1995: 489), fejtegetéseit a Történeti nyelvtanban így indítja: „A kódexirodalom szövegeinek nyelvében számos olyan két- vagy többtagú szerkezet található, amely a rendelkezésünkre álló forrásszövegnek egy latin (ritkábban más nyelvű) szavát nem egy szóval, magyar megfelelőjével adja vissza, hanem kettővel, esetleg többel is, mégpedig szinonimákkal.” [...] „Arra is van példa, hogy a latin szövegnek egy tágabb körű fogalmat jelölő szavát fejtik ki részletesen három szűkebb fogalomkörű szóval” (Papp uo.).

Papp a sajátos magyarázó szerkezetek közé sorol olyan szószerkezeteket is, amelyeknek egyik tagja latin szó, s mellette ott a magyar megfelelő (1987: 156); az idegen szavakat és magyar megfelelőiket pedig szinonimáknak tekinthetjük (vö. még Végh 1935: 63 kk.; Hangay 1995: 442–3).

Olyan szószerkezetekre is hoz példát, amelyekből az tűnik ki, hogy a fordító „függetleníti magát a latin szövegtől, és tudatosan szépíti” (Papp 1987: 157). Ilyen például a jelzők vagy egyéb mondatrészek halmozása: MargL. 12: „labokat meg moffa vala *nag alazatoffagal es aytatoffagal es nagy firalmal*” – [lavabat pedes...*cum magna humilitate*] (Papp 1987: 157). Véleményem szerint a szépítés itt kérdéses, a közlő inkább csak „színezi”, árnyalja a szöveget. Másutt a fordító/másoló nemek szerint tesz különbséget: „PéldK. 72: »kyk aleytyak vala magokat *vraknak es azzonyoknak* lenny»: Qui se credebant *dominos*” (Papp 1995: 490–1). Itt még érezhető az asszony eredeti ’úrnő’ jelentése.

Jóllehet Papp Zsuzsanna a sajátos magyarázó szerkezetekkel kapcsolatban hangsúlyt helyez a szinonimák halmozására (Papp 1987: 157), a fenti példákból is láthattuk, hogy nem csak szinonimák alkothatnak ilyen típusú szerkezeteket.

Mindezek mellett a szerző ebbe a kategóriába sorolja azokat a szerkezeteket is, amelyeknek tagjai szinonimák, de az előzményszöveg kéttagú szerkezetét is szinonimák alkotják (1995: 489).

Nem tárgyalja viszont Papp a sajátos magyarázó szerkezetek között azokat, amelyek tagjai ugyan szinonimák, csak éppen hiányzik mellőlük a latin forrásszöveg. Így fogalmaz: „A szinonimák halmozása néhány olyan kódexben és kódextrészletben is megtalálható, amelynek eddig még nincs kimutatva a latin forrása. Mert nincs mivel összevetni e magyar szövegeket, ezeket a szerkezeteket nem soroltuk a sajátos magyarázó szerkezetek (fordítási sajátosságok) közé, de emlékeztetnek rájuk: GuaryK. 23: *tamad, es zuletic*, 24: *gondolia, es...forgatt'a v elmeibe*” (Papp 1995: 504). Magam az ilyen szerkezeteket számon tartom a kettős kifejezések között, hiszen egyértelműnek tűnik bennük a pontosítási szándék, a jobb érthetőségre törekvés, vagyis semmiben sem különböznek azoktól a szerkezetektől, amelyeknek ismerjük az előzményszövegét.

1.2. A kettős kifejezés terminust egyedül Velcsov Mártonné használja, de e jelenségre csupán egyetlen példát idéz a Nagyszombati kódexből: 67: „*Jay Yme mind ezöket elmembe meg gondolom auag gondoluan...*” (Velcsovne 1981: 314). Az egyébként határozói igenevekkel foglalkozó cikkében e példa kapcsán megjegyzi, hogy a *-ván* képzős igenév személyragos igealakkal egyenértékű, s önálló állítmány is lehetett a mondatban, továbbá, hogy „az a latinból fordító vagy kompiláló kódexíró kapcsol össze két ilyen szóalakot, akinek a nyelvében ezek az alakok felcserélhetők” (Velcsovne 1981: 314). Felcserélhetők, vagyis szinonimák. Ebből számomra az tűnik ki, hogy Velcsovne a Történeti nyelvtannal ellentétben nem tartja kizárólagos kritériumnak a latin előzményszöveg ismeretét, hiszen nem idézi, sőt hiányáról említést sem tesz. Ebben az esetben a latin előzmény valószínűleg ismeretlen, mégis ennek ellenére – meglepő módon – a Történeti nyelvtanban is megtalálható ez a példa (Papp 1995: 492).

1.3. A kettős vagy hármas fordítások elnevezés Mészöly Gedeontól ered, aki cikkében Komjáti Benedek Zent Paal leueley című munkájának előszavából idézi az alábbiakat: „*nagyub es tellyesb es kwnyueb ertelemnek okaert egy dyak zooth keth, a vagy harom magyar zoul ky ielentettwnk*” (Mészöly 1917: 75). Írásában főképp a Székelyudvarhelyi kódexből idéz olyan helyeket, ahol egy-egy latin szónak két vagy három rokon értelmű, magyar megfelelője van; vagy olyan passzusokat idéz, ahol a fordító a Bécsi kódexet veszi segítségül, s annak egy szava mellé odatesz egy másikat, pontosabbat. Mindebből láthatjuk, hogy Mészöly Papp Zsuzsannához hasonlóan a fő hangsúlyt az előzményszöveg ismeretére helyezi.

1.4. Mindezek után annak a magyarázata marad hátra, miért tartom jobbnak a *kettős kifejezések* elnevezést használni, s mit értsünk ezen pontosan. A kettős kifejezések terminus használatával nem zárom ki azokat a szerkezeteket, melyeknek előzményszövege ismeretlen, tehát tágabb értelmezési lehetőséget nyerek, mintha a mészölyi kettős vagy hármas fordítások terminust használnom. Ugyanakkor kettős kifejezésekről csak akkor beszélek, ha a tagok szinonimák, s ezzel a sajátos magyarázó szerkezeteknél kapok szűkebb kategóriát.

2. A terminológiai kérdések tisztázása után térjünk ki arra, miként alakulhattak ki a szinonimákat tartalmazó kifejezések? Papp erről a következőket írja: „A kódex fordítója vagy másolója az olvasó vagy akár saját maga számára úgy tesz még érthetőbbé, nyomatékosabbá ismeretlen, nehezen érthető vagy éppen fontosnak tartott fogalmakat, hogy magyarázgat, glosszáz nyelv- és stílusérzéke, buzgalma és tudása sze-

rint, de e szerkezeteknek a létrejöttét az is okozhatja, hogy a kódexíró munkájához esetleg segítségül vesz mást fordítást is [...] A kódexíróknak ez a »fontoskodó«, pontoskodó stílusa az ünnepélyességre törekvéssel is magyarázható” (Papp 1987: 155–6 és 1995: 489–90). Hasonlóképpen vélekedik Horváth János is, aki szerint a fordító úgy értelmezi feladatát, mintha magyarázója lenne az idegen szövegben foglalt szavaknak, vagy a másoló egy korábbi fordításra támaszkodva a nagyobb világosság kedvéért szaporítja, kettőzteti a szót valamely rokon értelművel. „Eleven szótáraknak” nevezi őket (1988: 275). Véleménye szerint az ilyen kettőztetések létrejöttében szerepet játszhatott a tanácstalanság, sőt olyan példát is említ, melyben divatot, sőt modorosságot kell keresnünk, vagy ahol egyszerűen csak ösztönszerű párhuzamosítással állunk szemben (uo. 276–7). Ő is fontosnak tartja megemlíteni, hogy sok esetben szinonimák alkotják az ilyen szerkezetek tagjait (uo. 276).

3. Mivel a kettős kifejezések tagjai szinonimák, vizsgáljunk meg néhány kérdést a szinonimitással kapcsolatban is. Az első kérdés a felcserélhetőség, mely többek szerint egyik kritériuma a szinonimiának (l. pl. Károly 1970: 88; Károly 1980: 149; Ruzsiczky 1985: 213 kk.; Borbás 1998: 47). Véleménykülönbségek inkább abban vannak, hogy elég-e csupán egy szituáció, amelyben a szinonimák felcserélhetők, vagy többre is szükség van, esetleg az összes szituációt ismernünk kell. Magam, egyetértve Ruzsiczkyval (1985: uo.) és Borbással (1998: uo.), elegendőnek tartok egy szituációt, amelyben a szinonimák felcserélhetők.

Eltérő vélemények vannak a tekintetben is, hogy egy szinonimasorban mennyire kell egyezniük a szójelentéseknek. Vannak, akik jelentésbeli azonosságot kívánnak meg, míg mások megengedhetőnek tartják, hogy a szinonimák között fogalmi tartalom szempontjából kisebb/árnyalatnyi különbségek legyenek (l. bővebben Ruzsiczky 1985: 222). Ruzsiczky ezt úgy pontosítja, hogy a szinonimák egyik fő értéke éppen a közöttük lévő különbségekben rejlik, vagyis abban, hogy „bizonyos helyzetekben egymás helyett használva pontosabbá, szabatosabbá tehetjük velük a közlést” (uo. 226). Rávilágít arra is, hogyha *ibolya* vagy *rózsa* szavunk helyett *virágot*, illetve *növényt* mondunk, akkor közlésünket nem tesszük szabatosabbá (Ruzsiczky 1985: 226). Ez így van, de fordított esetben, ha *virág* helyett mondok *rózsát*, ezzel mondanivalómat pontosítom, tehát ezeket szinonimákként kezelem, pontosan azért, mert a fajfogalmat kifejező szó helyett gyakran használjuk a nemi fogalom jelölőjét (vö. Borbás 1998: 48).

Még egy fontos dologra szeretnék rávilágítani. O. Nagy Gábor hangsúlyozza, hogy a szinonimitás vizsgálatában a lexémát nem szakíthatjuk ki a kontextusból (O. Nagy 1965: 249), hiszen „két lexéma abban az esetben szinonima, ha ugyanabba a szövegkörnyezetbe beillesztve nem változtat annak hírértékén vagy fogalmi tartalmán” (Balázs 1998: 26; vö. még Ruzsiczky 1980: 210; Borbás 1998: 46). Ám Borbás kiemeli, hogy „a mondatok denotatív azonosságának megítélése a beszélőre/hallgatóra van bízva” (Borbás 1998: 48). Előttük kell, hogy megegyezzen a mondatok denotatív/pragmatikus jelentése (Borbás 1998: uo.).

3.1. Mindez hogyan jelentkezik a XVI. század elején, amikor is Ráskai Lea a Példák könyvét másolta? Sok esetben nehéz eldönteni, hogy a kettős kifejezéseknek gondolt szerkezetekben valóban szinonimákat találunk-e, hiszen a jelentésváltozások miatt nem mindig könnyű meghatározni, hogy az adott szó(k) a XVI. században mit is

jelenthettek. Ezért nagyon fontos szerepe van a kontextusnak, amiből nem szabad kiragadnunk ezeket a kifejezéseket. De mindig számolni kell az egyénnel is – az íróval, fordítóval vagy másolóval –, aki feltehetően rokon értelműnek, de legalább egymáshoz közel álló jelentésűnek érezte azokat a szavakat, melyeket egymás mellé helyez a jelentés pontosabb megvilágítása érdekében. Károly Sándor is rámutat arra, hogy „azzal is számolnunk kell, hogy az egymás kiegészítésére használt szavak sokszor nem pontos szinonimák az akkori író szándéka szerint sem, hanem több oldalról való megközelítései az azonos szituációnak” (Károly 1970: 289).

Károly Sándor készített egy listát, melyben a XV–XVI. századi kódexekből (mintegy 40 kódexből) gyűjtött szinonimák és antonimák szerepelnek az *a*-tól az *ny* betűig. Ezt a listát mindenképpen érdemes figyelembe venni, bár olykor Károly ellentmond önmagának, ugyanis felvesz olyan szó párokat is, amelyeket maga sem tart szinonimának: véleményem szerint ilyen pl. az *edény* – *pohár* pár: Károly felfogása szerint az ilyen szó párok között mezőösszefüggés áll fenn (1970: 60 kk.), amit nem tart szinonimikus kapcsolatnak. Azonban a szinonímia tágabb értelmezése a mezőösszefüggéseket is magában foglalja (Károly 1970: 147; Ruzsiczky 1985: 213).

A lista közlése előtt felhívja a figyelmet arra, hogy ezekben a századokban „a szavak jelentései, a szóhasználat szabályai kevésbé voltak árnyaltak, mint ma” (uo. 289), s az egymás *szinonimáiként* feltüntetett szavak, „amennyiben ma is élnek, általában jobban különböznek egymástól” (uo. 289). Tehát nem mindig könnyű eldöntenie az elemzőnek, hogy mely szavakat tartsa szinonimáknak, s melyeket csak egymáshoz közel álló jelentésűeknek. Az általam talált kettős kifejezéseknek a Magyar szinonimaszótár és a Magyar szókincstár adatai alapján ma csupán 28%-a szinonima.

4. A kettős kifejezések konkrét vizsgálata

A Példák könyvének kettős kifejezéseiben a tagok *és*, *vagy* illetve *avagy* kötőszókkal kapcsolódnak, de állhatnak azok nélkül is. Az esetek közel 70%-ában kötőszó nélküli kapcsolódást találunk.

Papp már rámutatott arra, hogy e kötőszók nem saját jelentésükben szerepelnek, hanem „más szóval, vagyis’-féle kifejtő, azonosító magyarázó funkció tulajdonítható nekik” (1987: 157 és 1995: 490).

A kettős kifejezéseknek két nagy csoportját különíthetjük el: 1) az első csoportba azok a kifejezések tartoznak, melyeknek ismerjük latin forrását, 2) a második csoportba azok sorolhatók, melyeknek latin előzménye ismeretlen. Azért érdemes ilyen felosztást tennünk, mert a kifejezések 70%-ának ismerjük a forrását, keletkezésükkel kapcsolatban pedig újra érdemes megjegyezni, hogy a korabeli fordítónak az lehetett a célja, hogy a latin szöveget minél pontosabban ültesse át a magyar nyelvre. Ám ha a szó szerinti fordítás nem volt kielégítő számára, vagy egy adott latin szónak több magyar megfelelőt is gondolt, akkor ő – vagy a másoló – a már lefordított szó mellé oda tesz még egy rokon értelműt. A fennmaradó 30%-nak ugyan nem ismerjük az előzményszövegét, de dolgozatommal bizonyítani kívánom, hogy semmiben sem különböznek a latin forrást felmutatni tudó társaiktól.

Itt érdemes egy kis kitérőt tennünk annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a fordító mellett miért jelölöm meg a másolót is. Ha egy latin szövegnek csak egy magyar fordítását ismerjük, nem mondhatjuk biztosra, hogy a latin szöveghez mért szó-

szaporítás (jelen esetünkben a duplikátumok) csak a fordítótól származhat. A másoló ugyanúgy formálhatta, átírhatta, bővíthette az előtte fekvő szöveget. Hogy a fordító vagy a másoló keze munkáját fedezhetjük-e fel, azt csak akkor mondhatjuk biztosra, ha legalább két másolatot ismerünk. Ha egy latin szónak két magyar megfelelője van a párhuzamos szövegekben, s ezek azonosak, akkor mindkettő a fordítótól származik, hiszen a szövegek egyeznek; ha két szövegben csak az egyik azonos, akkor az származik a fordítótól (vö. Tarnai 1984: 232).

A Példák könyvében is találunk olyan részeket, melyek még legalább egy kódexben fennmaradtak, s ezért meg tudjuk állapítani, hogy a kettős kifejezés mely tagja származik a fordítótól és melyik a másolótól. A három igazat mondó vitéz példájából az látszik, hogy az *ez abraza ez modon* (28: 15) kettős kifejezésben a *mód* szó ered a fordítótól, ugyanis ezt találjuk az Érsekújvári kódexben is: *Ygen kellemetlen hogy en yly modon yt allok* (Nytár. X: 281). Az *jduezvle. meg zabadula* (29: 7) kifejezésben a *megszabadul* ige származik a fordítótól, mert ez közös az Érsekújvári kódexszel: *Es ezen keppen megh zabadwla* (uo.).

Az ártatlan gyerekekről szóló példázat szintén megtalálható a fent említett kódexben. *Az edenben auagy paharban* (56: 3–4) duplikátum esetében a *pohár* szó a közös: *Érsk.:* ez kalmarok egy *poharban* wetenek egy penzt (Nytár. X: 64).

A magyar szavak latin megfelelőit a Régi magyar glosszáriumban, a Magyar nyelvtörténeti szótárban és a Magyar oklevélszótárban kerestem meg, s az így összegyűlt adatokból, továbbá a Példák könyve latinjának ismeretéből derült ki, hogy a latin szavaknak mely magyar megfelelői lehettek gyakoribbak, kedveltebbek.

4.1. A kettős kifejezések latin forrásszövege ismert

I) Az első csoportba azokat a kifejezéseket sorolom, amelyeknek első tagja a latin szó szerinti fordításában szerepel, vagy a latin szó gyakoribb magyar megfelelője, s ezért – többnyire – a pontosításra, egyértelműsége törekvés végett a fordító/másoló rokon értelmű szóval magyaráz (35%). Ilyen kifejezések találhatók például kódexünk haláltánc részében:

ebben efmeretewk meg az ty ky menefiewket es halaltokat ~ ex istis /
Discernetis *exitum* (67: 2–4)

Laffadza houa megyen mynden yelen valo elew ember ~ videat, quo currat
quisque *superstes* (75: 14–5)

Úgy gondolom, ezek a példák nem szorulnak magyarázatra, de lássunk még egyet egy másik helyről is:

zerze magat *kereztre vagi zenwedefre* ~ pascuit se in *crucem* (5: 16–7)

A TESz. adatai szerint *kereszt* szavunknak csupán a XV. század elején alakult ki 'szenvedés, gyötrelem, megpróbáltatás' jelentése, mely jelentés „az újszövetségi könyveknek azon a részén alapszik, amely szerint a keresztfeszítésre ítélt Jézus maga vitte fel keresztyét kivégzésének helyére” (TESz. II: 457–8). Az egyértelműség kedvéért a közlő odateszi a *szenved* igéből képzett *szenvedés* alakot is, rámutatva, hogy az adott kontextusban *kereszt* szavunk mely jelentésében szerepel. Érdekes, hogy sem a Magyar nyelvtörténeti szótár, sem a Régi magyar glosszárium nem közöl olyan adatot, ahol a

kereszt szónak 'szenvedés' jelentése lenne; valószínű tehát, hogy e jelentésben (még) nem terjedt el.

Eddig csak olyan példákat említettünk, amelyekben a kettős kifejezés második tagja nyelvünknek korábbi eleme, vagy legalábbis a szinonimikus viszonyban résztvevő jelentése korábbról adatolható. Itt kell egy kis kitérőt tennünk annak megvilágítására, mit értek nyelvünk korábbi, illetve újabb elemén: 1) Képzővel ellátott alakok esetében – amennyiben nincsenek külön címszóként feltüntetve – a szó tövére vonatkozó adatokat veszem figyelembe, jöllehet egyes származékokat a TESz. is felsorakoztat azok első előfordulási idejének és helyének megjelölésével. Azonban nyelvméleink többsége elég késői századokból való, s éppen ezért feltehető, hogy egyes képzős alakok élőszóban már korábban is használatosak voltak. Ezen az alapon tartom *szenvedés* szavunkat korábbinak *kereszt* szavunk 'szenvedés' jelentésének kialakulásánál, noha a TESz. szerint a *kereszt* 'szenvedés' jelentése hamarabb kialakult, mint ahogy *szenved* igénket -és képzővel találunk (TESz. II: 457–8, III: 725). 2) Egy szónak azt a jelentését veszem alapul, amely jelentésben szinonim a mellette álló szóval. Pl. *munka* szavunk nem 'kín, gyötrelme' jelentésben szinonim a *dolog* szóval, hanem 'tudatos, célszerű emberi tevékenység, dolgozás' jelentésben (TESz. II: 976). E jelentésben pedig körülbelül egy időből adatolható e két szó.

Nézzünk egy példát abból a csoportból is, melybe azok a kifejezések tartoznak, amelyeknek második tagja nyelvünknek újabb eleme, és/vagy az adott szó(jelentés) kevésbé lehetett elterjedt szinonim párjánál:

femmȳnemev ember nȳnchen valamȳnemev bevnnekevl fogȳatkozaf nekevl ~
nemo sine crimine est (31: 6–8)

A *bűn* szónak leggyakrabban a latin *crimen* a megfelelője, míg a *fogyatkozás* szónak a *defectus*, *deliquium*, *macula* vagy akár a *delictum* (NySz. I: 897). Ez utóbbi talán a bűnnek enyhébb fokát jelöli, ezért lehet szükség itt a pontosításra. Együtt még egy kettős kifejezésben megtalálhatók (54: 11), a *fogyatkozás* szó pedig magában pusztán kétszer fordul elő (22: 1, 45: 18).

A XVI. század első negyedéből való Virginia kódexben is megtaláljuk *fogyatkozás* szavunkat, mégpedig olyan kontextusban, melybe könnyedén behelyettesíthetjük a *bűn* szót: VirgK. 97: Az *fogyatkozások* [bűnök – N.A.] *laytoryak az pokorra ala menesnc* (NySz. I: 897).

II) Az alábbiakban olyan példákat olvashatunk, melyekben a latin szó pontos fordítása vagy gyakoribb magyarja a kifejezés második tagja (12%). Lássunk néhány példát:

en zvuemnek keferevfegueuel fȳdalmual ~ cum dolore cordis (34: 8–9)

Fájdalom szavunk csak a XVI. század elején kezd elterjedni (TESz. I: 828), de a *dolor* fordításaként az OklSz. is ezt adja meg (212). Ezen érzés kifejezésére még gyakoribb *keserűség* vagy *kín* szavunk. A *keserűség* szónak gyakoribb latin megfelelői: *amaritudo*, *amaror* (NySz. II: 257), *molestia* (RMG. 401).

meg gvȳze meg olta. az torkoffagnak kevanatoffaganak teftȳ gevtrelmeet ~
extinxit gastrimargiam id est gulae concupiscentiae passionem (21: 1–3) –
Meggyőz, *győz* igénknek egyéb helyeken többnyire *vinco* 3 a latinja (77: 4, 7).

Ezt kedeg tezyk azért az fororok. az *artatlanfagnak eggyvgyvfegnek* meg tartafara ~ Ad conservationem enim *simplicitatis* (62: 12–4)

III) Alább tanúi lehetünk annak, ahogy a fordító/másoló keresi a latin szó minél pontosabb megfelelőjét akár anélkül, hogy a latin szó szerinti fordítására törekednék, vagy éppen úgy, hogy a latin szónak két gyakori megfelelőjét adja (26%). Két csoportot különíthetünk el: a) a korábbi szó(jelentés) áll a kifejezés második tagjaként, gondolván, hogy az olvasók többsége előtt ismertebb, b) az újabb szó(jelentés) kerül a második helyre, de nem feltétlenül azért, mert a korábbi már kevésbé ismert, hanem inkább úgy érezzük, hogy a közlő csak glosszázat nyelv- és stílusérzéke szerint. E két típus előfordulási aránya kb. 50–50 %, tehát egyik oldalra sem billen a mérleg nyelve. Ilyen példákat olvashatunk:

a) a korábbi szó(jelentés) áll a második helyen. Pl.:

nagi *kenyw hwllaſſok<k>at es fyralmakath* ... ewt vala ~ abundanter *lacrimas* ... fundebat (14: 8–10)

Könnyhullatás szavunknak legrégebb példája az 1510 körül keletkezett Gulerin-glosszákból való (vö. RMGl. 428). A Példák könyvében még egy olyan helyet találhatunk, ahol a *lacrima* szónak *könnyhullás* a megfelelője (17: 8), egyéb helyeken a *siralom* szót találjuk. E szavunk a *sír* származéka, melynek jelentése 1300 körül 'könnyezik (panaszos hangot adva)', 1456 körül pedig 'kesereg, panaszkodik' (TESz. III: 546). A fenti és egyéb kontextusokból is az látszik, hogy e kódexben egyszerűen csak 'könnyezés, sírás' lehetett a jelentése.

ewldezeft haborgataft. zenwed ~ *persecutionem* patietur (13: 2)
nem nyuytya bekefegnek *friget auagy zegewdfeget* ~ Non iungit pacis *foedera* (79: 11–2)

b) az újabb szó(jelentés) áll a második helyen. Pl.:

oly jgen *iffyv vala.. es gyermek vala* ~ tam *infantula* (62: 17–8)

IV) Érdekes külön csoportban tárgyalni azokat a kifejezéseket, melyekben tipikusan az egyházi életre vonatkozó szót találunk: jelen esetben latin szavakat és egy szláv jövevényszót (18%). A *fráter* szót tartalmazó kettős kifejezést is tárgyalhatnám e helyütt, de a kódexben gyakori előfordulása, vagyis nyelvünkben való meggyökerezése miatt elhagyom; továbbá elhagyom azért is, mert ezen szót tartalmazó kifejezés létrejöttének oka más, mint az alább tárgyaltaknál (részletesebben l. V. pont). Lássuk a példákat:

nemeli pogan *zyzet ew jntefivel. p̃dicac̃oiaval*... meg fordeytta ~ *virginem quandam gentilem* ... suis *exhortationibus* converteret (11: 11–3)
oth nagi *zenvedeteffegben es penitenciaba* het eztendeth ele ~ et ibi in magna *abstinentia* septem annos vixit (18: 2–4)

Ezekben a példákban a kifejezés első tagja mellett az egyházi életben általánosabb, ismertebb latin szakszó áll. Az első példában az *intés* a *prédikációnak* egy fajtáját jelöli meg, míg a második példában a *szenvedetesség* a tágabb jelentésű fogalom. Ahol a *prédikáció* és a *penitencia* önmagában áll, ott a latin forrásszövegben is pusztán e szavakat olvashatjuk (6: 4; 7: 16; 8: 9 stb.). A *szenvedetesség* 'tartózkodás, önmegtart-

tóztatás, lemondás' jelentése (TESz. III: 725) mutatja, hogy a fenti kontextusban rokon értelmű lehet *penitencia* szavunkkal.

az betot az folyat az *kofyomot az pispek fyueget...* el hagyom ~ baculum, sandalia, *mitram...* desero (77: 1–3)

A *kofium* ~ *kofiom* szónak nem sikerült gyökeret vernie nyelvünkben. Latinból jött, bár itt a latin *mitram* fordításaként szerepel. Az NySz. és az OklSz. csak XVI. századi példákat közöl (NySz. II: 331; OklSz. 511). Latin nominativusa *cophium* – bár nőnemű alakját is találtam –, jelentése pedig 'süveg', akárcsak a *mitra* szónak: *Mitra, seu cophium pretiosum cum gemmis* (Bartal 1901: 175). A latin *cophium* alanyesetvégződésével együtt került át a magyar nyelvbe, s így rögződött (vö. Bárczi 1958: 106–7); ezt mutatja, hogy ezen alakhoz járul a -t tárgyrag. A szóbelseji *u* később nyíltabbá vált *o*-vá. Az OklSz. a *kofium* ~ *kofiom* alakváltozatokat is tartalmazza (511).

Hasonló fejlődés figyelhető meg pl. *paradicsom* vagy *Egyiptom* szavunk esetében is, csak éppen e szavak nem nominativusban, hanem accusativusban kerültek át nyelvünkbe, majd nominativusként értelmezték őket. A nyíltabbá válás e szavakban is végbement: *paradisum* > *paradicsom*, *Aegyptum* > *Egyiptom* (Bárczi uo.).

V) A most következő példák annyiban érdekesek, hogy létrejöttüket – véleményem szerint – a pillanatnyi bizonytalanságon, tanácstalanságon kívül semmi nem indokolja (9%):

az chastro//^mnak (sic!) *atya feyedelme* nem lathata ~ monasterii *Pater* videre non potuit (23: 13–4)

Atya szavunknak a XIV. századból adatolható 'köztiszteltben álló személy, vezető' jelentése (TESz. I: 397), mellyel rokon értelműnek mondható az 'uralkodó, egyházi előljáró' jelentésben is élő *fejedelem* (TESz. I: 864). Korábbi szövegrész ugyanilyen szerkezetében – egyházi személyre vonatkoztatva – a *Pater*-t egyszer *atya*-nak, egyszer *fejedelem*-nek fordítja, tehát mind a kettő használatos lehetett (22: 9; 23: 4).

Mely *frater auagy barat.* az jmadfagon es zolofman nem alhat vala ~ quidam *monachus* erat, qui ad orationem stare non poterat (21: 7–8)

Egyházi példákat tartalmazó kódexről lévén szó, a *fráter* és a *barát* a leggyakrabban előforduló szavak közül valók. Tehát latin eredetű *fráter* szavunk, jóllehet később került be nyelvünkbe a szláv eredetű *barát*-nál, de a XVI. század elejére már közismert lehetett. A latin mondatban szereplő *frater* szót a magyar is ezzel a szóval adja vissza, ellenben a *monachus* magyarja hol a *fráter*, hol pedig a *barát*. Jóllehet *fráter* szavunk jelentése korábban 'pappá fel nem szentelt egyszerű szerzetes' (ÉKsz. I: 438) vagy 'laikus szerzetes' (TESz. I: 975) is lehetett – szemben a *barát*-tal –, de a XVI. század elejére a *fráter* és a *barát* szó jelentése egybeesővé vált, eltűnhetett a közöttük levő minőségi különbség, vagyis felcserélhetőkké válhattak.

4.2. A kettős kifejezések latin forrásszövege ismeretlen

Úgy gondolom, hogy az ilyen típusú kifejezéseket is érdemes felsorakoztatni a kettős kifejezések között. Egyrészt szemléletes példákat találhatunk közöttük, másrészt Papp is megjegyzi, hogy emlékeztetnek azon szerkezetekre, melyeknek ismerjük latin előzményét (1995: 504): mindkét típusban szinonimák halmozását találjuk. Közelebről is vizsgáljunk meg néhányat.

a) Találni olyan példákat, melyekben a második szó fokozati eltéréssel vagy a cselekvés módjának megjelölésével pontosítja szinonim párját:

olvaftatýk egý pelda az *haragról gyvlevfegrel* (40: 4)

nem zokot vala... velagy embereket ferfyakat azzonyallatokat leyanyokat *nezný kakvckolný* (63: 6–9)

A *kakucsol* igére az első adat 1508-ból, a Döbrentei Kódexből való, s ebben is a néz igével áll együtt: „*Ime v mi falonk alat al: ablakon nez. es roftelokon kakvčol*” (NySz. II: 82). *Kakucsol*, azaz *kukucskál*: amennyiben etimológiailag a *kukkant* szó családjával tartozik össze, akkor feltehető, hogy az eredetileg hang- és mozgásjelenséget kifejező jelentésből részben érintkezésen alapuló névátvitellel, részben a német *gucken, kucken* ’néz, kandikál, kukucskál, leskelődik’ ige hatására fejlődhetett a nézés, látás körébe utaló jelentése (TESz. II: 661). Itt nem azért pontosít, mert a második szó gyakoribb lenne, hanem azért, mert kifejezőbb, szemléletesebb, hangulatosabb.

b) Más esetben úgy teszi kifejezőbbé mondanivalóját a fordító, hogy hasonló hangulatú szóval kettőz: a játékoság, szemléletességre törekvés hívhatta életre ezeket a kifejezéseket, melyek nem állandósult mellérendelő szókapcsolatokként értelmezhetők:

Tavol legenek az zerzetes embertevl. ... az *zugodas morgodas* (53: 11–4)

En yewuewk fok *reuas fyuafnak*... tartomanýabol (66: 7–10)

meg ert erkevchel valo *yaraft lepeft* (kell tartania a jó szerzetesnek – N.A.) (54: 20)

Ezek a kifejezések valójában szólásszerű állandósult kifejezésekből jöhettek létre (vö. Hadrovics 1995: 85). Az első kettőben hangzaspárhuzamot (vö. Lőrinczi 1992: 856) fedezhetünk fel, a harmadikban pedig ritmuspárhuzamot (vö. uo. 858); ez utóbbi típust halmozásos szoros szókapcsolatnak nevezi a Történeti nyelvtan (uo. 858–9). Az ilyen típusú összetételek a szóbeliségben alakulhattak ki: l. gyermekversek ikerszavas kezdetei: *égyém-bégyém, égyedém-bégyedém* (vö. Zelliger 1991: 527).

Az első két kifejezés szavai hangutánzó eredetű szócsalád tagjai, s már hangalakjuk alapján hasonló jelentésűeknek érezzük őket. Szinonim tehát a ’zúg, zúgolódik’ jelentésű *zúgódik* és *morgódik* ige (TESz. II: 959, III: 1202); illetve az ’ordít, üvölt, bög’ jelentésben is adathozható *ri* és *si* szavunk, illetve képzett alakjaik (TESz. III: 409–10, 530). A *lépés* ugyan a *járásnak* egy mozzanata (TESz. II: 753), de akárcsak Károly, én is szinonimnak tekintem e kettőt (vö. Károly 1970: 292).

c) Olyan kifejezéseket is találunk, melyekben azért lehet szükség kettőzésre, mert nyelvünkben már gyakoribb a szerkezet második eleme. Pl.:

lezen az jdey reuyd. es az *dolog muka* kennýv. (53: 10–1)

Dolog szavunkat – melynek már legrégebbi jelentése is ’munka’ (TESz. I: 657) –, kiszorítani látszik a szláv nyelvből átvett *munka* szavunk, jóllehet ez utóbbi (a TESz. szerint) ’kín, gyötrelm’ jelentését (TESz. II: 976) csak a XIV. században veszíti el. A XVI. század elején érdekes a *muka* írásképe; a TESz. szerint egy későbbi *muka* változat aligha magyar denazalizáció, inkább későbbi külön átvétel lehet (TESz. uo., vö. még *donga* – *duga*). A Példák könyvében egyébként a *munka* alakváltozat is megtalálható (pl. 41: 5).

Míg a latin forrásszöveget felmutatni tudó kettős kifejezések esetében körülbelül 50-50%-os arányban találhattuk a korábbi illetve újabb elemet a kifejezés második tagjaként, addig az utóbb vizsgált csoportban azt láthattuk, hogy az esetek 90%-ában az újabb elem áll a második helyen – itt most nem vettem figyelembe azokat a kifejezéseket, melyek tagjai vagy azok jelentése egyazon időből adatolható. Mindebből tehát messzemenő következtetéseket nem tudunk levonni, különösen azért nem, mert egy kifejezés két tagja között ritkán van nagyobb időbeli különbség, s meglehet, hogy az újabbnak mondott szó(jelentés) a fordító/másoló nyelvterületére éppen jellemző. Például *aszú* vagy *harag* szavunk sem azért kívánt maga mellé szinonimát, mert ezek már kevésbé voltak ismertek.

A kettős kifejezések között olyanokat is találunk, melyeknek egyik tagja összetett szó (igekötős ige), másik tagja pedig szó szerkezet – ami szó lásszerű kifejezés lehetett –, de ezeket is szinonimáknak tekinthetjük:

vegýet ezedben eferchet meg ~ perpendas (5: 1–2)

el mulatný femmýnek alehtaný az kýfde byneket (54: 11)

4.2.1. Egy helyütt hármas kifejezésre is bukkanhatunk a Példák könyvében. Úgy gondolom, itt nem feltétlenül pontosítási szándék vezethette a fordítót/másolót, inkább csak párhuzamosít és szókinsét fitogtatja. Lássuk a példát:

embery allatok meg erchek es meg efmeryek es meg laffak ew utolfo ydeyeket
(72: 12–4)

5. Összegzés

A kettős kifejezések vizsgálatának megkezdésekor talán azt vártuk, hogy az egyes kifejezések tagjai közül a korábbi szó(jelentés) fordul elő gyakrabban a második helyen, s csak elvétve a kifejezés első tagjaként. E szerkezeteket ugyanis a legtöbb esetben a pontosítási szándék, egyes szavak más szóval történő magyarázása hívta életre, s úgy gondolhatnánk, hogy a fordító/másoló nyelvünk régebbi, s éppen ezért talán ismertebb szavával teszi ezt. Ezzel szemben a korábbi szó(jelentés)t 50-50%-ban találjuk a kifejezés első illetve második tagjaként. A példákat látva megállapíthatjuk, hogy a fordító olykor már függetleníti magát a latin szövegtől; nem csupán fordító, hanem szövegalkotó is (vö. Papp 1988: 753). Papp Zsuzsanna megállapítja, hogy „az irodalmi nyelv kialakulásának csíráit már a kódexirodalom írásaiban felfedezhetjük” (Papp uo. 751).

Ez a dolgozat csupán részvizsgálat a kettős kifejezések problémakörében, de talán hasznossá válhat mint egy korabeli szinonimaszótár készítésének előmunkálata.

A Példák könyvének kettős kifejezései (alfabetikus sorrendben)

- ábráz mód:** *ez abrazba ez modon* juttem jde ~ *in ista forma* huc veni (28: 15, 29: 3)
- apát atya:** Nemevnemev *zent... apat. zent atya.* (meg)meg kerde. evt fraterektevl ~ *Quidam sanctus abbas* quaesivit a quinque fratribus suis (34: 1–2)
- ártatlanság együgyűség:** Ezt kedeg tezyk azért az lororok. az *artatlanfagnak* *eggyvgyvfeznek* meg tartalára ~ *Ad conservationem enim simplicitatis* (62: 12–4)
- aszú otromba:** *azzv ottromba* etket eeznek vala ~ *arida cibaria* sumere (33: 6)
- atya fejedelem:** De az chastro//^mnak (sic!) *atya feyedelme* nem lathata ~ *monasterii Pater* videre non potuit (23: 13–4)
- bolondság hétság:** Zent benedek kedeg ez frater jgen erevllen meg fedde az [ev] *bolondfagarol heetfagarol* ~ *stultitiam eius* vehementer increpavit (22: 2–4)
- bűn fogatkozás:** femmynemev ember nynchen valamynemev *bevnnekevl fogatkozasf nekevl* ~ *nemo sine crimine* est (31: 6–8, 54: 11)
- dolog munka:** Ezenkeppen lezen... az *dolog muka* kennyv. (53: 10–1)
- edény avagy pohár:** ez kalmarok egy *edenben auagy paharban* vetenek egy penzt ~ *unum nummum in profundus vasis...* iniecerunt (56: 3–4)
- eladom elárurom:** En *el adom el arulom* magamat. ~ *vendo* me (36: 2, 11)
- elmulatni semminek állítani:** *el mulatny femmynnek alehtany* az kylde byneket fogatkozasfokat. penytencia nekevl (54: 10–1)
- fráter avagy barát:** Melý *frater auagy barat.* az jmadfagon es zolofman nem alhat vala ~ *quidam monachus* erat, qui ad orationem stare non poterat (21: 7–8)
- frigy szegődség:** nem nyuytya bekefeznek *friget auagy zegewdfeget* ~ *Non iungit pacis foedera* (79: 11–2)
- hagyás inté:** Aleg tarta meg keet napon zent benedeknek *hagyafat jntefeet* ~ *vix duobus diebus viri Dei admonitionem* tenuit (22: 5–6)
- harag gyűlölség:** Elmeeg olvaftatýk egy pelda az *haragrul gyvlevfegrel* (40: 4, 6)
- haragosság dagályosság:** *haragoffagnak. es dagalyoffagnak* myatta el hagyak ev zolofmayokat. (46: 15–6)
- haragszik vala gyűlöli vala:** mynden emberrel ... *haragozyk vala gyvlevly vala* (40: 8–9)
- hora vagy zsolozsma:** ew·vele angyalok ef. *horakat vagi zolofmakat...* enekelnek vala ~ *cum ea et ipsi angeli horas...* decantabant (12: 5–7)
- ifjú gyermek:** de ez velagý dologban oly jgen *jffyv vala. es gyermek vala* ~ in rebus humanis vel mundanis tam *infantula* (62: 17–8)
- imádság és zsolozsma:** Melý *frater auagy barat.* az jmadfagon es zolofman nem alhat vala ~ *quidam monachus* erat, qui ad orationem stare non poterat (21: 7–8)
- intés prédikáció:** nemeli pogan zyzet ew *jntefivel. pdicacoival...* meg fordeytta ~ *virginem quendam gentilem...* suis exhortationibus converteret (11: 11–3)
- járás lépés:** meg ert erkevchel valo *jaraft lepesti* (kell tartania a jó szerzetesnek – N.A.) (54: 20)
- jelenvaló élő:** Laffadza houa megyen mynden *yelen valo elew* ember ~ *videat quo currat quisque superstes* (75: 14–5)

- jól és igazán:** *iol es igazzan* erdemlettem halant ~ *bene* mortem merui (5: 17–18)
- kemény otromba:** kezdé az gyermek... *kemeny otromba* kevtellel evuedevzný ~ *incedere dura* chorda percingi (55: 14–6)
- kereszt vagy szenvedés:** zerze magát *kereztre vagi zenwedefre* ~ *posuit se in cruce* (5: 16–17)
- keserűség fájdalom:** mynden en bevneymet. en zvuemnek *keferevfegeuel fajdalmaual* gondoltam meg ~ *omnia peccata mea ita cum dolore cordis perpetravi* (34: 8–10)
- kimenés halál:** ebben elmeryetewk meg az ty ky *menestewket es halaltokat* ~ *ex istis / discernetis exitum* (67: 2–4)
- kofiom püspöksüveg:** az betot az folyat *az kofyomot az pifpek fyueget*... el hagyom ~ *baculum, sandalia, mitram*... *desero* (77: 1–3)
- könnyhullás siralom:** nagi *kenyw hwllaffok<k>at es fyralmakath*... ewt vala ~ abundanter *lacrimas*... *fundebat* (14: 8–10)
- lehajt lehullat:** mert erews embereket en hatalmammak myatta *le haytok es le hullatok* ~ *Nam vitales spiritus per meam vim reflecto* (67: 18–68: 1)
- lik verem:** zokot vala lappagný iefufnak z febeeben *lykaban vermeben* (63: 9–10)
- megbánt megszomorít:** En vgý eltem hogý fémmynevev embert *megnem ban(tom)tottam megnem zomorehtottam* ~ *Ego sic vixi ut nullum hominem turbavi* (35: 12–4, 14–5), *megszomorít megbánt* ~ *turbat* (36: 20–1, 22), ~ *infert molestiam* (37: 15–6)
- megértsék és megismerjék és meglássák:** embery allatok *meg erchek es meg efmeryek es meg laffak* ew utolfo ydeyeket (72: 12–4)
- megválaszt megismer:** velagy embert aleeg *valazthat efmerhet vala meg* baromtv! ~ *vix discernere* posset inter *pecudem et hominem saecularem* (62: 18–63: 2)
- meggyőze megolta:** *meg gyvze meg olta*. az torkollagnak kevanatollaganak teftý gevtrelmeet ~ *extinxit gastrimargiam id est gulae concupiscentiae passionem* (21: 1–3)
- méltatlankodván és haragudván:** (egy remete üdvözülése miatt – N.A.) *meltatlankodwâ efharaggodvâ ewnnê benne* ~ *indignatus apud se* (6: 9–10)
- nézni kakucsolni:** nem zokot vala... velagy embereket ferfyakat azzonyallatokat leyanyokat *nezný kakvcholný* (63: 6–9)
- rés ablak:** nem zokot vala *refeken ablakokon* velagy embereket... *nezný* (63: 6–8)
- rívás sívás:** En yewuewk fok *reuas fyuaftnak*... tartomanýabol (66: 7–10)
- spalmus dicséret:** be tellyeffehtý vala az ev jmadfagýt. es az ev *spalmofýt dychýretýt* regulazerent ~ *complebat omnes orationes et psalmodias secundum regulam* (20: 4–6)
- szenvedetesség penitencia:** oth nagi *zenvedeteffegben es penitenciaba* het eztendeth ele ~ *et ibi in magna abstinentia septem annos vixit* (18: 2–4)
- szó beszéd:** ha... gonozvl tevev ember. ... három jgaz *zoot bezedet* mondand. ... az ev eletýt meg nyerye ~ *si veritates posset dicere*... *vitam suam obtineret* (26: 15–7)
- szomorúság bánat:** Mikor nagi *zomorvfaban es banathban* volna (15: 1–2)
- tévelygés és hitetlenség:** nemeli pogan zyzet... *thevelgefebel es hyttetlenfegebel*. meg fordeýtta ~ *virginem quandam gentilem ab errore*... *converteret* (11: 11–3)

- tunya rest:** Es mý az mý regulank zerent valo zolofmat. *tunýan. reften...* mongyvk vala meg (45: 12–4, 46: 20)
- üdvözüle megszabadula:** ezenkeppen *jduezvle. meg zabadula* ez vitez ~ sic *salvatus est* (29: 7)
- üldözés háborgatás:** Annya zent egihaz. meli. harû Ezttendegben *ewldezeft haborgaftaft.* zenwed ~ ecclesia, quae tribus annis *persecutionem* patietur (13: 1–2)
- üres haszontalan:** zolnÿa *evres hazontalan* bezedevket (54: 12)
- vegyed eszedben és értsed meg:** Meneben Emberi Ertelm foghatÿa *vegÿet ezedben ef erchet meg* ~ sensus capere poterit humanus, *perpendas* (5: 1–2)
- zúgódás morgódás:** Tavol legenek az zerzetes embertevl. ... az *zugodas morgodas.* (53: 11–4)

IRODALOM

- Balázs Géza 1998: A szinonímia antropológiai nézőpontból, in Gecső Tamás–Spannraft Marcellina szerk.: *A szinonimitásról*, Budapest, Tinta, 20–5.
- Bartal Antal szerk. 1901: *Glossarium mediae et infimae Latinitatis Regni Hungariae*, Budapest.
- Bárczi Géza 1958: *A magyar szókincs eredete* (Egyetemi nyelvészeti füzetek), Budapest, Tankönyvkiadó.
- Borbás Gabriella Dóra 1998: A szinonimitás elméleti szempontból, in Gecső Tamás–Spannraft Marcellina szerk.: *A szinonimitásról*, Budapest, Tinta, 44–50.
- ÉKsz. = Juhász József et al. szerk. 1992: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- Finály Henrik szerk. 1991: *A latin nyelv szótára*, Budapest, Zeneműnyomda, reprint [1884].
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan*, Budapest, Akadémiai, 93–112.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*, Budapest, Akadémiai, 85–99.
- Hangay Zoltán 1995: Jelentéstan. A rokon értelmű szavak, in A. Jászó Anna szerk.: *A magyar nyelv könyve*, Budapest, Trezor, 440–5.
- Harmatta János főszerk. 1991: *A magyarországi középkori latinság szótára 2*, Budapest, Akadémiai.
- Horváth János 1988: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Budapest, Akadémiai, reprint [1931].
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Károly Sándor 1980: A Magyar Szinonimaszótár és a szinonimitás, *Magyar Nyelv* **76**, 143–56.
- Kiss Gábor főszerk. 1998: *Magyar szókincstár – Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*, Budapest, Tinta.
- Lőrinczi Réka 1992: Összetett szavak és szoros szókapcsolatok, in Benkő Loránd főszerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 853–910.
- Mészöly Gedeon 1917: Legrégibb bibliafordítóinkról, *Magyar Nyelv* **13**, 71–83.

- O. Nagy Gábor 1965: A lexémák funkciója és a rokonértelműség, in Keszler Borbála szerk. 1997: *A mai magyar nyelv* (Cikk- és tanulmánygyűjtemény) **2**, Budapest, Nemzeti, 245–58, a cikk eredetije: *Magyar Nyelv* **61**, 312–22.
- Németh Marietta 1979: *A Példák könyve jelzős szerkezetei* (Nyelvtudományi Dolgozatok **30**), Budapest.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár* **1–3**, Budapest.
- Nytár. IX, X = Budenz J.–Szarvas G.–Szilády Á. szerk.: *Érsekújvári codex* (Régi magyar codexek – Nyelvméltár), Budapest, 1888.
- OkISz. = Szamota István–Zolnai Gyula szerk. 1902–1906: *Magyar Oklevél-szótár*, Budapest.
- Papp Zsuzsanna 1987: Stilisztikai jelenségek a kódexirodalom mellérendelő szószerkezeteinek tükrében, *Magyar Nyelv* **111**, 154–8.
- Papp Zsuzsanna 1988: Irodalmi nyelvi törekvések a kódexirodalom mellérendelő szószerkezeteinek tükrében, in Kiss Jenő–Szűts László szerk.: *A magyar nyelv rétegződése*, Budapest, 751–8.
- Papp Zsuzsanna 1995: A mellérendelő szerkezetek, in Benkő Loránd főszerk. 1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai, 474–505.
- Példák Könyve 1510: Bognár András–Levárdy Ferenc szerk. (Codices Hungarici **4.**), Budapest, Akadémiai, 1960.
- RMG1. = Berrár Jolán–Károly Sándor 1984: *Régi magyar glosszárium*, Budapest, Akadémiai.
- Ruzsiczky Éva 1980: A szinonimikai összefüggések kérdéséhez, in Rácz Endre–Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 207–18.
- Ruzsiczky Éva 1985: A fölcserélhetőség szempontja a szinonímia értelmezésében, *Általános nyelvészeti tanulmányok* **16**, Budapest, Akadémiai, 209–28.
- SzinSz. = O. Nagy Gábor–Ruzsiczky Éva szerk. 1978: *Magyar szinonimaszótár*, Budapest, Akadémiai.
- Tarnai Andor 1984: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Budapest, Akadémiai, 227–327.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* **1–3**, Budapest, Akadémiai.
- Tompa József 1962: A szószerkezetek, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 65–94.
- Velcsó Mártonné 1981: A határozói igenevek egy sajátos szerepe nyelvméltéinkben, *Magyar Nyelv* **77**, 308–15.
- Végh József 1935: *Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez*, Debrecen.
- Zelliger Erzsébet 1991: A szóösszetétel, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 523–52.

A SZALKAI-GLOSSZÁK SZÓKINCSEÉRŐL*

RÉVAY VALÉRIA

A Szalkai-kódexben található Szalkai-glosszákról a nyelvtörténeti könyvek megjegyzik, hogy a több száz szó hangalakja az északkeleti magyar nyelvjárásterület jellemzőit tükrözi. A kódex egyébként azon ritka kivételek közé tartozik, amelynek szerzőjét is ismerjük, hiszen a sárospataki diák – későbbi esztergomi érsek – Szalkai László nevét többször leírta a másolt szövegek végére.

A kódex 285 levélből áll, és 215 x 160 mm nagyságú. Az írása gótikus kurzív írás. Fatáblákra vont korabeli barna bőrkötése van, gerince új. A terjedelmes kódex – a korabeli iskolában oktatott – különféle tudományágakhoz kapcsolódó témaköröket (nyelvészet, zenetörténet, orvostörténet, középlatin filológia) dolgoz fel. Az egyes témakörök végén található záradékokban a szerző nemcsak a bejegyzés évét, hanem még a napját is megjelöli. Ezek alapján megállapítható, hogy a kódex bejegyzései 1489 és 1490 között keletkeztek, de a füzeteket, illetve az egyes bejegyzéseket nem a leírás sorrendjében fűzték egybe (vö. Mészáros 1972).

A Szalkai-kódexben fennmaradt magyar nyelvű bejegyzéseket, a Szalkai-glosszákat (SzalkGl.) Szamota István (1895) ismertette a Nyelvtudományi Közleményekben.

A Szalkai-glosszában 576 magyar szóelőfordulás található a lapszéli és sorközi jegyzetekben, amelyek 391 szótári szót képviselnek. A szóelőfordulások szófaji megoszlása a következő: főnév (292), melléknév (83), ige (69), névmás (41), melléknévi igenév (17), igekötő (17), határozószó (13), névutó (13), számnév (10), határozói ige-név (8), főnévi igenév (8), módosítószó (3), kötőszó (1), indulatszó (1).

Ez a szókincs témaköreit tekintve eléggé szerteágazó, mivel a szöveg mellé jegyzett szavak különböző iskolai tantárgyakhoz kapcsolódnak. Ezzel magyarázható, hogy a Szalkai-glosszában 20 olyan szótári szó található, amelyet a glosszában előforduló jelentésében a szó első írott előfordulásaként ad meg a TESz. Mintegy 30 olyan szó vagy szójelentés akad, amelynek a TESz.-ben a Szalkai-glosszák keletkezési idejénél későbbi előfordulása található meg. Ezek olykor egyszerű szavak, más esetben összetételek vagy olyan szószerkezetek, amelyeket ma egyetlen szóval fejezünk ki. A Szalkai-glosszáknak a TESz.-ből hiányzó szavai viszont megtalálhatók a *Régi magyar glosszárium*ban (1984), a továbbiakban RMGl.

A következőkben a Szalkai-glosszában előforduló néhány szónak, szószerkezetnek a jelentését vizsgáljuk meg részletesebben. A magyar szó vagy kifejezés és latin megfelelőjének írásában Szamota (1895) közlését követjük, a latin megfelelő után álló szám az általa megadott sorsszám.

* A feldolgozás az OTKA T 032 868. számú pályázat keretében történt.

egy allat '*par idemque, equalis*' (113): a TESz. 1372 u./1448 k. időponttal közli az 1. az 'állapot', 'Zustand', 2. a 'lény', 'Lebewesen' és 3. a 'dolog', 'Sache' jelentését az *állat* szónak. Már a Szalkai-glosszákat közlétező Szamota is lábjegyzetben utalt arra, hogy a NySz. csak az *egy allatusag* alakot közli (i. m. 455), melyet a latin 'natura unius substantiae' jelentéssel ad meg. Az *egy allat* szerkezet tehát a TESz.-ből és az NySz.-ből egyaránt hiányzott. A Régi magyar glosszárium az *egy allat* adatot a 'Wesen', 'lény' jelentés alatt adja meg, ám e jelentésen kicsit finomíthatunk, ha a szót a jelzőjével, az *egy* szóval együtt vizsgáljuk. A RMG. az *egy* szónak 3., a TESz. pedig C/2. jelentésként a 'gleich, identisch' jelentését is felveszi, s a RMG. példái között megtaláljuk a SzalkG. *egy allat* jelzős szerkezetét is, amely tehát 'hasonló, azonos lény, azonosság' jelentésű, mint ahogy a Szamota kiadásában is megtalálható latin *equalis* szó jelentése is: 'egyformán maradó, egyalakú, egyenlő, egy értékű' (Finály 1884). Az *allat* szónak ez a jelentése is alátámasztja Balázs Jánosnak azt az elképzelését, mely szerint e szó kezdetben valószínűleg elsősorban bölcséleti műszó lehetett, s a latin *substantia* tükörfordításaként keletkezhetett. Szerinte ez egyúttal magyarázatot is ad arra, hogy kezdetben miért lehetett annyira széles körű a szó jelentése (1987: 387).

Fű gokereknek yosagith '*Herbarum sucos, radicum medicalium virtutes, virtus herbarum dicitur sucus*' (126): tehát a mai *gyógynövény*, *gyógyfű* szó jelentésében használták e jelzős szó szerkezetet. A *gyógyító ír* jelzős szerkezet csak a XVI. században, a *gyógyító fű* pedig a XVII. században jelent meg, s a *gyógyító* melléknévi igenévből, illetve a *gyógyít*, *gyógyul* igékből a nyelvújítás korában vonták el a későbbi szóösszetételek *gyógy-* előtagját (vö. TESz.). A *fű* szónak már a Jókai-kódexből adatolható a 'gyógyfű' jelentése: „Es tudna hugyoknak folyafat: es fewueknek erejtt (JókK. 29, TESz.). A Szalkai-glosszában tehát a *fű* szó jelentése azonos a mai *gyógy* szóéval, s ebben az értelemben alkot jelzős szerkezetet a *gyökér* szóval, amely egyébként szinonimája is lehetett a korabeli *fű* szónak. A *jóság* (*yosagith*) szó a 'jótékony hatás, gyógyító erő' jelentésben szerepel a szószerkezetben.

madary orrawal ayakaval '*Rostrum*' (195): '*a madár csőre*' jelentésű *Rostrum* latin szónak a régi magyar nyelvben jelzős szerkezet, a *madárorr* felel meg, s helyette csupán a nyelvújítás korában alkotják meg a *csőr* szót szócsonkításos összetétellel (TESz.). Az *ajak* szó valószínűleg ritkábban fordul elő 'csőr' jelentésben, ezért a TESz. nem is adja meg a szó jelentései között; a RMG. 2. jelentésként felveszi ugyan a 'Schnabel' jelentést is, de példaként csak a Szalkai-glosszákból származó szószerkezet található mellette. A *csőr* megnevezésére nyilván a *madárorr* volt a gyakoribb, a Szalkai-kódexben található latin szöveg fordítója viszont még pontosabbá akarta tenni a kifejezést a szinonimaként használt *ajak* szóval utalva a *csőr* funkciójára. A jelzőként álló *madari* szó, a *madár* szó -i képzős származéka a TESz.-ben nem szerepel, a RMG.-ben viszont megtalálható címszóként, de csupán a Szalkai-glosszában előforduló, fenti példával illusztrálva. A latin szövegben nem szereplő szóra a magyarban azért van szükség, mert az emberi testrésznevek (*orr*, *ajak*) magukban nem fejezik ki a latin *rostrum* jelentését. Az *orr* szó ugyan már 1372 u./1448 k. is előfordul 'csőr' jelentésben, ám a szövegből kiragadott latin *rostrum* szó magyarázatát ezzel az *egy* szó-

val talán mégsem érezte eléggé egyértelműnek a latin szöveg szavainak jelentését magyarázó tanár.

so kypbeli ozloppa '*In Salis effigiem*' (67): a *sóbálvány* vagy *sóoszlop* szó nem szerepel a TESz.-ben, a RMGL.-ben azonban több címszó alatt is megtalálható e jelzős szerkezet. A latin *effigies* szó jelentése 'képmás, hasonmás' (Finály 1991), s a magyar *kép* szónak pedig legkorábbi, írott formában is adatolt jelentése 'forma, alak' (1315 k.), majd 'szobor, faragvány' (1416 u./1490 k.), később pedig 'hasonlóság, hasonmás' (1470). A NySz. a *sóbálvány*-t a Károlyi Bibliából adja meg elsőként, de a *sóoszlop*-ra van XVI. századi példája a Virginia-kódexből.

munkas embernek '*agricole*' (237). A későbbi *földműves* szó jelentésének megfelelő jelzős szerkezetben szereplő szláv eredetű *munkás* szó a Halotti beszédben még 'kín, gyötrelm' jelentésben fordul elő, s csak a Jókai-kódexben (1372 u./1448 k.) jelentkezik a ma is ismert jelentésében: 'tudatos, célszerű emberi tevékenység, dolgozás'. A *műves* főnév 'iparos, kézműves' jelentésben már a Besztercei szójegyzékben (1395 k.) megtalálható, sőt szóösszetétel utótagjaként (*kőműves*) is előfordul ugyanabban a nyelvemlékben (vö. TESz.). A *földműves* szóösszetétel tagjaként viszont nem szerepel az etimológiai szótárakban. A latin *agricola* szó magyar értelmezéseként a Szalkai-glosszában megadott *munkas ember* kifejezés ebben a jelentésben egyedülálló az ismertebb nyelvemlékek között, hiszen a RMGL.-ben felsorolt nyelvtörténeti adatok között minden más esetben a *zanto* (*zantho*) *ember* jelzős szerkezet található (Sermones Dominicales [1456 k.], Gyöngyösi szótártöredék [1560 k.], Görli tzi glosszák [1585 k.], Verancsics: Dictionarium [1595], Brassói szótártöredék [1600 k.]). A RMGL. szerint a *földművelő* és a *földművelés* szó a Sermones Dominicalesben (1456 k.) már megvolt, de nem lehetett nagyon elterjedt, mivel az Erdélyi magyar szótörténeti tár csak 1834-es adattal szemlélteti a *földműves* szót, a *földművelés*-re viszont kicsit korábbi, 1792-es adatot hoz.

A szószerkezetek után néhány összetett szót is megvizsgálunk.

bossvallasa '*vindictam, vlcio*' (176). A TESz.-ben nem szerepel ez a szóösszetétel, a NySz.-ben is csak a *bosszut allok* tárgyas szószerkezet található meg. A RMGL. a *bosszú* címszó alatt megadja a *bosszúállás* szóösszetételt is, amely a Szalkai-glosszákat megelőzően csak a Sermones Dominicalesben (1456 k.) fordult elő.

Menütysvel '*Fulmine*' (51). A TESz. a *mennydörög* (*meándörgövel*) (1513) igét és a *mennykő* (*Meenkjw*) (1525) főnevet, illetve a *menítef nec* (1495) főnevet – ez utóbbit a Guary-kódexből — adja meg a dörögés és a villámlás jelentésköréből, sőt az adatok alapján a két szóösszetétel keveredése is megfigyelhető a *mennyütőkő* (*meñütőkő*) (1643) szóösszetételben. A *mennyütés* alárendelő szóösszetétel a *mennykő csapását* sűrítő kifejezés volt, amely jelentést a későbbi *mennyütőkő* alak pontosabban és világosabban próbálta visszaadni. A *mennyütés* szó írott előfordulásával egyidejűleg már a szinonimája, a fényjelenségre jobban utaló *villomás* főnév is megvan. Első írott adata a Szalkai-glosszák írásával egyidejűleg keletkezett és a Nagyvátyi glosszában (1490) található meg. Az egy századdal később keletkezett Görli tzi glosszában (1585)

a két kifejezés együtt található meg a latin *fulminat* ige jelentéseként: *Vyllamyk, kő űth* (RMGL.: *villámlík* szócikkében).

A szóösszetételek után két egyszerű, egymás szinonimájaként álló szót vizsgálunk meg.

A finnugor eredetű *hugy* és *csillag* szó több jelzős szerkezetben is szerepel a glosszákbán: *ysak fele valo hulgh heyekre* 'Brumales arctos, alio nomine vrsa' (61); *esti hwgy* 'Vesper, scilicet stella' (168); *esty czillagh* 'Vesper, stella vespertina' (222); *ez yly czillagh nyzyse* 'Illius stelle visio' (232); *esti csillag* 'Vesperus' (245).

A fenti példák jól mutatják, hogy a XV. század végén kihálófélben lévő, uráli eredetű *hugy* 'csillag' jelentésű szót lassacskán kiszorítja a finnugor eredetű szótöbblől keletkezett *csillag* főnév. A *csillag* szó legkorábban személynevekben fordul elő, amelyek a XIV. század végéről, 1373-ból és 1388-ból adathozhatók, s az adatokat az OklSz. alapján közli a TESz. Köznévi használatban az első írott adat a Bécsi kódexben található (1416 u./ 1450 k.). A Szalkai-glosszákbán a latin *vesper* megfelelőjeként egyszer az *esti hwgy*, kétszer viszont már az *esty* (*esty*) *csillag* (*czillagh*) fordul elő. Az *esti*, azaz *esthajnal* *csillag* nevének kialakulásához vezető út két állomását figyelhetjük meg a glosszákbán: *esti hwgy* → *esti csillag*. Innen már csak egy lépés az *esthajnal* (*csillag*) nevének kialakulása, amely a *hajnal* szó *est*, *esteli* jelzős alakjából jött létre, s melynek jelentése 'átmenet az estébe, az éjszakába'. Az *esteli hajnal* jelentést a TESz. 1513-as dátummal adja meg.

Összegezve az elmondottakat megállapíthatjuk, hogy a Szalkai-glosszák szókincse sok archaikus alakot őrzött meg, s a témakörök változatossága miatt gazdag és értékes anyagot kínál a XV. századi szókincs vizsgálatához.

IRODALOM

- Balázs János 1987: *Hermész nyomában. A magyar nyelvölcsélet alapkérdései*, Budapest, Magvető.
- Finály Henrik 1991 [1884]: *A latin nyelv szótára*, Budapest, Editio Musica, reprint.
- Györkösy Alajos 1994: *Magyar–latin kézikönyvtár*, Budapest, Akadémiai.
- Mészáros István 1972: *A Szalkai Kódex és a XV. század végi sárospataki iskola*, Budapest, Akadémiai.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvm emlékektől a nyelvújításig 1–3*, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- RMGL. = Berrár Jolán–Károly Sándor 1984: *Régi magyar glosszarium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Szamota István 1895: Szalkai László magyar glosszái, *Nyelvtudományi Közlemények* 25, 452–9.
- SzT. = Szabó T. Attila szerk. 1984: *Erdélyi magyar szótörténeti tár IV*, Bukarest, Kriterion.
- TESz. = Benkő Lóránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*, Budapest, Akadémiai.

A JELENTÉS REKONSTRUKCIÓJA AZ OBI-UGOR NYELVEKBEN

SIPOS MÁRIA

1. Bevezetés. Az alábbiakban egy vogul–osztják szóegyezéssel illusztrálva az obi-ugor etimológiáknak a jelentések kikövetkeztetését gyakran nehezítő vonását szemléltetem, nevezetesen azt, hogy a nyelvek rokonságából adódó egyezéseket az areális kapcsolatokra visszavezethető másodlagos jelenségektől nem könnyű elkülöníteni, továbbá arra mutatok be példát, hogy milyen módszerek egészíthetik ki az efféle esetekben a jelentésrekonstrukciót.

A vizsgálandó etimológia az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációi közül származik. Lexikális innovációnak minősülnek azok a vogul–osztják szóegyezések, amelyek jelenlegi tudásunk szerint az ősi-obi-ugor nyelvből származnak; azaz amelyeknek nem ismeretes megfelelője semmilyen uráli nyelvből, nem párhuzamos kölcsönzés valamely harmadik nyelvből, és nem osztják > vogul, illetve vogul > osztják irányú kölcsönzés eredménye.

A szóbanforgó alapnyelv innovációinak jelentésrekonstrukciója sok tekintetben hasonlít más alapnyelvekére. Alkalmanként megkönnyíti a munkát, hogy csak két nyelv – sokszor teljesen egyező – jelentéseit kell figyelembe venni. Ugyanakkor az is gyakori, hogy a nagy számú nyelvjárásban, illetve gyűjtési helyen igen sok és szerteágazó jelentés vár feldolgozásra. A legjellemzőbb azonban az, hogy mivel az osztjákat és a vogult az ősi-obi-ugor felbomlása után szomszédos, helyenként kevert (osztják és vogul) nyelvű területen beszélték és beszélik részben ma is, a szóegyezések megállapítását, továbbá a jelentés kikövetkeztetését a szomszédos dialektusok egymásra hatásából fakadó, a szavak hangalakját és/vagy jelentését is érintő másodlagos jelenségek bonyolítják.

Az obi-ugor kori innovációk összegyűjtésében és vizsgálatában kiindulópontul a minden tekintetben igen alapos osztják nyelvjárási és etimológiai szótár (=DEWOS), valamint a vogul és osztják nyelv előzményének, az obi-ugor alapnyelv vokalizmusának történetét feldolgozó GOV adattára – amely szigorúan hangtani szempontú egyeztetés és válogatás – szolgált. A fenti két mű vogul adatait főként a Munkácsi–Kálmán-féle vogul szótárból (WWb) egészítettem ki (a munkálatokról részletesen Sipos 2002).

A nyelvjárás csoportok egymáshoz viszonyított elhelyezkedését az alábbi sematikus ábra szemlélteti, amelyben a vastag fekete vonal a két nyelv határát éppúgy jelképezi, mint azt a területet, amelyen a két nyelv szomszédos nyelvjárásai között a legélénkebbek (voltak) a kapcsolatok.

vogul			osztják	
É		É		
Ny	K	D	szurg	VVj
	T			

Az Ny, K, D és É rövidítések arra utalnak, hogy az azokkal jelölt dialektusok a földrajzi elhelyezkedésükről kapták nevüket. A legdélibb vogul nyelvjárást tadvainak szokás említeni (T). Az osztjakológiában hagyományosan keletinek nevezett nyelvjárás-son belül a szavak elterjedtségének vizsgálatában célszerű megkülönböztetni a szurguti (szurg) és a VVj (vahi–vaszjugáni) nyelvjáráscsoportot. Az alábbiakban sematikus térképeken fogom illusztrálni az etimológia nyelvjárási reprezentációit, valamint az egyes jelentések elterjedtségét. A szóbanforgó etimológiához vagy jelentéshez tartozó adat meglétét az árnyékolás jelzi, ha tehát valamelyik nyelvjáráscsoport téglalapja fehérén marad, akkor ott a tárgyalt szó nem ismeretes.

Elemzendő példában először az 'ikrázik, ikrát rak', valamint a 'légy, légypete' jelentésű vogul–osztják szóegyezések összetartozását bizonyítom, ezután pedig a már összekapcsolt adatokból az obi-ugor korra kikövetkeztethető jelentést keresem.

2. A szóegyezések összetartozásának bizonyítása. A DEWOS és a GOV egyöntetűen külön szócikkben közli az 'ikrázik, ikrát rak', valamint a 'légy, légypete' jelentésű szavakat. Az osztjákban az 'ikrázik, ikrát rak' jelentésű szó két déli osztják nyelvjárásból adatolt:

Č Kam *sir-* 'Rogen absetzen' (GOV 603, DEWOS 1362).

A vogul megfelelőit ugyanezek a művek a déli, a keleti és a nyugati területeken adatolják:

tavdai (déli) nyelvjárás: TJČ *sēr-* 'laichen' (GOV); TJ *sērānt-*, TČ *sjerānt-* 'laichen (Fisch)' (DEWOS);

kondai (keleti) nyelvjárás: KU KM *sēr-* 'laichen' (GOV, DEWOS);

nyugati nyelvjárás: VNZ VS *sērkānt-* 'laichen' (GOV); VNZ *sērkānt-* 'laichen (Fisch)' (DEWOS);

északi nyelvjárás: –.

Hangtani és jelentéstani szempontból az egyeztetés kifogástalannak tűnik, ami azonban az elterjedtséget illeti, az osztják tag gyér adatoltsága legalábbis gyanakvásra ad okot.

Külön szócikkben adja meg a GOV az alábbi, kb. 'légypete' jelentésű alapszó körül kirajzolódó szócsaládot, amely csaknem az egész osztják nyelvterületen ismert:

VVj nyelvjáráscsoport: VT Vj *sir* 'яйцо мухи, Fliegenei' (im Fleisch, Fisch, VT, Vj.); V Vj *sirāntiw* 'Fliege'; 'Fliegeneier bekommen' (Fleisch, Fisch; Vj pass.);

szurguti nyelvjáráscsoport: –;

déli nyelvjáráscsoport: Kr *sir*: s. *wojə* 'große, schwarze Fliege (auf Fischresten)'; (in Zusammensetzung mit dem Wort *wojə* usw. 'Tier':) Kr *sirtə* 'Fliege'; Kr *sir* 'яйцо мухи, Fliegenei', KoP *pum-sirtə-wojə* 'Heuschrecke';

északi nyelvjárás csoport: O *seri* 'Fliegenei'; (in Zusammensetzung mit dem Wort *woja* usw. 'Tier':) Ni *sīrən*, Kaz *sīrti* 'Fliege'; Sy 'мыхи, Fliege' (Sy.), 'Fliegenei (O); Sy *seri-werti-ne* 'Fliege'; Ni Š *sirən*: Ni *sirən wəjə*, Š *sirən wəj* 'Fliege'; Š *sirənta*, Ahl. *sirinta* 'Wespe'; Ahl. *sirīŋga* 'Wespe'; Ni Š Kaz *sirənt* 'Fliegeneier bzw. Maden bekommen' (Fleisch, Fisch; Ni Kaz: pass.); Eier legen (Fliege; Š); O *seritə* 'Fliegeneier bekommen' (Fleisch, Fisch; Vj pass.).

A GOV és a DEWOS által világosan elhatárolt szócikkekhez képest a WWb a két vogul szócsaládot nem választja szét, és a vogul nyelvterület egészéről idéz adatokat:

tavdai (déli) vogul: *sēri* 'pete, ikra'; *sērānt* 'ikrázik, petézik'; *sērānt* 'ikrázik, petézik'; kondai (keleti) vogul: *sār* 'pete, ikra'; *sārē-vārēp* 'légy'; *sāri* (*sēri*) 'ikrázik, petézik'; nyugati vogul: LM *ser-voārep*, LU *sēr-vārēp*, P *ser-vārēp* 'légy'; északi vogul: *sēri* 'pete, ikra'; *sēri-vārēp* 'légy' (WWb 543a).

A vogul szó gazdag adatoltsága (és itt nem idézett példaanyaga) arra vall, hogy nem egyszeri, egyéni metaforikus használatról van szó, hanem csakugyan mindkét jelentése megvan a szónak.

A 'ikrázik, ikrát rak', valamint a 'légy, légypete' jelentésű szavak az osztjában is összefügghetnek, hiszen a két szóegyezés összekapcsolásának hangtani akadályai nincsen, valamint a két jelentés, a peterakás és az ikrázás funkcionális és vizuális hasonlósága alapján is összetartozhat a két szócikk.¹

3. A jelentés kikövetkeztetése. A következő lépésben azt kell eldönteni, hogy a két szóegyezés összekapcsolása után 'ikra, ikrázik' vagy 'pete, petét rak' jelentést rekonstruálhatunk-e az obi-ugor korra – vagy esetleg mindkettőt.

Amint az adatok ismertetéséből fentebb kiderült, a 'pete, petét rak' és az 'ikra, ívik' jelentésű fejlemények nyelvjárási képviselője igen eltérő. Még szembetűnőbb a különbség, ha a különböző jelentésekre lebontva ábrázoljuk a dialektális képviselőket.

¹ Sajátos párhuzamként egy vogul példát lehet említeni. Az analógia különös voltát az okozza, hogy az „egyezés” hangtani oldala nagyon is homályos, a „hangmegfelelések”, ami a szókezdő szibilánst, az első szótagi vokálist, a tövégi *γ* meglétét illeti, elfogadhatatlanok. Az egyik oldalon egy ugyancsak obi-ugor kori etimológia, a **sēnəγ* 'serke, pete' (GOV 595) vogul része áll: vog. TJČ *šānəw*, KU *šāni*, KM *sāni*, P *šāniy*, VN *šāni*, VS *šāni*, LO So *sāniy* 'Nisse' (GOV), N *sāniy*, LM *šāni*, LU *šāni*, K *soāniy*, T *šānu* (Pl. *šāngət*) 'serke, Nisse' (WWb 525b). A másik oldalon pedig olyan nyugati vogul adatok, amelyek hangalakjukat tekintve három szempontból deviánsak: (WWb 541b) LM *sēnəy*, LU *sānəy*, ám jelentésük 'ikra'. Ha a fent említett okoknál fogva nem is egyeztethetők a szó hagyományos értelmében, mégis hasonló jelentések valamilyen kapcsolatáról van szó, mint amilyenekre a vizsgált esetben láttunk példát, amely egy kellemetlen elősködő szaporodása, valamint a halak ivása közti hasonlóságon alapul. Másrészt ez a példa, amelyben – valószínűleg északi vogulból származó – interdialektális kölcsönzéssel, esetleg részben homofonikus attrakcióval magyarázható az erősen eltérő alakok megléte, jól illusztrálja, hogy milyen módon és mértékben befolyásolhatják a szavak hangalakját, jelentését, sőt, egymáshoz való viszonyát a szomszédos nyelvjárások, ill. nyelvek.

'pete'				
É	É			
Ny	K	D	szurg.	VVj
	T			

'légy'				
É	É			
Ny	K	D	szurg.	VVj
	T			

'petét rak (megnyüvesedik)'				
É	É			
Ny	K	D	szurg.	VVj
	T			

'ikra'				
É	É			
Ny	K	D	szurg.	VVj
	T			

'ikrázik'				
É	É			
Ny	K	D	szurg.	VVj
	T			

Ez önmagában véve is azt valószínűsíti, hogy az előbbi lehet az eredeti jelentés. Ennek bizonyításához először az 'ikra' jelentésű szavak bizonyos metaforikus alkalmazásait tekintem át (3.1.), majd az 'ikrát rak' jelentésű szavak nyelvjárási megoszlásának vizsgálata következik (3.2.).

3.1. Másodlagosnak tűnik az 'ikra' jelentés a vogulban is egy véletlenül, alkalmi jelleggel kínálkozó, de talán más esetekben is használható aspektus szempontjából is. Az ilyen jelentésű szavak mindkét obi-ugor nyelvben – bár nem csupán ezekben – szerepelnek 'vádli, lábikra' jelentésű összetételekben.

A DEWOS (1206) állásfoglalása szerint a déli és az északi területen létező osztják DN Kam KoP Ni *purə*, Kaz *pər*, O *por* 'Rogen(blase) des Barsches und Kaulbarsches / икра окуня и ёрша (DN–Kaz; Kam Ni auch: der Aalraupe; KoP: „потому что она комками”); Rogen (allgem.; in e. Dorf bei Obdorsk)' szónak csak vogul megfelelője ismert LO *pōr*, So 'Rogen'. A WWb (456a) szintén csak északi vogul adatot ad meg: N *pōr* 'ikra'. Ezzel szemben az UEW (407) uráli eredetűnek tartja őket, és egy 'vádli' jelentésű szölkup adatot is hozzájuk kapcsol (az egyeztető részben a déli osztjából is idéz 'láb'+ 'ikra' elemekből álló, 'vádli' jelentésű összetett szót). A kommentár részben vizuális hasonlóságra utal a jelentésmegfelelések magyarázatakép-

pen: „Der am Bauchende des Fisches einen Klumpen bildende Rogen bildet eine Vorwölbung, die den Muskelknoten am menschlichen Schenkel ähnlich ist.” Más nyelvekből is hoz analógiákat: a zürjénből és a vogulból az osztják példához hasonló ’láb’+’ikra’ elemekből álló összetételeket, az orosz *у́кра* szónak ’ikra’ és ’lábikra’ jelentése egyaránt megvan. A vogul analógiában említett T *märnā* ’ikra’ lexéma ugyancsak uráli eredetű (UEW 295, bár az obi-ugor adatokon kívül csak egy kérdőjeles cseremiszi tagja van). A DEWOS és a WWb szerint a VVj, a szurguti és a déli osztják nyelvjárás csoportokban, valamint a nyugati, a keleti és a déli vogul nyelvjárásban ismeretes.

A vádli megnevezésére mindkét nyelvben számos kifejezés szolgál. Az osztjákban a legnagyobb területen a déli osztjából említett ’láb’+’ikra’ elemekből álló összetételek fordulnak elő, pl. Ni *kür-purā*. Ugyanezen előtaggal alkotott, ugyancsak ’vádli’ jelentésű összetételek még: Trj *kör-pöylī* (*pöylī* ’Magen, Wanst’), Vj *kör-səm* (*səm* ’середне, Herz’). Más elemekből alkotott pl. Likr *sāyōān-pöylī* (*sāyōān* ’Hinterseite der Fußwurzel und des Unterschenkels’), valamint jövevény kifejezés is létezik.

A vogulban a *marne* (P, valamint K és T) szóval alkotott összetétel pl. T *laël-märnā* mellett létezik az előző bekezdésben említett Trj osztják adat utótagjával nyilvánvalóan egyeztethető utótagú LM *löl-sirx-pōxel* ’lábikra’ (*löl* ’láb’, *sirx* (önálló jelentés nélkül, összetételekben), *pōxel* (önálló szóként ’lábikra’, valamint ’lábikra’, ’karizom’, ’comb’ jelentésű összetételekben kb. ’izom’ jelentésben, ill. ’kidudorodó, kerek rész’ értelemben. Csaknem ugyanez a hármas összetétel létezik ’hús’ jelentésű utótaggal: LM *löl-sirx-ñoul* ’lábikra’.

A fentieket összefoglalva: vádli megnevezésére szolgáló kifejezések tehát az osztják és a vogul nyelvterületen hasonló szerkesztésűek, és e számos változatban csak a két uráli eredetű lexéma egyike fordul elő, nevezetesen a vogulban csak a *mären*, az osztjákban pedig kizárólag a *por*. Vagyis a vizsgált *ser/sir* szavak ezekben az általános, sőt ősi szerkezetekben nem szerepelnek, ami azt a feltevést támasztja alá, hogy az ’ikra, ikrát rak’ jelentések másodlagosak, tehát eredetibbnek a ’pete, petézik’ jelentés tartozható.

3.2. Nyilvánvalóan értékes tanulságokkal járna, ha módunk lenne megvizsgálni egy-egy jelentésmezőben az odatarozó szavak jelentésének egymáshoz való viszonyát. A jelentéstani mikrorendszerek efféle vizsgálatára – amely területen a dialektológiának kézzelfogható eredményei vannak – azonban még az igen alapos DEWOS anyagának birtokában sincsen mód a lejegyzések különböző ideje, az adatrögzítések helyének esetlegessége stb. miatt. Óvatos következtetéseket azonban le lehet vonni az ugyanazon jelentésű szavak elterjedtségének egybevetéséből.

A vogulban, amint az fentebb is látható volt, az egész nyelvterületen a N *sēri* és megfelelői állnak ’ikrázik’ jelentésben:

vog. N *sēri* (WWb):

É		É		
Ny	K	D	szurg	VVj
	T			

Az osztjákban a VVj *koi-* és megfelelői használatosak a halak ívásának megnevezésére (ennek megfelelője a vogulból csupán az északi nyelvjárásban, valamint csak helynevekben adatolt):

osztj. VVj *koi-*, Ni *χuj-* (DEWOS 440):

(É)		É		
Ny	K	D	szurg	VVj
	T			

Tulajdonképpen mindkét nyelv esetében a nyelvterület egésze egy-egy lexémát ismer. A fenti mellett egyedül a déli osztjákban adatolt még egy tő 'laichen' jelentésben:

osztj. Kam. Tš *sir-* (DEWO 1362):

É				
Ny	K	D	szurg	VVj
	T			

Mindez egybevág azzal az elképzeléssel, amely szerint a szóbanforgó adat megléte a déli osztják nyelvjárásban vogul hatásnak tulajdonítható.

4. Összefoglalás. A fentiekben arra a világ nyelveiben korántsem egyedi jelenségre láttunk példát, amelyben a genetikus rokonságra visszavezethető egyezést másodlagos, az areális kapcsolatok nyomán fellépő hasonlóságok/egyezések módosítják.

A tárgyalt etimológia vogul és osztják fejleményeiben ismeretes jelentések kialakulása a következő lépésekben mehetett végbe: az obi-ugor alapnyelvben a lexémának 'pete, petét rak' jelentése lehetett. Az obi-ugor alapnyelv felbomlása után a vogul nyelvterületen metaforálódással létrejött az 'ikra, ikrát rak' jelentés is. Végül pedig a vogullal határos, kétnyelvűek által lakott területen az osztják is átvette a vogulban létrejött második jelentést. Mivel ilyen nyelvi helyzetben, vagyis kevert nyelvű területeken a kölcsönzés nagyon sok szinten és változatban elképzelhető, a tárgyalt etimológia esetében a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy indirekt kölcsönzéssel, pontosabban az ún. jelentéskölcsönzéssel (*semantic loan*) állunk szemben. Ilyenformán a tárgyalt szöveggyezés beleillik azon jelenségek sorába, amelyet a kétnyelvűség az átvevő nyelv több szintjén, számtalan változatban eredményez.

A jelentés rekonstruálásában kiegészítő eljárások kaptak szerepet: (1) az etimológia nyelvjárási képviselteinek jelentések szerinti felbontása; (2) a vizsgált lexémák részvétele bizonyos metaforikus alakulatokban (nyilvánvalóan esetenként alkalmazható csak); (3) a szinonimák nyelvjárási megoszlásának áttekintése. Ezen vizsgálatok, illetve más hasonló elemzések szerencsés módon egészíthetik ki az etimologizálás hagyományos eszközkészletét olyan nyelvek esetében, amelyekben másodlagos jelenségekkel kell számolnunk.

IRODALOM

- DEWOS = Steinitz 1966–1993.
GOV = Honti 1982.
Honti László 1982: *Geschichte des obugrisches Vokalismus der ersten Silbe*, Budapest.
Honti László 1999: *Az obi-ugor konszonantizmus története*, Szeged.
Munkácsi Bernát–Kálmán Béla 1984: *Wogulisches Wörterbuch*, Budapest.
Rédei, Károly ed. 1986–88: *Uralisches etymologisches Wörterbuch*, Wiesbaden–Budapest.
Sipos Mária 2002: Az obi-ugor alapnyelv lexikális innovációi I., *Nyelvtudományi Közlemények* 99, 7–57.
Sipőcz Katalin 2001: A jelentés rekonstruálásáról, *BUM II. Szófejtő Műhely*. 1999. szept. 8–10. Budapest, Nyelvtudományi Intézet, 138–44.
Sipőcz Katalin 2000: *Az uráli nyelvek testrészneveiről*, PhD disszertáció, kézirat, Szeged.
Steinitz, Wolfgang szerk. 1966–1993: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*, Berlin.
UEW= Rédei 1986–1993.
WWb = Munkácsi–Kálmán 1984.

AZ ÖNÁLLÓ SZÓI EREDETŰ KÖTÖTT MORFÉMÁK CSOPORTJAINAK ÁTTEKINTÉSE KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A JELENTÉS- ÉS FUNKCIÓVÁLTOZÁSOKRA

T. SOMOGYI MAGDA

A magyar nyelv életében nem ritka az a jelenség, hogy valamely önálló szó – szabad morféma – az idők folyamán elveszti önállóságát, és kötött morfémává válik. Ha számba vesszük azokat a szóelemeket, amelyek mai nyelvünkben már kötötnnek számítanak, akkor szinte mindegyikükkel kapcsolatban azt tapasztaljuk, hogy történetüket az etimológiai kutatások (TESz., MSzFgrE., UEW., EWUng.) már elég alaposan feltárták. Nincs szükség újabb vizsgálatokra, csupán az eddigi eredmények összegzése szükséges ahhoz, hogy áttekinthessük, a lexikai jelentésváltozás és a morfematípusváltás milyen esetei mutathatók be rájuk vonatkozóan. Évekkel ezelőtt már behatóan foglalkoztam a ma kötötnnek tekinthető tövek különböző eredetű csoportjaival (vö. Somogyi 1987: 10–22), így természetesen az önálló szói kapcsolatokra is kitértem, de részletes jelentéstörténeti elemzésekbe nem bocsátkoztam, alapvetően az alaki és szemantikai levezethetőségre helyeztem a hangsúlyt. 1999 óta dolgozom az OTKA által támogatott Magyar etimológiai toldaléktár összeállításán. E munkához sorra vettem és tüzetesen megvizsgáltam az egyes önálló szói eredetű toldalékokat a jelentés- és a funkcióváltozás szempontjából is. Mindkét téma esetében a szemantikai problémákat a gyakorlati nyelvelírás felől közelítettem meg, a mostani áttekintés is ilyen jellegű, nem bocsátkozom jelentéseméleti fejtegetésekbe.

Az önálló szói eredetű kötött morfémák csoportjai mai nyelvünkben

Mai nyelvünkben szinkrón szempontból mindazokat a szóelemeket célszerű kötött morfémának tekinteni, amelyek önálló lexikai egységként nem fordulnak elő, de vitathatatlanul kielemezhetők, mert megvan az a képességük, hogy más szóelemmel társulva önálló szótári szót vagy valamilyen ragos, jeles szóalakot alkotnak. Ezek a kötött morfémák egyaránt lehetnek szótövek és toldalékok. Közülük most csak azokkal foglalkozom, amelyek valamikor a nyelvtörténet során mint önálló szavak léteztek.

1. A kötött tömorfémák kérdésköre mind szinkrón, mind diakrón szempontból számos olyan problémát rejt magában, amelynek mindegyike külön vizsgálatot igényel. Ezekre nem térek ki. A történeti problémákat legrészletesebben Benkő Loránd (1984) tárja elénk. Monográfiájában az elhomályosult, csak történetileg kikövetkeztethető szóelemeket is tárgyalja. Jelen áttekintéshez kiindulásként csak a mai köznyelvből kötött töként kielemezhető morfémákat vettem figyelembe. Ezeket a passzív igetövekkel foglalkozó már említett könyvem adattárában felsoroltam (Somogyi 1987: 64–75). A kötött tőalternánsok nem tárgyalandók e körben, mert azok a mai nyelvben csak mint tőalakváltozatok értelmezhetők, más szóval nem morfémák, hanem morfok.

1.1. Mivel a továbbiakban csak az önálló szói múlttal rendelkező kötött tövek tarthatnak számot érdeklődésünkre, érdemes a különböző eredetű csoportokat közelebbről szemügyre venni. A szótörténeti adatok közlésénél elsősorban az EWUng.-ra és a TESz.-re támaszkodtam, de esetenként figyelembe vettem az MSzFgrE. és az UEW. megfelelő szócikkeit is.

1.1.1. Nem meglepő, hogy a kritériumainknak megfelelő szóelemek etimológiailag jól körülhatárolható, viszonylag egységes képet mutatnak, legtöbbjük az ősi eredetű szókészlethez tartozik. Pl. *fár-* (*fár-ad* ~ *fár-aszt*) ← ugor **pVɣ3-r3-* v. **pVrk3-* 'elfárad' *hal-* (*halad* ~ *halaszt* ~ *halogat*) ← uráli **kulke-* 'megy, halad (földön v. vízben)', *sér-* (*sért* ~ *sérül* ~ *sérelem*) ← finnugor **čärke-* 'tör(ik), sajog, fáj, fájdalmat okoz', *vez-* (*vez-et* ~ *vezér* ~ *vez-ény-el*) ← finnugor **wetä-* 'vezet, irányít, húz'. A sor természetesen még hosszán folytatható. Itt említhetjük azokat is, amelyek történetileg nem abszolút tövek, a mai kötött tö még tovább bontható töre és képzőre. Pl. *kes-er-* (*keser-edik* ~ *keser-ül* ~ *keser-ít* ~ *keser-ű*) ← ugor **kVč3-* 'keserű íz' + ugor *-r3-* igeképző, *mu-t-* (*mut-at* ~ *mut-ogat*) ?← finnugor **mu-* 'megérint, tapint' + magyar *-t* műveltető képző.

1.1.2. A ma is onomatopoetikus egyedi vagy képző-szembenállásos kötött tövek többsége a nyelv későbbi életében keletkezett. Természetesen csak azok a hangfestő-hangutánzó tövek tartoznak tárgyunkhoz, amelyek léteztek önálló szóként és feltehetően az összefüggő képzések alapjául szolgáltak. (Az utólagos elvonásokra nem lehetünk tekintettel.) Könnyen belátható, hogy ebben a csoportban elég kevés egyed felel meg feltételeinknek. Pl. *duzz-* (*duzz-og* ~ *duzz-ad* ~ *duzz-asz* ~ *duzz-an-at*) ?← R. *dúz* 'duzzog, haragszik' *köh-* (*köh-ög* ~ *köh-int* ~ *köh-écsel*) ?← R., N. *keh*. Ez utóbbi ma főnévi értékű, de etimológiailag lehet ősi nomenverbum is. (A kérdéskörrel bővebben: Benkő i.m. 57, 94–5.)

1.1.3. Eredetüket tekintve elkülöníthetők azok a kötött tövek is, amelyek más nyelvekből kerültek a magyarba. A lexikai önállóság elvesztése szempontjából az érdektelen, hogy az adott szóelem mikor vált kötötté, számunkra megint az az elsődleges kérdés, hogy a megfelelő származékszóból nyilvánvalóan kielemezhető-e a magyar nyelv szempontjából értékelhető-e önálló szói eredetűnek. A leginkább érintett jövevényigék beilleszkedési „mechanizmusa” nyilvánvalóvá teszi, hogy csak néhányuk hozható összefüggésbe olyan lexémával, amely a magyarban mint önálló alapszó képzésük alapjául szolgálhatott. Az egyik pozitív példa az ótörök eredetű szócsalád töve lehet, amely töigeként került nyelvünkbe, de a későbbiekben csak magyar képzőkkel, kötött töként élt tovább. Vö. *bor-* (*bor-ít* ~ *bor-ul* ~ *bor-ogat*) ← ótörök **bur-* v. *buru-* 'burkol, befed'. Ebben az etimológiai csoportban inkább csak utólagos elvonásokkal találkozunk. Erre az eredményre jut Benkő (vö. i. m. 60–78) is.

1.1.4. Hasonló problémák merülnek fel a bizonytalan és ismeretlen etimonú töveket illetően is, de ezeknél még bonyolíthatja a képet, ha a szócsaládot alkotó képzett alakok alapján kikövetkeztetett közös gyökérszó minden bizonnyal önálló szó volt, de az alapalakot nem tudjuk szabályosan visszakövetkeztetni. A fiktív tövű bizonytalan és ismeretlen eredetű igék kapcsán Benkő is felhívja a figyelmet az etimológiai buktatókra (vö. i. m. 82). Pl. a *kegyelem* alapszava a deverbális képző jelenlétéből következően igei természetű szó vagy nomenverbum volt. Tolnai a nyelvújítás szókincs bővítési módjait tárgyalva – minden valószínűség szerint tévesen – a felújított régi szavak között sorolja fel a nyelvújítóktól elvonással megalkotott *kegy* főnevet.

Mai *űr* főnevünk is hasonló nyelvújítás kori elvonással jött létre, pedig az *űr-ít ~ űr-ül ~ űr-eg ~ űr-es*, valamint a ma már nem élő *űr-edék, űr-eget* származékok alak- és jelentéstani összevetése alapján a szócsalád alapjaként egy olyan, sajnos ismeretlen eredetű szót feltételezhetünk, amely kötötté válása előtt nomenverbum lehetett.

1.1.5. Nem foglalkozom azokkal az idegen eredetű morfémákkal, amelyek ugyan a mai magyar nyelvben egyre jobban terjednek, de a magyar nyelv életében sosem voltak önálló szók, leginkább összetételi előtagként használatosak, egyesek önálló szóvá válása folyamatban van. Pl. *bio-*, *kardio-*, *video-*, *elektro-*.

1.2. Ha a szóban forgó kötött töveket alak- és szófajtani szempontból vesszük szemügyre, a következő csoportokat tudjuk elkülöníteni.

1.2.1. Többségük párhuzamos képzésű szóalakokból elemezhető ki (ún. passzív vagy fiktív tö). A kimutathatóan önálló szóból képzett származékok már a magyar nyelv külön életében jelentek meg magyar képzőkkel, pl. *has-ad ~ has-aszt ~ has-ogat ~ has-ít* (← ugor **kač3* 'reped, szakad'), *tal-ál ~ tal-ány* (← uráli **tule-* 'jön'), vagy a már említett *mut-at ~ mut-ogat* (← R. *mut* ige) és *bor-ít ~ bor-ul ~ bor-ogat*.

1.2.2. Vannak olyan képzett szavaink is, amelyekben a képző jól felismerhető, de kiinduló morfémájuk más szóalakban nem fordul elő, ún. egyedi kötött tö. Ezek között is jó néhány ősi eredetű. Egyértelmű, hogy a szinkroniában csak azokat vehetjük figyelembe, amelyeknél a képző világosan szegmentálható, gyakori és/vagy termékeny. Az elhomályosult képzéseket leíró szempontból egyetlen morfémából álló tőszónak kell tekinteni annak ellenére, hogy nyelvtörténeti adatokkal igazolható önálló szói eredetük: pl. *temet* (← *töm/tem* + magyar műveltető képző), *mond* (← uráli **mon3-* 'mond' + magyar gyakorító képző), *fácsar* ← finnugor tö + ige képző **puč3-r3-* 'nyom, szorít, présel', *harap* (← fgr. **kar3-* v. **kor3-* 'harap' + ősi mozzanatos képző). A ki-elemezhető egyedi tövek eredetét vizsgálva a magyarban már korábban arra a megállapításra jutottam, „hogy általában belső szóteremtéssel jöttek létre; a tö egyszerre jelent meg a képzővel” (Somogyi i. m. 7). Mindebből az következik, hogy önálló szói gyökereket ebben a morfematikai csoportban alig feltételezhetünk, tehát a további elemzésben nem érdemes számolni velük.

1.2.3. A harmadik sajátos csoportot az önálló szói eredetű kötött tövek körében a névmási határozószók képezik. A *nek-em, nek-ed, alatt-a, ról-unk, ról-atok, felé-jük* típusú szóalakok kialakulása szorosan összefügg a testes ragok, illetőleg a névutók történetével, vizsgálatuknál ezt feltétlenül szem előtt kell tartani.

1.2.4. Itt említhető meg a prefixumszerű előtagoknak nevezett morfémák [pl. *vala-* (← *való* igenév alakváltozata), *né-* (?← uráli **nä* 'ez'), *al-* (← R. *al* ← uráli **ala* 'vmi alatti rész, alsó rész') stb.] problémaköre is, amivel az utóbbi években is sokan és sokféleképpen foglalkoztak (H. Varga 1988, 1993, 1999, 22–8; Urbán 1993; Kiefer 1998a: 263; Somogyi 2000: 102; Kenesei 2000: 84). Annak a tisztázása, hogy mely szóelemeket sorolunk, illetőleg sorolhatunk ide, már túlságosan szétfeszítené e dolgozat kereteit. Annyit azonban fontosnak tartok itt is megjegyezni, hogy a külön szófajt képviselő igekötők, valamint a passzív ige-tövek (pl. *tév-, szor-, fár-, rep-* stb.) semmiképpen sem tartozhatnak közéjük. Az világos, hogy nem lehet teljesen egységesen kezelni őket. Általánosságban elmondható, ha összetételi előtagnak tekintjük a fenti morfémákat, akkor a kötött tövek között a helyük. Ha viszont prefixumként, azaz toldalékként soroljuk be az érintett szóelemeket, akkor nem is ebben a pontban kell tárgyalni őket. Kötött morféma voltuk kétségtelen, hiszen rendszerszerűen kapcsolódnak

szabad szóalakokhoz. Vö. *vala-mikor, vala-hol, vala-ki, né-hány, né-melyik, né-hol, al-világ, al-ispán, al-peres, al-csoport*. Önálló szói eredetük, az ezzel kapcsolatos jelentés-összefüggések vizsgálata természetesen független attól, hogy a mai morféma-rendszerben hol találjuk meg a helyüket.

2. A ma toldaléknak minősített vagy minősíthető kötött szóelemek között is jó néhány olyan található, amelynek toldalékrendszerbeli besorolása legújabb nyelvtanaink alapján nem egyértelmű vagy legalábbis vitatható. Az viszont kétségtelen, hogy ha mai képzőink, jeleink, ragjaink kialakulását, eredetét vizsgáljuk, minden toldalékkategóriában találunk olyanokat, amelyek önálló szói eredetűek. Számbavételüknél a csoportosítás alapjául mai funkciójukat célszerű figyelembe venni.

2.1. Legkevésbé képzőinkre jellemző, hogy önálló szóból agglutinálódtak.

2.1.1. Közismert, hogy ige-képzőnk egyetlen ilyen van, a *-hat/-het* (*lát-hat, néz-het*). Van olyan nézet mai nyelvészeink körében is, amely szerint e toldalékunk nem képző, hanem grammatikai morféma, vagyis a hármas toldalékosztályozást figyelembe véve jel (Kenesei 1996; Kiefer–Ladányi 2000: 161–2; Bartos 2000: 716). Ha képző, ha jel, ősi eredetű *hat* (← uráli **kattz-* 'hatol, előre megy, hátrál') igénkkal függ össze, és már az ősmagyar kor korai szakaszában megindult képzővé válása (vö. D. Bartha 1991: 102–3).

2.1.2. Főnévképzőink közül a *-ság/-ség* (pl. *szép-ség, katona-ság, imád-ság*) szintén az ősmagyar korban válhatott önálló szóból képzővé, de hogy mely szóra vezethető vissza, arról történeti nyelvtanunk nem ír (vö. Szegfű 1991: 199, 247). Az MSzFgrE. három szótörténeti magyarázatot is közöl, a legvalószínűbbnek az ugor **čęŋ* vagy *čęŋe* (*čęŋe*) 'idő' szóból való eredeztetést tartja. A TESz. és az EWUng. a finnugor eredetűnek is tartott R. *ság* és a finnugor eredetű R. *ség* szavunk szócikkében foglalkozik az etimológiai összefüggés kérdésével. Mindkét szó 'domb, halom' jelentésű, lehetnek egymás alakváltozatai, de az nem világos, hogy levezethető-e belőlük a *-ság/-ség*.

A *-né* feleségnévképzőnk a későn agglutinálódott toldalékok közé tartozik. Az egész nyelvterületen csak a középmagyar korban rögzült mai funkciójában. Mai toldalékrendszerbeli helyét a strukturális grammatika szerzői kétségbe vonják, felfogásuk szerint összetételi utóagnak minősül, bár ezek között sajátos helyet foglal el (vö. Kenesei 2000: 84–5; Kiefer–Ladányi 2000: 161). A *nő* (← uráli **niŋä* 'asszony, nő') főnevünkkel való etimológiai összefüggése nyilvánvaló. A kérdés az, hogy a R. *né* alak hangtani fejlődéssel (ösm. **neyü* → *ney* → *nei* → *né*) vagy toldalékos alakokból elvont analogikus töváltozatként (vö. *fő* ~ *fejek*) jött-e létre, vagy mégis inkább jelölt birtokos jelzős szerkezetek alaptagjának rövidüléséből (vö. D. Bartha 1951: 118; Szegfű 1992: 276–7; TESz.; EWUng.).

Történeti nyelvtanunk önálló szóból keletkezett képzőként tárgyal egy szintén a kései ősmagyar korban agglutinálódott, főként családnévképző funkciójú *-fi* morfémat, amely nyilvánvalóan a *fiú* szó birtokos személyjeles alakjából rövidült (vö. Szegfű 1992: 176). Leíró nyelvtanaink nem tartják számon, besorolásával kapcsolatban határozottan felmerül, hogy kötött összetételi utóagnak minősítsük, bár képzőszerű jegyeket is mutat. Az ÉKsz. *rég* minősítéssel felveszi önálló lexémaként külön szócikkben.

2.1.3. Talán a kétségtelenül melléknévképző *-nyi* (pl. *marok-nyi, anyá-nyi*) is közvetve visszavezethető egy önálló szóra. Az biztosnak látszik, hogy e képzőnk a R.,

N. *-nott*, *-nól*, *-ni* ragcsalád harmadik, a régiségben *-né* ~ *-nyé* ← *-ni* ~ *-nyi* változatokban létező tagjával azonos. Ha elfogadható az az etimológiai elgondolás, amelyik szerint ennek a ragcsaládnak a tagjai egy ugor korig visszavezethető, feltehetően már az ugor korban névutóvá vált 'közelség, oldal' szóból eredeztethetők, akkor a mai *-nyi* képzőre is áll a közvetett önálló szói származtatás (vö. Korompay 1991b: 294–5, 1992: 367).

2.1.4. Ugyan legújabb egyetemi nyelvtankönyvünk nem tart számon határozószó-képzőket, én – Kiefer Ferencsel egyetértve – itt, és nem a határozóragok között tartom említendőnek a *-kor* (← *kor* ← őtörök **qur* 'idő, életkor'), a *-szor/-szer/-ször* (← *szer* ← uráli **šerz* 'sor, rend'), a *-képpen* (← *kép* + ← őtörök *kep* v. *kēp* 'forma, alak'), *-nként* (?← *-n* rag + R. *kéd* ~ *kégy* 'kör, pálya, távolság, idő' ← fgr. *kecz* 'kör, körpálya, karika') szóelemeket (vö. Kiefer 1998b, 2000: 577–81; Somogyi 2000: 87–96). Mivel a főnevek, amelyekből származtathatók, ma is elemei nyelvünknek, illetőleg a régiségből adatolhatók, önálló szói eredetükhöz nem fér kétség, függetlenül attól, hogy most melyik toldalékkategóriába soroljuk őket. Az is tisztázva van, hogy a szintén önálló szóból származó testes ragokhoz hasonlóan – a *-nként*-et kivéve – névutói vagy legalábbis névutószerű közvetlen előzményből agglutinálódtak. A *-kor* és a *-szor/-szer/-ször*, valamint a *-nként* toldalékok kialakulásának folyamatát történeti nyelvtanunk részletesen tárgyalja az ómagyar kori névszóragok között (vö. Korompay 1991: 289–90, 1992: 361–6). A *-képpen* az ómagyar korban még új névutó volt, csak később vált olyan kötött morfémmá, amely ma határozószó-képzőnek tekinthető (vö. Zsilinszky 1991: 452, 1992: 702–3). Az, hogy a *kép* főnév mely raggal társult e toldalékunk előzményeként, vitatható (vö. Hadrovics 1992: 226–7).

2.1.5. A képzővé vált önálló szók felsorolásának végén emlitem a *-beli*, *-féle*, *-szerű*, *-kora*, *-nemű* *-rétű* stb. képzőszerű utótagokat – vagy régebbi nevük szerint – utótagszerű képzőket. Mint e morfémacsoport megnevezései is mutatják, tagjai sajátos átmenetet képeznek a képzők és a kötött összetételi utótagok között. A besorolásukkal kapcsolatos különböző régebbi és újabb nézetek ismertetése, valamint annak kifejtése, hogy mely szóelemek tárgyalhatók még ebben a csoportban, most nem feladatunk. A problémakörrel részletesen foglalkoztam a toldalékrendszerezés kérdései kapcsán (Somogyi 2000: 99–101), legújabb nyelvtanaink is tárgyalják, és sajátos összetételi utótagnak minősítik őket (vö. Keszler 2000: 307, valamint Kenesei 2000: 84–5; Kiefer–Ladányi 2000: 161). Azt senki nem vitatja, hogy mindegyikük egy-egy ma is élő főnévből alakult valamilyen toldalékkal (vö. *bél*, *fél*, *szer*, *kor*, *nem*, *rét* 'réteg' stb.), de a mai szinkroniában a szemantikai összefüggések sok idesorolt vagy idesorolható szóelemmel kapcsolatban már nem egészen nyilvánvalóak, annak ellenére, hogy kötötté válásuk folyamata csak a kései ómagyar korban kezdődött, és – mint átmeneti jellegük mutatja – még napjainkban is tart.

2.2. A jelek közül leginkább a tárgykörbe tartozónak a *leg-* prefixum tekinthető. Eredetét tekintve több nézet is kialakult. A MSzFgrE., a TESz. és az EWUng. szerint a két leginkább elterjedt magyarázat, hogy vagy egy finnugor **lVη3* 'nagyon' szóra vezethető vissza, vagy a *le* határozószóból jött létre *-g* lativusraggal megszilárdult ragos alakulatként. A fentiek közül bármelyik etimológiát fogadjuk is el, e morfémanak az önálló szóból származó toldalékok között van a helye.

Az önálló szói eredetű jelek számbavételekor nem feledkezhetünk meg az ősi személyes névmásokból (**mV*, **tV*, **sV*, ill. **me*, **te*, **se*) a legelfogadottabb véle-

mény (vö. Bereczki 1996: 50–1; Korompay 1991a: 260–1; Rédei 1996: 129–30) szerint már az uráli korban agglutinálódott birtokos személyjelekről sem, hiszen a személyes névmások ugyanúgy önálló lexikai egységnek, szabad morfémának tekinthetők, mint bármely más szófajú önálló szó.

2.3. Ragjaink között található a legtöbb önálló szói eredetű toldalékmorféma.

2.3.1. Tárgyas (határozott ragozású) igei személyragjaink a birtokos személyjelekkel azonos eredetűek, tehát az uráli alapnyelvig visszavezethető személyes névmásokból váltak toldalékká (vö. Bereczki 1996: 53; Abaffy 1991: 122; Rédei 1996: 135–6). Az egyéb szófajok mellett előforduló személyt jelölő toldalékok is ugyanebbe az etimológiai kategóriába tartoznak.

2.3.2. Ün. testes ragjaink többsége az önálló szóra visszavezethető névszórágok sorába illeszkedik, azok közé, amelyek valamely névszó (v. névmás) és elemi rag kapcsolódásával határozószóvá, majd névutóvá, végül (illeszkedő) raggá váltak. Közismert, hogy a folyamat egésze az ősmagyar kor második felében kezdődött és nagyjából a kései ősmagyar korra fejeződött be. (Részletesen legújabban: Korompay 1991a: 289–93, 1992: 361–5.) Az egyes idesorolható ragok alapszava esetenként a mai magyarban is élő önálló lexéma: *-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ból/-ből* ← *bél* (← finnugor **pälz* 'belső rész'), *-tól/-től* ← *tő* 'közelség' (← finnugor **tiŋe* v. *tüŋe*); más esetekben pedig etimológiai összefüggések alapján kikövetkeztethető: *-ra/-re*, *-ról/-ről* ← ugor **raŋz* 'felszín', *-nak/-nek* ← uráli **nä* 'ez', *-hoz/-hez/-höz* ← ugor **kučz* 'oldal, szél' *-val/-vel* ← finnugor (?uráli) **wäke* 'erő' v. uráli **pälä* 'fél, oldal, társ'. Megjegyzendő, hogy az önálló szói eredet mellett hosszú ideig az egyik legelterjedtebb nézet volt a *-val/-vel* ragnak a hiátustöltő *v*-vel kiegészült ablativusi *-l*-re való visszavezetése. Ma az önálló szói eredet látszik biztosnak, és a legáltalánosabbá az a vélemény vált, amely az UEW. kivételével az újabb etimológiai szótárainkban és a történeti nyelvтанban is megjelenik. Ezek szerint e ragunk a **wäke* és az ablativusi *-l* kapcsolatából ered. Újabban Bereczki (2001: 206–9) tudománytörténeti áttekintést is tartalmazó cikkében a *pälä* szóból származtatja. A R., N. *-nott*, *-nól*, *-ni* is a keletkezéstörténetére vonatkozó egyik nézet képviselői szerint névutói eredetű ragcsalád. (Erről már volt szó a *-nyi* melléknévképző kialakulásával kapcsolatban a 2.1.3. pontban.) Önálló szóból keletkezhetett a *-ként* (← *kěj* ~ *kény* 'akarat, tetszés' + *-t* locativusi eredetű módhatározórag ← finnugor **keje* v. *kVjʒ* 'Balz, balzen' [!]) vö. EWUng.) is, csak raggá válásának menetéből a névutói állomás kimaradt.

A jelentés- és funkcióváltozásokról

1. A kötött tövek jelentésének szinkrón és diakrón vizsgálatát hozzá kell igazítani e morfémák sajátosságaihoz. A tárgyalt szóelemek ma nem tekinthetők önálló lexikai egységnek pusztán alakjukban, ennek ellenére van saját lexikai jelentésük még azoknak is, amelyek sosem voltak önálló lexémák. Ez a jelentés vagy megegyezik az eredeti alapszó jelentésével vagy abból levezethető. Nem képeznek kivételt ez alól az elhomályosult származékok sem; jelentésük és a megfelelő etimonok jelentése között a kapcsolat kimutatható. A továbbiakban a dolgozat eredeti tárgyának megfelelően csak az önálló szói eredetű tövekről lesz szó.

Az önálló szóból eredeztethető kötött tövek jelentésváltozás-típusai lényegében nem mutatnak más képet, mint a magyar nyelvben általában megfigyelhető szójelentésváltozástípusok. A gondot általában a mai jelentés megadása okozza, mivel nem önálló

lexikai egységekről van szó, a gyakorlat általában az, hogy a párhuzamos képzéseket egymásra utalással értelmezzük, főleg, ha produktív és/vagy gyakori képzővel alakultak. Az egyéb esetekben az egyes származékok jelentését külön-külön szokás megadni. Maguknak a töveknek a jelentését a szinkroniában nem szokás megadni, meglehetősen kidolgozatlan része ez a gyakorlati szemantikának. A képzők jelentésmódosító szerepére most nem térek ki, az egyes szójelentés-vizsgálatoknál azonban mindenképpen tekintettel kell lenni erre a tényezőre.

1.1. Természetesen minél régebben vált kötötté a törmorféma, annál nagyobb az esélye a szemantikai eltávolodásnak. Messze került jelentését tekintve a mai *tal-* (*tal-* ~ *tal-ány*) az uráli **tule* 'jön', a *mut-* (*mut-at* ~ *mut-ogat*) a finnugor **mu* 'megérint, tapint' alapszótól, de az sem példátlan, hogy a mai kötött tö és alapszava között szoros a jelentéskapcsolat, sőt esetenként a jelentés szinte változatlan. Példa lehet erre az ugor **pVrk3-* 'elfárad' igéből levezethető *fár-* (*fár-ad* ~ *fár-aszt*), és a finnugor *wetä* 'vezet, irányít, húz' igéből származó *vez-* (*vez-et* ~ *vez-ér* ~ *vez-ényel*), valamint az ótörök **bur* v. *buru* 'burkol, befed' jövevényszóból alakult *bor-* (*bor-ít* ~ *bor-ogat*) is.

1.2. Sajátos kategóriát képeznek azok az esetek, amikor a képző-szembenállásos kötött tövek önálló szói etimonja ma is létező lexémája nyelvünknek, de szemantikailag és/vagy alakilag (szóhasadásszerűen) annyira eltávolodtak egymástól, hogy a paszszív és a szabad törmorfémát külön kell kezelni. A *szer* (← uráli **šer3* 'sor, rend') szer-teágazó szócsaládjának egyes tagjai (*szer-*, *szer-et* ~ *szer-elem*, *szer-ez*, *szer-el*, *szer-ep*, *szer-ény*, *szer-int*, R. *szer-k*, *szer-k-eszt*, *szer-v* stb.) szemantikailag már nehezen hozhatók összefüggésbe nemcsak egymással, hanem az alapszóval is, bár történetileg magyarázhatók a különböző jelentésfejlődések.

1.3. Az ősi eredetű szavak jelentős hányada nomenverbum volt, ez a későbbi jelentésviszonyokban is tükröződik. Általában megfigyelhető, hogy a sok szónál jelenlévő hangfestő, hangutánzó jelleg a nyelvtörténet során egyre inkább háttérbe szorul helyet adva valamely konkrétabb fogalmi jelentésnek. Példa erre a mai *rep-* (*rep-ít* ~ *rep-ül* ~ *rep-ked*) és a megfelelő onomatopoetikus finnugor alapszó, amelynek hangalakja nem következtethető ki egyértelműen a nagyon változatos, de összefüggő rokon nyelvi adatok alapján sem, éppen a hangutánzó jellegből adódóan. Az alapszó minden bizonnyal a szárnycsapkodás kifejezésére szolgált.

1.4. Végeredményben elmondható, hogy a kötött tövek esetében a lexikai önállóság elvesztése nem jár együtt a lexikai jelentés elvesztésével. Ezt használták fel a nyelvújítók is, bár sok esetben a jelentés-összefüggéseket, a levezethetőséget, a szófaj- és alaktani szabályokat nem vették figyelembe. Alaposan összekuszálták az egyes tövek és származékaik közötti kapcsolatokat, passzív szótöveket főnévként „aktivizáltak” akkor is, ha azok eredetileg sosem voltak főnevek, pl. *mez*. Ezek egy részét úgy értelmezhetjük, mintha a mai önálló főnév lenne a képzés alapja, másoknál szinkrón szempontból tulajdonképpen két külön tövel számolhatunk: pl. *tan* fn és *tan-* (*tan-ít* ~ *tan-ul*) kötött tö, *csőd* fn és *csőd-* (*csőd-ít* ~ *csőd-ül*) kötött tö. Az idő rostáján kihullott szavakkal (pl. *gerj*, *hábor* főnevek) most nem foglalkozom (vö. Somogyi 1987: 15–22).

2. Az önálló szavak toldalékká válása mind morfológiai, mind jelentéstani szempontból nagy változásokat eredményezett. Feltevéseink szerint a szójelentés fokozatos elvesztésének a következménye, velejárója a lexikai önállóság elvesztése. A konkrét fogalmi jelentést felváltja vagy legalábbis egyre inkább háttérbe szorítja vala-

mely nehezebben behatárolható, nagyobb hatókörű, bizonyos grammatikai funkció kifejeződését is érvényesítő jelentés. A toldalékok jelentéskapcsolata az etimonjukat jelentő önálló szóval lényegesen bonyolultabb képet mutat, mint a tömorfémák esetében.

2.1. A képzőknél jobban érvényesül az eredeti szójelentés, mint a jeleknél vagy akár a ragoknál.

2.1.1. Jól mutatja ezt a *-hat/-het* és a *-né* is. (A *-né*-vel kapcsolatban az összetélteli utótagként való besorolás lehetőségéről már volt szó az I. alatt a 2.1.2. pontban.) A *-ság/-ség* ősi önálló szói eredetét nem vitatják, csak éppen az önálló szó kétséges. A korán jelentkező elvont főnevek létrehozására alkalmas jelentés általános volta nehezítheti a beazonosítást, így a jelentés-összefüggések is csak feltételesen tanulmányozhatók.

2.1.2. Laikusok számára is kézenfekvő az önálló szói eredet, ugyanez igaz a *-kor*-ra is, a főnév és a toldalék közötti jelentésviszony könnyen érthető. A *-szor/-szer/-ször* a már tárgyalt *szer* szerteágazó családjába tartozik, ennél már az összefüggés meglehetősen elhalványult annak ellenére, hogy viszonylag új toldalékról van szó. A *-képpen* összefüggése a *kép* szóval szemantikailag ma már nem transzparenss, hiszen mai főnevünknek már nincs 'mód' jelentése.

2.1.3. A melléknévképzőknek is tartott *-beli*, *-féle*, *-szerű*, *-nemű*, *-rétű* stb. morfémák kapcsolata önálló szói kiindulásukkal a jelentésfejlődés szempontjából egy részüknél már csak történetileg magyarázható. Minden esélyük megvan most már arra, hogy agglutinációjuk mihamarabb befejeződjék, és valódi képzővé váljanak.

2.2. Mivel önálló szói eredetű jelünk alig van, általános érvényű megállapításokat funkcióváltozásukkal kapcsolatban sem tehetünk.

2.2.1. Ha a *leg-* szócskát jelnek és egy ősi finnugor 'nagyon' jelentésű szó le származottjának tekintjük, megállapíthatjuk, hogy a jelentés-összefüggés jól magyarázható, a funkcióváltás is érthető, de csak a nyelvtörténet számára. A *le-* határozószóából való eredeztetés esetén a jelentésváltozás bonyolultabb, de találunk analógiákat a *felette* vagy a *túl* eredetileg irányjelölő, majd mértéket kifejező jelentésfejlődésére is.

2.2.2. Bár a személyes névmások nem tekinthetők valódi fogalomjelölő szónak, de vitathatatlan, hogy rendelkeznek lexikai jellegű jelentéssel. A birtokos személyjelek jelentéskapcsolata az ősi személyes névmásokkal szintén nyilvánvaló, és az agglutinálódás, a grammatikai funkció kialakulásának, érvényesülésének folyamata is az (vö. Korompay 1991b: 262; Rédei 1996: 131–2).

2.3. A nyelvtanokban a ragoknak általában nem tulajdonítanak jelentést, első sorban grammatikai funkciójukat hangsúlyozzák. Úgy is lehet értelmezni, hogy a jelentés és a funkció teljesen összeforrt.

2.3.1. Az igeragok esetében a nagyon régi agglutinálódás miatt a jelentést valóban lefedi a funkció. Az igei személyragok, illetve a többi személyrag és a személyes névmások jelentéskapcsolatai ugyanazok, mint amelyekről a birtokos személyjelek kapcsán már volt szó. A különbség a morfológiai funkció megvalósulásában mutatkozik, amelynek mélyebb oka a szófaji sajátságokban, közelebbről az indeterminált és a determinált ragozás szétválásában keresendő (vö. Abaffy 1991: 123–38; Rédei 1996: 135–7).

2.3.2. A névszóragok történetének egyik legérdekesebb és nemcsak morfématoréti, hanem szemantikai szempontból is talán legkidolgozottabb fejezete az önálló

szói eredetű testes ragok kialakulása. Annak, hogy esetenként a megfelelő alapszó és a mai rag között kimutatható jelentésváltozás könnyen levezethető, oka lehet a viszonylag kései raggá válásuk.

Remélem, ebből a helyenként vázlatos áttekintésből is világosan látszik, hogy az önálló lexémából kötött morfémává válás témakörének alapos kidolgozása még teljesebbé teheti nyelvünk alakjának és szemantikai összefüggéseinek megismerését történeti és leíró szempontból egyaránt.

IRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1991: Az igei személyragozás, in Benkő Loránd főszerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 122–59.
- D. Bartha Katalin 1958: *A magyar szóképzés története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- D. Bartha Katalin 1991: Az igeképzés, in Benkő Loránd főszerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 60–103.
- Bartos Huba 2000: Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere, in Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 653–761.
- Benkő Loránd 1984: *A magyar fiktív (passzív) tövű igék*, Budapest, Akadémiai.
- Bereczki Gábor 1996: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Universitas.
- Bereczki Gábor 2001: A -val/-vel rag eredete, *Magyar Nyelv* 97, 206–9.
- EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1992–1993: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–2*, Budapest, Akadémiai.
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Keszler Borbála 2000: A szóképzés, in Keszler Borbála szerk. *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 307–46.
- Kenesei István 1996: Képző vagy nem képző? in Terts István szerk.: *Nyelv, nyelvész, társadalom* 2, Pécs, PSZM. Programiroda, 92–5.
- Kenesei István 2000: Szavak, szófajok, toldalékok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 75–135.
- Kiefer Ferenc 1998a: Alaktan, in É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 187–289.
- Kiefer Ferenc 1998b: Határozórag vagy képző? in *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási tan-széke, 187–9.
- Kiefer Ferenc 2000: A szóösszetétel, in Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 3, Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 519–67.
- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária 2000: A szóképzés, in Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 3, Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 137–64.

- Korompay Klára 1991a: A névszójelezés, in Benkő Loránd főszerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 259–83.
- Korompay Klára 1991b: A névszóragozás, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 284–318.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás, in Benkő Loránd főszerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 355–410.
- MSzFgrE. = Lakó György szerk. 1967–1978: *A magyar szókészlet finnugor elemei 1–3*, Budapest, Akadémiai.
- Rédei Károly 1996: A magyar alaktan uráli (finnugor) háttere, *Magyar Nyelv* **92**, 129–38.
- T. Somogyi Magda 1987: *A passzív ige-ötvek leíró vizsgálata a magyarban*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* **125**.
- T. Somogyi Magda 2000: *Toldalékkendszerzésünk vitás kérdései*, Budapest, Tinta.
- Szegfű Mária 1991: A névszóképzés, in: Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 188–258.
- Szegfű Mária 1992: A névszóképzés, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 268–320.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*, Budapest, Akadémiai.
- T. Urbán Ilona 1993: A prefixumok megelevenedése, *Magyar Nyelvőr* **117**, 451–3.
- UEW. = Rédei Károly szerk. 1988–1991: *Uralisches Etymologisches Wörterbuch 1–2*, Budapest – Wiesbaden, Akadémiai.
- H. Varga Gyula 1988: Egy ritkán tárgyalt morfémafajtánkról, *Magyar Nyelv* **84**, 473–6.
- H. Varga Gyula 1993: *A magyar nyelv prefixum típusú elemei, különös tekintettel az ige-ötökre*, kandidátusi értekezés, kézirat.
- H. Varga Gyula 1999: *Bevezetés a magyar nyelv morfológiájába*, Banská Bystrica, Učebné texty
- Zsilinszky Éva 1991: A névutók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 442–60.
- Zsilinszky Éva 1992: A névutók, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 696–715.

A KONKRÉT–ABSZTRAKT JELENTÉSVÁLTOZÁS A REMEK SZÓ JELENTÉSTÖRTÉNETÉBEN

T. SZABÓ CSILLA

Az Erdélyi magyar szótörténeti tár szerkesztőjeként örömmel nyugtáztam, hogy a *remek* címszó, valamint összetételeinek, származékainak a szerkesztése az én feladatom lett. A konkrét–absztrakt jelentésváltozás, valamint a szófajváltás (főnévből melléknév) szemléltetésének iskolapéldája a szó. Eredetéről, jelentésfejlődéséről már többen is írtak.

Hadrovics (1965: 45) írásából plasztikusan kirajzolódik a kép, hogyan jutott el a kezdetben 'frustum, segmentum, pars', tehát konkrét jelentésű *remek* szó a *mesterremek* szóösszetételen keresztül a mai elvontabb jelentésig és a főnévi helyett inkább melléknévi használatig. A melléknév életrevalóságát jelzi, hogy belőle a továbbiakban ige (*remekel*), ebből pedig főnév képződött (*remeklés*) (Hadrovics 1992: 218–9).

Érdekes módon, bár ismeretes, hogy a *remek* szó elsődleges jelentése a 'darab' volt, az Erdélyi magyar szótörténeti tár példaanyagában csupán egyetlen, viszonylag kései, XVII. századi adalékot találtunk erre vonatkozóan: „1636: Szegeletre ualo czierép forma, hars fabul faragot, ki kisseb ki nagiub mindenestwl hét Remek, vgi mint keczike (!) farku Czierép forma, Jtem, az alliának ualo Czierép forma [Kv; RDL I. 109]”. (A szögletes zárójelben a SzT. adatainak forrását közöljük, a rövidítések feloldására lásd a SzT. I., valamint V. kötetének rövidítésjegyzékét.)

Ide kapcsolódnak azok a példák, amelyekben a *remek* valamely több darabból álló tárgy, pl. egy ékszer alkotó részét jelenti. Első adataink szintén a XVII. századból valók: „1622: Ualamj Zokniara ualo karikak apro ewsteök es mereö eöhoz ualo ket remék nio(m) egiwt m – p 31 tt. f. 9. d. 68 [Kv; RDL I. 119]. 1661: Egi giemantos niakra valo huszon kilencz Remekben, egi egi kozep szerü Giemant vagion egi egi Remekben, az Lebegöjeben kilencz közep szerü giemant vagyon, fekete zomanczos [Ks 90 Kornis Gáspár lelt.]”. Az utolsó ilyen adalék a XVIII. század második feléből származik: „1781: Körtvély formára csinált oldal Arany Lántz Gyöngyel el rakva tizenynyoltz remekből állo, és tizen hét kitsi Lántz szemmel öszve Lántzolja gyöngy szem vagyon benne két Száz, hatvan két szem [Nsz; Told. 3]”.

A céhek életére vonatkozóan a XVI–XIX. századból számtalan adalékunk van. A *mesterremek*, vagyis a mestervizsgára készített mintadarab egyszerűen *remek*-ként való megnevezésének, valamint elkészítésének ténye mellett számtalan más dologról is tájékoztatnak a kolozsvári Asztalos, Ötvös, Fésűs, Kőműves, Kovács, vagy akár a dési Mészáros és zilahi Fazakas céh jegyzőkönyveiből, levelesanyagából, számadáskönyveiből, artikulusaiból származó szövegek.

Egyelőre, néhány példa erejéig maradjunk a *mesterremek* megnevezésénél. A XVI. század közepéről való az első adat: „1561: Valamel ewtües legen akar hun tanolt legen is az itüaloktol meg üalüa az ky az Cehbe be akar allanj kewteles legen az meste-

rek kozzwl űalamellyet egy egez eztendeig heti berert zolgalni ... Annacútanna penig hog az eg' eztendot ky lakia ... az Ceh mestertol az mester Remeknek meg Chinalasara napot kerien ... Senkit kwlomben az cehben ne veg'enek. Az melly nap penig azt ki keri annak vtanna koűetkezendó cehnek be gwlesere melly elozor lezen az Remeket meg' kezítche, az mestereknek akkorra be mutassa [Kv; ÖCART]. 1734: az mely remekjét a B. Czeh meg vizsgálván Ő kegyelme(ne)k, hibásnak tanála, és marazták ő kegy(el)mét 3 forintig [Kv; FésCLEv.]. 1801: Anno 1801 Die Augusti egisz Czeh Gyűlisi alkalmatosságal vígesztetet hogy ennek utánná (!) a Czeba álló Szemij a remeket meg ígetve agyabe [ZFaz.]”.

A *mesterremek* elkészítését, a remekezést is nevezték ráértéssel egyszerűen csak *remek*-nek: „1702: Vasarhelyi András... a Remekert valo esztendejeben feles űdőt negligalt, es annak rendi szerent el nem töltötte hane(m) medio tempore megh házaso-dott, imponalt rá a' Céh sok keresere, es immar sok űdöktől fogvan valo Ceh uta(n) valo jarasara f 13 A' mellyet paratis leis tőn es a B. Cehis léuala És ennek 3 forintya esik a' Remek előtt valo meg házasulasert, a tize penigh az űdö el nem töltésért [ACJK 50]”.

A *remek* jelenthet egy kelmefajtát is, amelyről azonban Hadrovics (1965: 45) szerint nem lehet eldönteni, vajon azonos-e az előbbieken tárgyalt szavunkkal, vagy csak véletlenül esett vele egybe, s azt sem, hogy minden esetben posztófajtát jelöl-e. A Szótörténeti tár példaanyaga a XVII. századból való: „1661: Tudakoztassad meg Bethlen Jánosné asszonyomtól az angliainak, kiszlandisnak, remeknek, kiszniczer mennél alább nem adják singit, mivel mindenik félét kell vétetnem [TML II, 160 Teleki Mihály Veér Judithoz]. 1687: Adtunk avatni Szabó Gáspárhoz mákszin fogyaték remeket hat singet [Uti]”.

Ugyanakkor számos példánk van a *remekposztó* összetételre: „1657: edes aszonyo(m)... adna három sing remek posztot s egy fertalt... masfel singh fekete Brassay postot singhit d 70 [Kv; SLt FE. 15]. 1711: 13 Sing kék Remek Posztó 31 // 20 [ApLt 5 Apor Péter inv.]”.

A mai melléknévi jelentését a *remek*, mint már említettük, a *mesterremek* összetételből nyerte. Eredeti jelentése főnév volt, és együtt halad a *darab*-éval (Hadrovics 1992: 218). Az összetételből először elvonódott a *remek* mint 'vizsgadarab'. Erre már 1561-ből van példa (lásd fenn). Így az önállósult *remek* a *mester* szóból magába szívott bizonyos pozitív többletet a *darab*-bal szemben, amely ilyen kapcsolatban sokkal ritkábban szerepelt. Ez az értéktöbblet tette lehetővé, hogy a *remek-munka* dicsérő értelmű legyen. Az ilyen összetételekből vonódott el egyrészt a felértékelő jelentésű *remek* főnév, mint 'műalkotás', másrészt az ugyancsak nagyon dicsérő *remek* melléknév (Hadrovics 1992: 218).

Mindkét esetre tehát kései, XIX. századi adalékokat hozhatunk példaként. A főnév esetében a tágabb, általánosabb 'alkotás' jelentéskörben: „1811: Tű! a' Bölts Teremtő keze' remekjei! Az egész Természet szépsége' jelei Ró'sa és Liliom! nékem engedjetek! Nyiljék-meg ezerszer szep szin kebeletek; Hogy én annak minden rejtekit láthassam, És szépségteket bár félig le-írhassam! [ÁrÉ 197–8]. 1881: Vajon te, Ődön, ki rákuperogsz egy gyékényre az Ellenzékkel, háborús gondolataid között nem eszmélsz-e arra, hogy mi – gyors életű napilap – nem valami irodalmi remek közlésére törekedtünk, csak egy változatosan... összeállított mellékletre, melyet valami igen ma-

gos szempontból megítélni igen gyarló dolog? [PLEv. 85–6 Petelei István Jakab Ödönhöz]”.

A melléknévi példák tehát szintén későiek, ’kiváló’, ’kitűnő’ jelentést hordoznak: „1823–1830: De ezen maschináknak leírásokhoz nem egynéhány minutáig való nézés kíváncsnak... ezek anglus találmányok, és az emberi találmányos észnek remek munkáinak méltán tartathatnak [FogE 208]. 1879: Elekcse né kikötötte, hogy nála nélkül ne menjünk, s így: ő is jön, Elekcse is, Czakó is – s tán a pap, akit Czakó József halhatatlanított „remek szónoklatáért” a te esküvőd alkalmából [PLEv. 57 Petelei István Jakab Ödönhöz]”.

A *remekel* ige a melléknévből keletkezett Hadrovics szerint (1992: 219), majd ebből *remekelés*, *remeklés* főnév. Valóban, a Szótörténeti tárban is csupán XIX. századi adalékokat találunk, ezek azonban nagyon is konkrétan a céhéltre vonatkoznak, s ’remekkesztés’-t jelentenek: „1807: a ... három békővedzettnek a remeklés megengedtetik a nemes Céh előtt [Dés; DFaz. 36]. 1819: Tartozik... égy kövér Sertést meg perselni, megtakarítani, és fel bontani, s annak minden féle aprolékját tisztességesen és leg jobb izüen fel takarítani ... és ha a ki adott Norma ellen a Remeklésben tetemes hibákat ejtene a Czéhba bé vétetni köteles a Czéh... ne légyen [Kv; MészCLEv.]”.

A *remekezik*, *remekezés* származékokra azonban korábbi, már a XVIII. század első feléből vonultat fel adatokat a Tár. A *remekezik*-re (’remeket készít’) például: 1752-ből: „Valamely mester Legény... az betsületes Chéhban bé akar álani, az tartozik Remmekezni [Kv; KCJk 16]”; a *remekezés*-re (’remekkesztés’) pedig 1738-ból: „meg engette... egj Pohart két pecsetet, ket Gyűrűt készíteni, tekintven a’ Bletes Czeh... mind az Iffiak kettős allapottyokat es egy Hassal löttek es egjczersmind jo magok viseleteket, es egjut való Remekezéseket [Kv; ÖCJk]”. Itt az utolsó adat 1821-ből való: „Szabo István ... mindenkinél égy égy Holnapot töltsen ki, azután pedig mindgyárt Remekezés-re botsáttassék [Kv; FésCJk 31]”.

Szintén a *remek* származéka a *remekes* és a *remekező*, ’remekkesztő’ jelentésben, mindkettőre van adalékunk a XVII. századból: *remekes*: „1655/1754 k.: Ha mi rejtéket tsinális, szükség hogy ugy tsinálta légyen a Remekes, hogy az nem valami... asztalos Mesterséghez nem illendő észközzel nyilyék [Kv; ACJk 23]”; *remekező*: „1655/1754 k.: Ezek utána betsülettel a’ Remekező a’ két Láto Mestert a Czéh házhöz kísérje [Kv; ACJk 23 – A mesterremek bemutatása után]”.

E dolgozat bemutatásával alátámasztani, igazolni kívántam a *remek* szó jelentésfejlődésével kapcsolatban már korábban megállapított tényeket, valamint pontosítani és gazdagítani a különböző származékok jelentésárnyalataira vonatkozó állításokat. Ugyanakkor fel szeretném újra hívni a figyelmet a Szótörténeti tár gazdag adatanyagára, amelyben sokszor az eddig ismert adatokkal szemben korábbiak bukkannak fel, s amely szövegeivel együtt egy-egy ilyen tanulmány megírásakor nemcsak nyelvészeti, hanem igazi művelődéstörténeti csemegét nyújt.

IRODALOM

- Bárczi Géza 1941: *Magyar szófejtő szótár*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- D. Bartha Katalin 1958: *Magyar történeti szóalaktan*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Hadrovics László 1965: Remek, in *Jövevényszó-vizsgálatok*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* **50**, 45–6.
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Horger Antal 1924: *A magyar szavak története. Közérdekű magyar szófejtések gyűjteménye*, Budapest, Kókai Lajos kiadása.
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Kertész Manó 1921: A céhek nyelvi emlékei, *Magyar Nyelvőr* **45**, 353–8.
- Kertész Manó 1924: A nyelv művelődéstörténeti emlékei, *Magyar Nyelvőr* **48**, 1–6.
- Simonyi Zsigmond 1919: A nyelv és a társadalom, *Magyar Nyelvőr* **43**, 5.
- SzT. = Szabó T. Attila–Vámszer Márta 2002: *Erdélyi magyar szótörténeti tár* **11**, Budapest–Kolozsvár, Akadémiai Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadványa.
- Szarvas Gábor 1884: Helyreigazítások, magyarázatok. Remek, *Magyar Nyelvőr* **13**, 323.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* **1–3**, Budapest, Akadémiai.
- Úrhegyi Emilia 1969: Remek, *Magyar Nyelv* **65**, 431.

SZEMANTIKAI VIZSGÁLAT NYELVFÖLDRAJZI ÉS TÖRTÉNETI TANULSÁGOKKAL

TERBE ÉRIKA

1. A nyelvföldrajzi adatok vizsgálata során nemcsak a mai nyelv állapotára, hanem a múltban zajlott változásokra is vonhatunk le következtetéseket. Nyelvészeti közhelynek számít már az a megállapítás, hogy a nyelv szinkroniája magában hordja diakroniáját. Múlt és jelen kapcsolatát Benkő Loránd így fogalmazza meg: „Az összefüggő jelenségek körbe tartozó, de területileg több-kevesebb különbséget mutató mai nyelvi formák minden esetben történeti [...] fejlődési sorokba állíthatók, általuk tehát megrajzolható a kérdéses jelenség fejlődésének számos mozzanata. Az a módszer, amellyel a nyelvföldrajz tényeit történeti irányulással fogjuk vallatóra, kimondottan összehasonlító módszer: a nyelvterület különböző részein élő nyelvi rendszereket, illetőleg nyelvi jelenségeket vetjük általa egybe, diakrón síkra váltva, kronológiai rendbe állítva a szinkrón jelleggel egymás mellett élő nyelvi tényeket” (Benkő 1967: 29).

2. A nyelvföldrajzi vizsgálódások újfajta módját teszi lehetővé az 1995-től megjelenő Romániai magyar nyelvjárások atlasza. A kolozsvári nyelvészek – 1959-től már csak Murádin László – 1957 és 1967 között folytatott gyűjtését tartalmazza a sorozat (jelenleg a VIII. kötet kiadási munkálatai folynak az OTKA 037381 számú pályázatának támogatásával). Az RMNyA. 136 kutatóhelyen végzett több mint 3300 tétel egybegyűjtött és rendszerezett adatközlését joggal tekinthetjük a Magyar nyelvjárások atlaszát kiegészítő, azzal összhangban lévő kutatásnak. A gyűjtést előkészítő nyelvészek tudatosan úgy állították össze a kötetet, hogy összevethető legyen más atlaszokkal is. Így a kérdések közé felvették az MNyA., a csángó és a székely kérdőfüzet anyagát, valamint kiegészítették az erdélyi nyelvjárásokra jellemző hang- és alaktani kérdésekkel. Másrészt szükségesnek tartották, hogy a gazdagon összeállított nyelvtani anyag mellett a szókincs köréből származó kérdések kerüljenek túlsúlyba, így a kettő közötti arány a kérdőfüzetben a szókészleti kérdések javára 1 : 4, sőt 1 : 5 legyen. A szóanyag összeválogatásakor 11 kérdés csoportot állítottak össze úgy, hogy a nyelvtani kérdésanyag nagy része is a népi élet különböző fogalomkörébe iktatva természetszerű összefüggésben jelentkezzen (RMNyA. 1995: 7).

A tizenegy kötetnyi anyag hatodik kötete jelent meg 2001-ben, így természetesen nem készülhet még teljes körű elemzés. Azonban már elég bőséges az anyag részrendszerek vizsgálatához, a tematikus sorba rendezett térképlapok érdekes összehasonlításokat tesznek lehetővé.

3. Az V. kötet lapozgatása során egy ilyen összefüggő kérdéssorra, részrendszerre lettem figyelmes. Az 1280. és 1305. sorszám közé eső egymást követő címszavak a másodlagos emberi tulajdonságok fogalmi körének szóföldrajzi megoszlását mutatják be. A huszonhárom térképlapból álló sorozat tagjai közt jelentős eltérés mu-

tatkozik a megnevezendő fogalom lexikai tagoltsága tekintetében. A *válogatós*, *gyáva*, *bátor*, *kétszínű*, *irigy*, *fösvény*, *részeg*, *részeges*, *habari*, *pletykás*, *büszke* és a *serény* esetében meglehetősen egységes képet mutat a térkép, míg a *falánk*, *kákabelű*, *nyalakodó*, *izgága*, *haragos*, *makacs*, *kényes*, *kacérkodó*, *felületes*, *szófukar* és a *csúfszájú* címszavaknál pedig igen erős variabilitást tapasztalhatunk. Előadásomban a nagyfokú változatosság egynémely okára szeretnék rávilágítani.

4. Az egységesebb képet mutató címszavak esetében a beszélőközösség számára lényeges jelenségekről van szó, fogalmi kódolásuk ismert. A másik csoport elemei is fontos fogalmakra vonatkoznak, de lexikalizálásuk mégsem ad általánosan elfogadott, önálló szót a beszélők számára.

A térképlapok címszava általában a fogalom köznyelvi megfelelője, ami természetesen nem jelenti a lexéma tájnyelvi elsőségét, kizárólagosságát. A nagyatlasz esetében például a szóföldrajzi, lexikai jellegű kérdéseknél csak tájékoztató jellegűek, jelzői a vizsgált fogalomnak. A dolog természetéből adódóan a hozzájuk kapcsolódó kérdés az irányadó, a fogalmat a címszó gyakran nem is határozza meg egyértelműen (Deme–Imre 1975: 101–3). A vizsgált térképlapok esetében például a *kacérkodó* címszó 1, a *szófukar* 4, a *felületes* 6, a *falánk* 7, az *izgága* 10, a *haragos* 12, a *kákabelű* 15 kutatóponton jelent meg a 136-ból.

Az elmondottakból következik, hogy különösen nagy figyelmet kell fordítani a kérdések egzakt megfogalmazására. A „Milyen a ...” kezdetű kérdéseket megvizsgálva és a kapott adatokat összevetve kiderül, hogy nem minden esetben sikerült pontosan körülhatárolni a viselkedést, tulajdonságot, illetve a válaszadó nem mindig azt értette a kérdésen, mint amire a kutató számított. Így például a *kákabelű* esetében [Milyen az a gyerek, aki nagyon keveset eszik?] a válaszok egy része a kicsi étkezésre, másik fele a soványságra vonatkozott. A *haragos*-nál a kapott válaszok [Milyen ember az, aki hirtelen megharagszik, felfortyan?] a haragvás okára is utalnak (*sértődős*, *durcás*, *veszeke-dős*, *bosszús* stb.). A *kényes* kérdése pedig már megfogalmazásában is előrevetíti a kétirányú válaszokat [Milyen az a gyermek, aki mindig kedvetlen és minden semmisé-gért sírkozik?]. A pontatlanul megfogalmazott kérdések is hozzájárulnak a tagoltabb kép kialakulásához.

A gyűjtéstechnika vélt vagy valós hiányosságai mellett lényegesen nagyobb súlyúak a fogalomkörök táji lexikai tagolódásából adódó mennyiségi különbségek. A területi tagoltságot befolyásolhatja a fogalomnak a megnevezési rendszerben betöltött helye. Mint tudjuk, az alapfogalmak tagolatlanok, viszont a részrendszerek elnevezései már nagyobb változatosságot mutatnak. A másodlagos emberi tulajdonságok közül azoknál, amelyek kérdőmondatokkal egyértelműen meghatározható viselkedéseket jelölnek, minimális tagoltságot tapasztalunk. Ezek talán az emberi tulajdonságokat jelentő szavak mezőösszefüggésein belül a hierarchia magasabb fokán állnak. Ez nyilván összefügg azzal az általános alapelvvel, amely szerint a mindennapi életünkben szerepet játszó fogalmak megnevezési rendszerei kevésbé vannak tagolva – jelen esetben a gyávaság, bátorság, irigység stb. általánosabb, könnyebben meghatározható tulajdonságok, jobban definiálható viselkedési formák, az emberi közösségekben mindig is előfordultak. Ehhez képest a *falánk*, *kákabelű*, *nyalakodó*, a *makacs*, *haragos*, *izgága* vagy a *kacérkodó*, *szófukar*, *csúfszájú* tulajdonságok már nem ilyen általános érvényűek; egyedi, alkalmi viselkedési formák. A hétköznapi életben kevésbé fontos, ke-

véssé ismert fogalmakra nem mindig foglalódott le önálló szó, esetlegesebb a szóhasználat, vagy a meglévő tautonimák nem általános érvényűek.

A szóstatistika is ezt támasztja alá:

(összadat száma; ebből hapax; a megnyilatkozó kutatópontok számához képest a hapaxok aránya; nincs adat)

címszó	adat	hapax	%	Ø adat
<i>kényes</i>	56	24	19	7
<i>kákabelű</i>	52	38	29	5
<i>haragos</i>	46	34	26	4
<i>csúfszájú</i>	41	24	19	7
<i>kacérkodó</i>	38	25	19	4
<i>szófukar</i>	36	24	18	3
<i>felületes</i>	35	17	14	17
<i>izgága</i>	29	15	11	0
<i>makacs</i>	26	19	14	2
<i>nyalakodó</i>	26	15	11	0
<i>falánk</i>	25	14	10	1

A kutatópontok szerinti megoszlásból is érdekes következtetéseket lehet levonni. A 136 településből mindössze 15 olyan hely akadt, ahol mindig közöltek adatot, és ezek nem egyedi szóhasználatot tükröztek. Ahonnan a legtöbbször nem kaptak választ: Misztótfalu (B: 5) 5, Székelyvarság (M: 7) 3, és 2-2 alkalommal Gencs (B: 3), Miriszló (K: 4), Szabéd (L: 3) és Székelyzsombor (T: 6). A legtöbb hapax a csángóföldi Szabófalváról (H: 1) érkezett, a 11 kérdésből 9 esetében. De kiugróan magas számot találunk a következő helyeken is: a mezősegi Ördögösfüzes (F: 6) 7, a Temes melletti Szapárfalva (P: 1) 6, a szintén mezősegi Baca (F: 1) és Magyarsovát (L: 1), a székelyföldi Apáca (T: 14), valamint a csángó Bogdánfalva (N: 1) és Diószeg (U: 8) településeken pedig 5 alkalommal. A kirívóan magas gyakoriság adódhat természetesen az adatközlők egyéni adottságaiból, ismereteiből is, azonban tendenciaszerűen megállapítható, hogy a Szilágyságban, a Mezőségben, Erdély középső részein, valamint a csángó területen a szóban forgó 11 fogalomra igen gyakran egyszerű szóhasználattal felelnek.

5. Az általános szemantikai okok mellett azonban a valódi magyarázatot magukban a fogalmakban kell keresnünk. Azt, hogy a kérdésekre érkező tautonimák, szinonimák milyen összefüggésben állnak, milyen szemantikai érintkezés rendeli őket egy fogalomkörhöz, csak mikrofilológiai vizsgálattal lehet egyértelműen meghatározni. A jelen keretek között nem elemezhetek minden térképlapot részletesen, egyébként is úgy gondolom, ez inkább írásbeli értekezés tárgya lehetne, csupán néhány példát szeretnék bemutatni ízelítőül.

A közelebbről vizsgált címszavak közül egyedül a *falánk* esetében van lehetőség az egész nyelvterületre kiterjedő vizsgálatot folytatni. A többi címszót nem tartalmazza sem az MNyA., sem a Szilágysági, sem pedig más regionális nyelvatlasz. Élve a kínálkozó alkalommal, érdemes közelebbről megnézni ezt a térképlapot. A „Milyen az, aki

mindig enni kíván, és sosem elég neki az étel? Milyen az, aki mindent felfal?” kérdésekre érkező válszok mind a ’nagyétkű ember’ jelentéskörben mozognak. A címszóként szereplő *falánk*-ról tudjuk, hogy nyelvújítási szó, tájszóként került a köznyelvbe. Szóföldrajzi megjelenése az egész nyelvterületen roppant szerény. Elszórtan egy-egy helyen felbukkan, de jól érzékelhetően nem ez a fogalom elfogadott megnevezése. Sokkal elterjedtebb a *bélpoklos* lexéma. A kifejezés eredetileg a leprások elnevezése volt. Az összetett szó kialakulásmódja nincs minden részletében feltárva, a szótárakban található magyarázat nem megnyugtató. Ismereteink szerint a *poklos* utótag a régiségben ’leprás’ jelentésű volt, a *bél*- és *bőr*- előtagú összetételek egymástól függetlenül keletkeztek, hasonló tünetű betegségek elnevezéseként. A lepra eltűnésével a *bélpoklos* korábbi jelentése elhalványult, pontosabban a *bél* és a vele kapcsolatos nagyétkűség képzete került előtérbe. Tájszótáraink tanúsága szerint a népnyelvben a lexéma már régebben is a nagyevő, feneketlen gyomrú emberre vonatkozott, és *pokolbélű* alakban is előfordult. Az egész nyelvterületen ismerhették, hiszen például a Dunántúlon a nyugati, az északi, és a déli részeken is előfordul, többnyire a *telhetetlen*, *nagyétkű* szinonimájaként. Ugyancsak megvan a palóc területeken, valamint a Duna mentén is. De találunk adatot az ország középső részén, valamint Bácskában, a Kárpátalján és természetesen az erdélyi területeken is. Érdekes, hogy a Mezőségen, a Maros mellett, a Küllők mentén és a Királyföldön sokkal ritkábban bukkan fel, de az Olt menti székely településeken egészen le Sepsiköröspatakig (T: 16), sőt még délebbre, Bikfalváig (T: 19) és Zágónig (U: 7) nyomon követhetjük. Jelen van a Csángóföldön is, Diószegről (U: 8) tudjuk adatolni.

Noha a lexéma az egész nyelvterületen megtalálható, mégsem tekinthetjük a fogalom kizárólagos megnevezésének. Az adatok nyelvi és térbeli megoszlását a nagyatlason nyomon tudjuk követni. Azt kell látnunk, hogy bár nagyon sok helyen használják a kifejezést, de szinte mindig találunk mellette szinonimákat. A korábban már említett *nagyétkű*, *telhetetlen* mellett a *mohó*, az *éhenkórász*, a *nagygyomrú*, a *nagybélű*, az *étlen*, az *éhenkórász* stb. társaságában fordulnak elő. A romániai atlaszban csak elvétve közölnek szinonimákat, de tautonimaként szintén ezek a lexémák szerepelnek. Valószínűleg a fogalom szemléleti megközelítéséből adódóan soha nem is lehetett kizárólagos megnevezése ennek a tulajdonságnak. Egymás mellett élő szavak fejezték ki a jelenség tartalmát, és mivel nem volt létfontosságú az egészen pontos elnevezés, tágabb teret kapott a beszélő nyelvi leleménye, nyelvi gazdagsága. Azt, hogy erre a fogalomra mindig is létezett elnevezés, noha nem foglaldott le rá egyetlen lexéma, az is mutatja, hogy a peremnyelvjárásokban is megtaláljuk valamelyik változatot, ugyanakkor nem tud ezekbe behatolni idegen nyelvű elnevezés.

Más jellegű, de hasonlóan érdekes következtetéseket vonhatunk le a *kényes* címszóval kapcsolatban is. Egy korábbi – eddig még publikálatlan – tanulmányomban már foglalkoztam a lexéma szóföldrajzi megjelenésével, ennek tanulságát szeretném megosztani önökkel. A *kényes* lexéma alapszava a *kény*, eredetileg a *kéj* elkülönült változata. Az alapszót és származékait elsősorban az érzéki élvezettel, kedvteléssel, akarat tetszés szerinti érvényesítésével kapcsolatban használták. Napjainkban a *kénye-kedve* kifejezésben él, illetve az *önkény* összetételt ’zsarnokság, elnyomás’ jelentésében. Az alapszó és származékai között ma már nagyon elhalványult a kapcsolat. A *kényes* tulajdonságjelölő melléknév, de nem egyszerűen a *kény* + *-es* jelentésének összege, hanem jelentéssűrítő származék. A köznyelvben gyakran előforduló szó sokarcúsága a szótá-

rak jelentésmeghatározásaiban is tükröződik. Elsődleges jelentése konkrét dolog: (élő-lény) valamely külső, ártalmas hatásra érzékeny (*kényes* a hidegre); átvitt értelemben: sokra tart valamit, és nagyon vigyáz annak hibátlanságára (*kényes* a hírnevére). További jelentései eléggé szerteágazók: kifejezhet bizonyos ízlést, igényt; a tárgyak óvatos kezelését; valamilyen kellemetlen dolgot, valamint gögös viselkedést.

A szerteágazó jelentés-összefüggés legfontosabb motívumai a nyelvföldrajzi tagolódásból is kiolvashatók. Előadásom elején már utaltam a címszóhoz kapcsolódó kérdés kettősségére, nevezetesen a *kedvtelen* és *siránkozó* lexémák szinonimakénti szerepeltetésére. A térképlap igazolja is, hogy az adatközlők jelentős része vagy az egyik vagy a másik viselkedést tudta megítélni és jellemezni; néhányan általánosabb jelentésű szavakat használtak, és csak kevesen találtak olyan szót, amelyik mindkettőre érvényes. A kérdező ráadásul olyan fogalomkörre várta ezt a lexémát, amely a szótárak szerint nem tartozik annak főbb jelentései közé. A térképlapból az is kiderül, hogy a nyelvterületen mindössze 28 helyen jelenik meg a *kényes* lexéma. Így felvetődhet az a lehetőség is, hogy a nyelvterületen nem is ismerik ezt a szót. Jelen esetben ritka összehasonlításra nyílik lehetőség. A másodlagos emberi tulajdonságokat vizsgáló térképlapok között kétszer is találunk olyan címszót, amellyel adatolni tudjuk a *kényes* lexéma jelenlétét tautonimaként, illetve szinonimaként: ez a *válogatós* és a *kacérkodó*. Ha a három címszó *kényes* adatait egy térképlapra írjuk, érdekes megfigyeléseket tehetünk. Az északi (a Szamos völgye és a történeti Máramaros), a keleti (moldvai) és a délnyugati peremvidéket leszámítva a nyelvterület nagy részén ismert a szó. Jelentésbeli tagoltságot is megállapíthatunk: éles izoglossza rajzolódik ki a 'kacérkodó' jelentésben használt *kényes* és a másik kettő között. A térképen látható, hogy a nyugati területen, a Berettyó és a Körösök mentén, északról délre, egészen a Marosig csakis ebben a jelentésben fordul elő.

Egy kutatópont látszólag kivételt jelent, ez Ágya (J: 1), itt a *büszke* (1304. Milyen ember az, aki sokra tartja magát, fenn hordja a fejét, lenéz másokat indokolatlanul?) címszónál hapaxként is megjelenik a lexéma. A két kérdőmondat által határolt jelentésmező azonban érintkezik. Az értelmező szótár ötödik jelentésében dölyfös, gögös, kevély a *kényes* ember. Népies használatban a ruhájával vagy szépnek vélt külsejével feltűnően tetszelegő személyt nevezik így. A választékos nyelvhasználatban a büszke, kimért, hetyke mozgású, viselkedésű embert illetik ilyen jelzővel. Nyilvánvaló, hogy az a lány kellelti magát, *kacérkodik*, aki önmagát nagyra tartja, és az az ember *büszke* magára, aki különbnek tartja magát másoknál. A 'sokra tartja magát' jelentésmozzanat adja a közös pontot a szemantikai mezők között.

Már csak azt kell eldöntenünk, melyik jelentés tekinthető elsődlegesnek. Figyelembe véve Benkő Lorándnak a jelentésfejlődések jellegéről, irányáról, azok kronológiájáról szóló véleményét (Benkő 1974: 95), az általánosabban elterjedt, a nyelvjáráson belül a tágabb területi helyzetű jelentést kell a legkorábbinak tekintenünk. Ez jelen esetben az 'ételben válogatós' fogalomkör. Feltételezésemet az is megerősítheti, hogy ez pontosabb, tárgyyszerűbb jelentés, mint akár a magakellető viselkedésre vagy a túlzott érzékenységet mutató emberre utaló. A 'fizikai hatásokra érzékeny' jelentéshez képest pedig a 'lelki hatásokra érzékeny' elvontabb jelentés lehet másodlagos (kedvetlenség, siránkozás). Távolabbinak tartom az 'önnön értékeit nagyra tartó' és a 'magát

különbnek tartó', megfeleléseket, ezek leginkább a 'hírnevére érzékeny', az előzőekhez képest speciálisabb jelentéskörbe tartoznak.

6. Vizsgálatomban igyekeztem egy fogalomkör nyelv földrajzi és ebből következő nyelvtörténeti tanulságait levonni. Arra nem vállalkozhattam, hogy minden jelenségre magyarázatot találjak, inkább csak azokat a tényezőket kerestem, amelyek befolyásolhatták a térkélapokon megjelenő nyelvi állapotot. Az nézőpont kérdése, hogy előadásomat a történeti jelentéstan nyelv földrajzi megközelítésének, vagy nyelv földrajzi kérdések történeti jelentéstan magyarázatának tekintjük-e. Úgy gondolom, e nyelvészeti diszciplínák együttes alkalmazásával új összefüggésekbe helyezhetjük mind nyelvtörténeti, mind pedig szóföldrajzi ismereteinket.

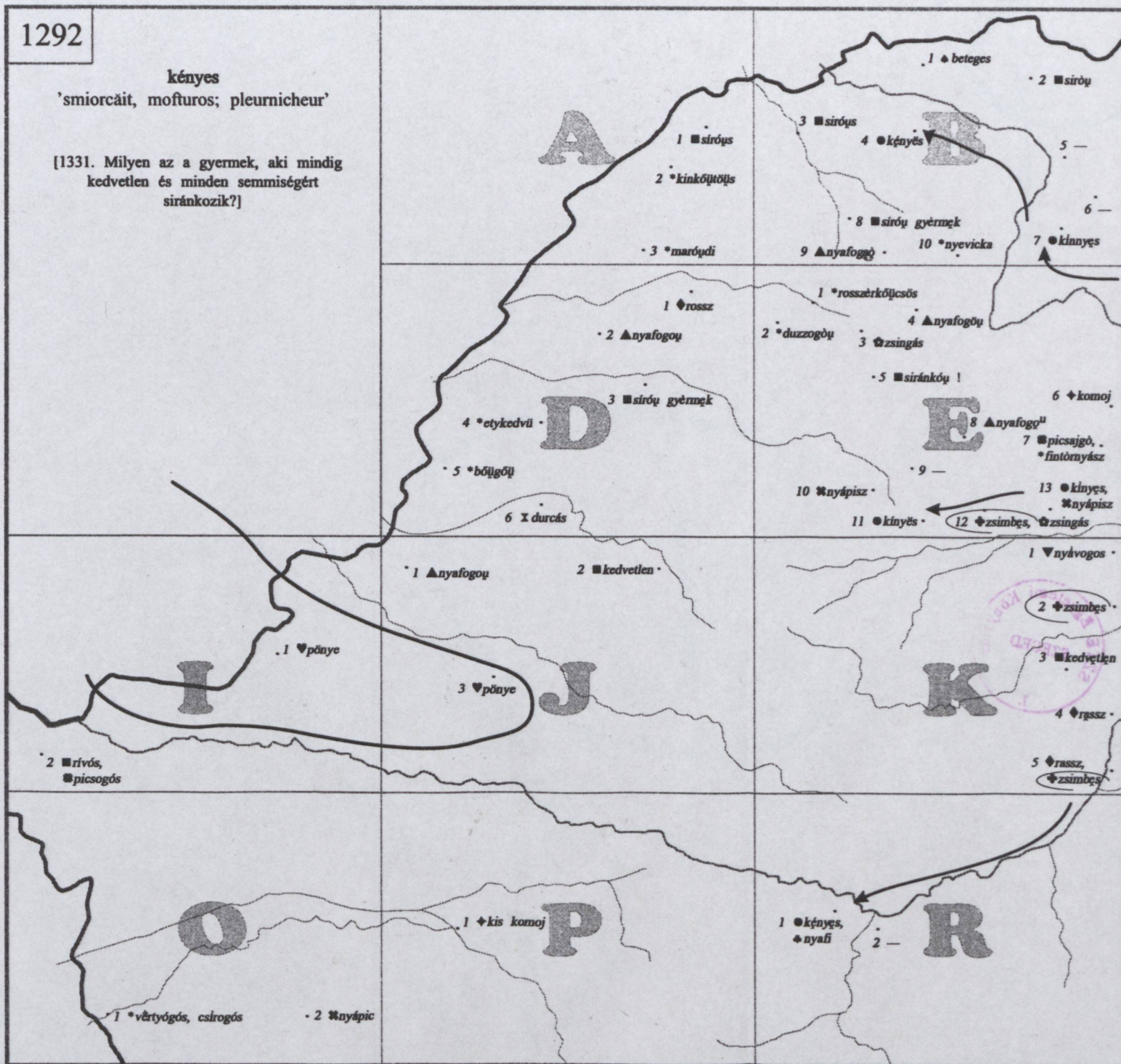
IRODALOM

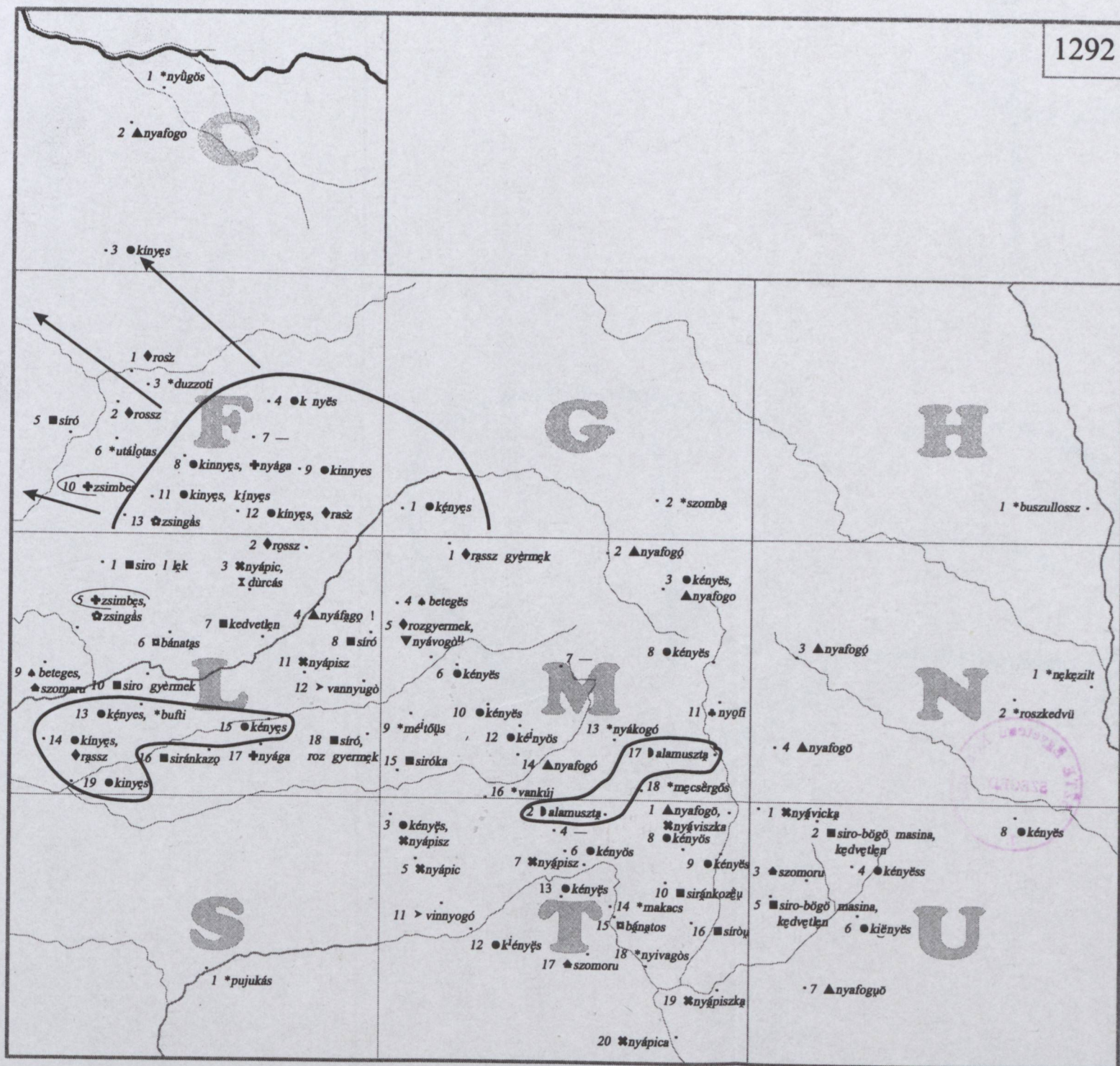
- Benkő Loránd 1961: Új módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban, *Magyar Nyelv* **57**, 401–13.
- Benkő Loránd 1967: A nyelv földrajz tanulságai, *MTA I. Osztályának Közleményei* **24**, 29–48.
- Benkő Loránd 1974: Szempontok a jelentésfejlődések jellegének, irányának, kronológiájának megállapításához, *Nyelvtudományi Értekezések* **83**, 92–7.
- Deme László–Imre Samu szerk. 1975: *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*, Budapest, Akadémiai, 67–123.
- Galgóczi László 1973–74: Betegségneveink történetéből: bélpoklos–börpoklos, *Néprajz és Nyelvtudomány* **17–18**, 265–9.
- Imre Samu 1981: Egy fogalomkör nyelvjárási megnevezéseinek típusai, *Magyar Nyelv* **77**, 1–20.
- Juhász Dezső 2000: Szójelentéstan és nyelv földrajz, in Gecső Tamás szerk.: *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*, Budapest, Tinta Kiadó, 134–41.
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Kiefer Ferenc é. n. [2000]: *Jelentéselmélet*, Budapest, Corvina Kiadó.
- Kiss Jenő 1995: *Társadalom és nyelvhasználat*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő 1999: A beszédhelyzet mint kutatási szempont a dialektológiában, *Magyar Nyelvjárások* **36**, 285–92.
- Murádin László 1969: A jelentésmező tagolása és a nyelvjárási izoglosszák. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* **13**, 301–5.

kényes

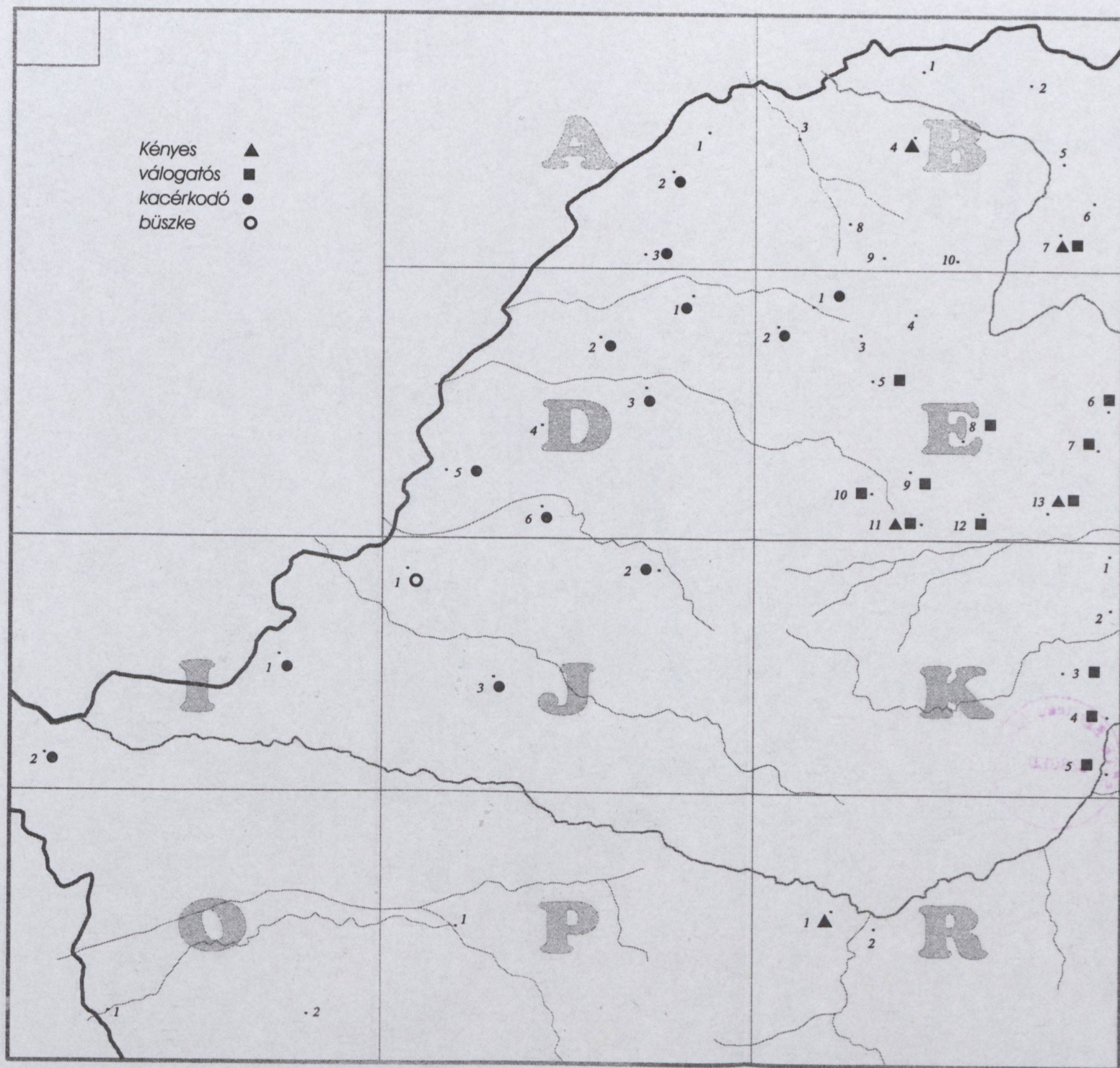
'smiorcãit, mofturos; pleurnicheur'

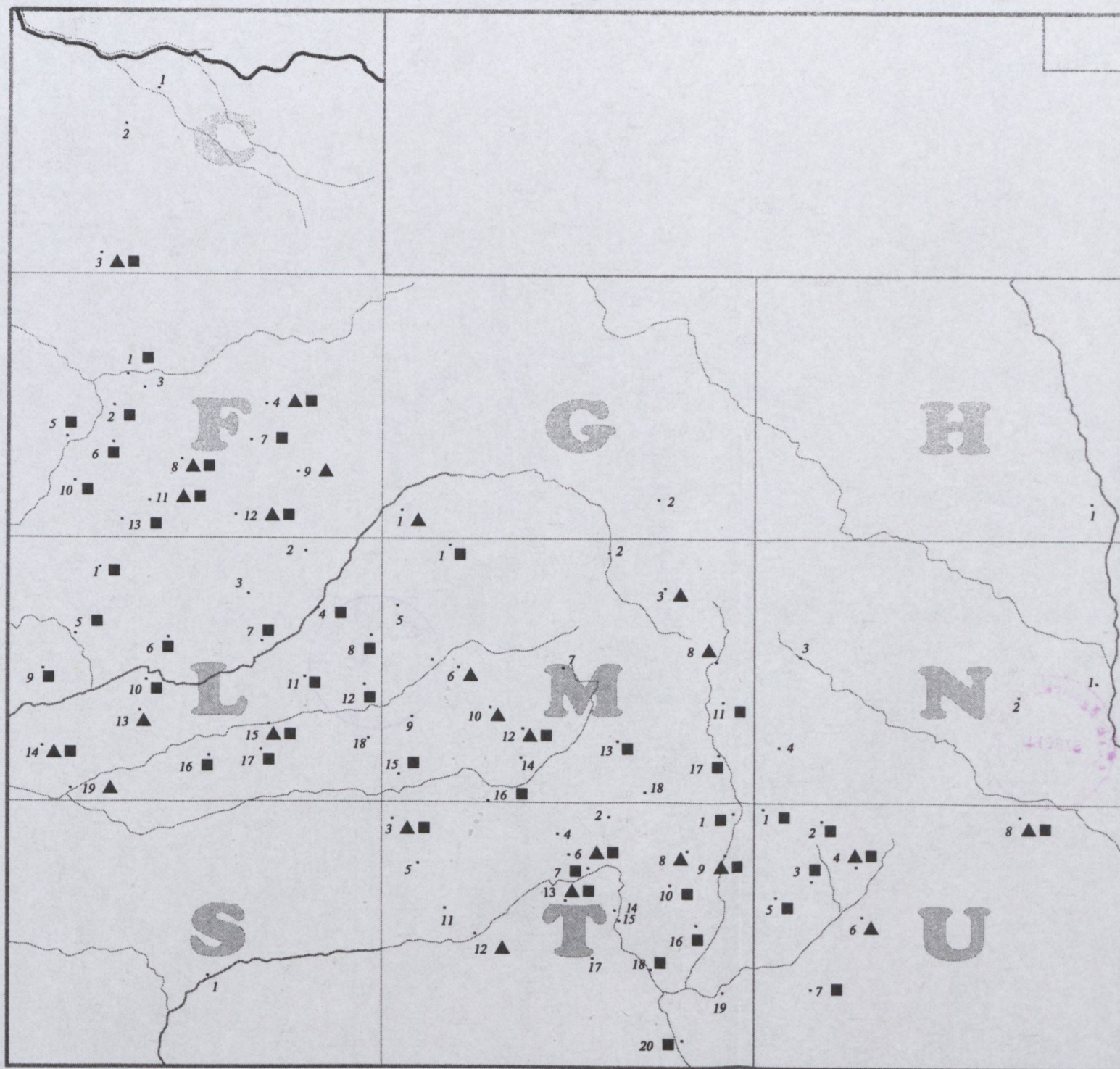
[1331. Milyen az a gyermek, aki mindig
kedvetlen és minden semmiségért
siránkozik?]

Kényes ▲
 válogatós ■
 kacérkodó ●
 büszke ○

Tartalom

Büky László–Forgács Tamás: Bevezető	5
Bencze Lóránt–Csébfálvi Károly: Genetika – számítástechnika – tudásszociológia. Az ugor–török háború új szakasza avagy vége?	7
Fazakas Emese: Új utak a nyelvtörténeti anyagok feldolgozásában	15
Forgács Tamás: Unikális komponensek frazeológiai egységekben	23
Galgóczi László: A szitokszóvá válás útja	39
B. Gergely Piroska: A jelentésváltozások szerepe az erdélyi fejedelemség közéleti nyelvében	47
Gerstner Károly: Idegen nyelvek hatása magyar szavak jelentésére	57
Gréczi-Zsoldos Enikő: XVII. századi Nógrád vármegyei iratok szótörténeti tanulságai	63
Haader Lea: Mondattani folyamatok következtében létrejött szójelentés-változások ...	67
Horváth Katalin: Szótörténet és jelentésváltozás. A <i>hamu</i> régi jelentéséről egy Zrínyi-adat értelmezése kapcsán	75
Horváth László: Régi szavak új jelentéseinek felbukkanása a XX. században	89
Ittész Nóra: Néhány szó jelentésváltozásának tükröződése magyar értelmező szótárakban	97
Juhász Dezső: Egy fejezet a történeti jelentésföldrajzból	107
Kiss Margit–Ónody Csilla–Szirmai Diána: Betekintés az Akadémiai nagyszótár boszorkánykonyhájába	119
Mizser Lajos: XVII. század végi szóvizsgálatok	147
Nicoara Anita: Kettős kifejezések a Példák könyvében	151
Révay Valéria: A Szalkai-glosszák szókincséről	165
Sipos Mária: A jelentés rekonstrukciója az obi-ugor nyelvekben	169
T. Somogyi Magda: Az önálló szói eredetű kötött morfémák csoportjainak áttekintése különös tekintettel a jelentés- és funkcióváltozásokra	177
T. Szabó Csilla: A konkrét–absztrakt jelentésváltozás a <i>remek</i> szó jelentéstörténetében	187
Terbe Erika: Szemantikai vizsgálat nyelvföldrajzi és történeti tanulságokkal	191

A nyomdai munkálatokat a Gold Press nyomda végezte
(Szeged, Boldogasszony sugárút 53.)
Felelős vezető Illés Mihály

Felelős kiadó Büky László

Printed in Hungary